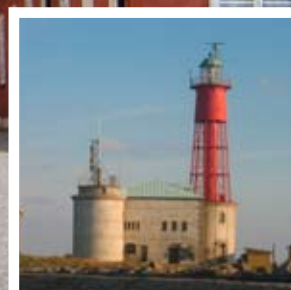
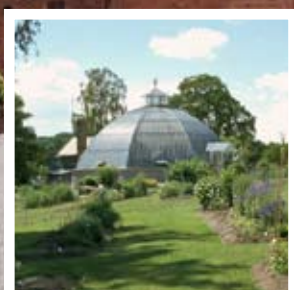
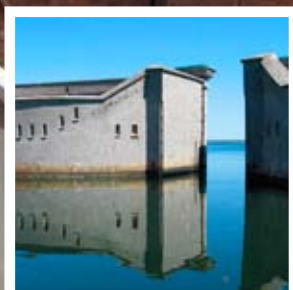

Kulturfastighetsutredningen

Del 2 Berättelser

Innehåll

3	Inledning
5	Berättelser
5	Att styra, beskatta och döma – om rikets enande och den moderna statens framväxt
38	Om vetenskap, utbildning och intellektuell kultur
57	Ekonomiskt liv och handelns förutsättningar
96	Tro och religion genom tiderna
128	Maktbalans – integration och expansion
148	Den socialmedicinska utvecklingen i Sverige
157	Litteraturlista

Berättelserna är författade av Ulf Fransson, Mia Geijer, Cathrine Mellander, Marie Svedin och Johan Örn

INLEDNING

I den här delrapporten presenteras de sex nationella berättelser som skapats med utgångspunkt från det fastighetsbestånd som utvärderingen har haft att beakta. Berättelserna syftar till att sätta in de fastigheter som långsiktigt bör ägas och förvaltas av staten av kulturhistoriska skäl i ett historiskt och kulturhistoriskt sammanhang. Det är som fysiska illustrationer av viktiga aspekter av den långa process som lett fram till dagens Sverige som dessa fastigheter är viktiga att bevara och vårda. Den framväxande statens direkta och indirekta inflytandesfär i form av maktförhållanden, sociala relationer och lösningar av samhällsliga problem under olika epoker har legat i fokus för berättelserna. Berättelserna har getts djupa tidsdimensioner och inkluderar skeden långt innan Sverige etablerats som ett land. Det är viktigt att klargöra att det finns en skillnad mellan de här föreslagna "nationella berättelserna" och statens "berättelse om sig själv".

Berättelserna ska ha relevans för så många som möjligt som lever inom det geografiska område som Sverige i dag utgör. Det innebär att de så kallade representativitetskriterierna som ryms inom berättelsemodellen beaktats redan vid framställningen av de enskilda berättelserna. I den mån det har varit möjligt har aspekter som berör geografisk spridning, gender, klass, generation och etnicitet vävts in i berättelserna, men framför allt har dessa perspektiv påverkat det slutliga urvalet av de fastigheter som förslås ingå i den kulturhistoriska portföljen. Vissa etniska grupper har lämnat få eller inga materiella spår inom de fastigheter som ingår i det bestånd som utvärderats. Det har gjorts exempelvis finnas, samiska grupper, romernas och andra resande folks kulturarv liksom flertalet nyligen hitkomna invandrades kulturarv är svagt belyst eller inte återfinns i dessa berättelser. Bristen på representation gäller också olika religiösa trossamfund som genom århundradena funnits utanför den svenska statskyrkan.

Berättelserna är inte de enda som är möjliga att välja utifrån det utvärderade fastighetsbeståndet. Den kulturhistoriska portföljen inrymmer möjligheter till alternativa val och till en mängd underberättelser. Historieskrivning är en kontinuerligt pågående process. Historiska företeelser kan behandlas ur många perspektiv och är ständigt under revision. För att motverka bilden att historia är något entydigt, för alla och för alltid givet, har konflikter i viss mån vävts in i berättelserna. Det rör sig om både faktiska historiska konflikter och sådana som representerar olika forskningstraditioner och forskargenerationers skilda syn på händelseförlopp.

Berättelserna gör inte anspråk på att vara uttömmande eller definitiva och

sammanställandet av berättelserna har i sig inte inneburit nya forskningsinsatser. Berättelserna stöder sig på antologier och aktuell forskning inom flera historiska och kulturhistoriska fält, relevanta för de ämnesområden som behandlas inom de enskilda berättelserna samt olika typer av beskrivningar rörande det utvärderade fastighetsbeståndet. Stöd för berättelsernas uppbyggnad har också hämtats från de akademiska företrädarna i den referensgrupp som knutits till urvalsprojektet och från enskilda sakområdesexperter. Dessa har också beretts möjlighet att yttra sig över berättelsernas innehåll (se del 1, Medverkande och organisation). En rad områden har identifierats där fortsatt kunskapsuppbyggnad är önskvärd. Flertalet av de fastigheter som föreslås ingå i den kulturhistoriska portföljen är goda utgångspunkter för framtida forskningsinsatser.

Berättelserna och det fastighetsbestånd som legat till grund för dem stödjer varandra ömsesidigt. Berättelserna har fått en kronologisk form. Det innebär att de berör skeden och företeelser som är viktiga för att beskriva sammanhang, men saknar materiella illustrationer i det nu genomgångna beståndet, bland övriga statliga byggnadsminnen och möjligen även i det statligt ägda fastighetsbeståndet i övrigt. Det innebär inte att berättelserna utesluter sådana skeden, då deras syfte är att länka samman den kulturhistoriska portföljen med viktiga historiska och kulturhistoriska skeden. På sikt skulle sådana luckor kunna fyllas genom strategiska kompletteringar.

Det faktum att berättelserna är olika långa och illustreras av olika många objekt innebär heller inte att de enskilda berättelserna har olika vikt. Det illustrerar snarare att det bland det genomgångna fastighetsinnehavet funnits få fastigheter som stödjer denna aspekt av Sveriges historia eller att staten i sig inte varit ensam om att verka inom detta fält. Det speglar också att förutsättningarna för berättelserna varierat. Inom vissa vetenskapliga fält finns ett gott underlag som på ett mer eller mindre tydligt sätt kan knytas till det utvärderade fastighetsbeståndet. I andra fall har det varit en vanskligare uppgift att finna relevant underlag för berättelserna.

De berättelser som valts är följande:

Att styra, beskatta och döma – om rikets enande och den moderna statens framväxt där tonvikt lagts på det som närmast kan betraktas som statens berättelse om sig själv, nämligen hur de maktstrukturer och institutioner som kännetecknar en stat i modern mening uppstått.

Om vetenskap, bildning och intellektuell kultur handlar om hur kunskap, bildning och kultur tagits i statsadministrationens tjänst och bidragit till samhällsmedborgarnas fostran.

Ekonomiskt liv och handelns förutsättningar är en mångfacetterad berättelse som behandlar såväl de naturgivna förutsättningarna i form av råvaror som den framväxande ekonomiska sfär som utnyttjat dessa resurser. Dessutom berörs de legala restriktioner som lagts på denna samhällssfär.

Tro och religion genom tiderna behandlar den sakrala och andliga aspekten av samhället samt i viss mån hur den sakrala sfären samverkat med den profana makten.

Maktbalans – integration och expansion är en berättelse om hur den militära verksamheten tagit sig fysiska uttryck i form av fasta anläggningar för försvar mot såväl inre som yttre hot.

Den socialmedicinska utvecklingen i Sverige berör hur samhället tagit vård om sina medborgare men också hur dessa fostrats genom repression.

BERÄTTELSE

Att styra, beskatta och döma – om rikets enande och den moderna statens framväxt

Det har genom historien funnits många teorier om vad ett land, en nation eller en stat är. Den här texten handlar om några aspekter av hur Sverige har blivit det land det är i dag.

I dagens mening kan en stat definieras som ett samhällssystem där en uppsättning institutioner upprätthåller regler för hur en grupp människor ska samverka inom ett geografiskt område. De befogenheter som är förknippade med statsmakten är till exempel rätten att stifta lagar, döma och beskatta. Dessutom representeras statsmakten av en rad förvaltningsorgan som har till uppgift att sköta administrativa uppgifter och upprätthålla den statliga organisationen. Staten anses även ha rätt att utföra polisiär samt militär makt (den senare behandlas inom ramen för berättelsen Maktbalans...).

Denna berättelse syftar till att betona framväxten, förändringen och konstituerandet av de administrativa institutioner från medeltiden och framåt som idag gör Sverige till en stat i modern mening. Någon stat i denna mening existerade inte under förhistorisk tid. Begrepp som samhälle, institution och maktutövning skapar associationer till moderna institutioner som knappast är till hjälp för förståelsen av förhistoriens samhällen. Det innebär inte att social differentiering, arbetsfördelning och rättigheter och skyldigheter inte har existerat. Tvärtom visar till exempel gemensamma byggnadsföretag att organiserade samhällen fanns redan under stenåldern.

Det finns ingen entydig bild av när Sverige blev ett enat rike. Åsikterna går isär både inom discipliner och mellan olika forskningsfält. Äldre historisk forskning har hävdad att det mot slutet av 1000-talet fanns en "förbundsstat". I dag ligger betoningen på vad som kännetecknar ett rike snarare på organisationen kring skatteindrivningen samt frälsets etablering, vilket förlägger den troliga tidpunkten för rikets etablering till 1200-talet.

Äganderätten till jord och rätten att disponera dess avkastning kan sägas ha haft en fundamental betydelse för hur makt har konstituerats och upprätthållits under både förhistorisk och historisk tid. Begrepp som ägande, rättig-

heter och tillgänglighet till jord är svårdefinierade och innebörden har varierat över tiden. Från forntiden ger jordbrukets fysiska lämningar möjlighet att tolka och förstå ämnet. Från medeltiden och framåt ger det skriftliga källmaterialet en möjlighet till en fördjupad bild och en förståelse för relationen mellan makt och jordfördelning. Forskningen kring och synen på framväxt och förändringar av landets administrativa, rättshistoriska, sociala och politiska historia är under ständig revision.

De materiella uttryck för samhällsbildning som fornlämningar och bebyggelse utgör är av stor betydelse för att vi även i framtiden ska kunna förstå förutsättningarna för samhällets framväxt och förändringar. Den bebyggelse från tidigmodern och modern tid som denna berättelse stödjer sig på lägger tonvikten på centralmaktens utövning och dess direkta, men också i viss mån dess indirekta inflytande. På de fastigheter som stödjer denna berättelse finns ett antal fornlämningar som visar på ägostrukturer och maktanspråk i landskapet. Från medeltid ingår några fasta hus. Vasatiden är svagt representerad medan 1600- och 1700-talen är väl representerade. Från 1800-talet finns ett antal institutionsbyggnader och residens medan 1900-talets utveckling är bristfälligt representerade i beståndet.

Förhistorisk tid

Stenåldern – de första spåren av social skiktning

Att förstå och definiera vad som bör eller ska betraktas som uttryck för social differentiering i ett arkeologiskt material är en komplicerad uppgift. Social status uttrycks ofta i det förhistoriska och det historiska gravmaterialet, men det är viktigt att vara medveten om att begravningar i allmänhet också omgärdades av strikta religiösa ritualer och uttryckssätt. Skillnaden mellan social status och sakral praktik var inte alltid självklar under förhistorien. Det är ofta svårt att klargöra skillnaderna och tolka dem på ett entydigt sätt. Nedläggelse av ädelmetaller vid begravningar kan tolkas som ett uttryck för ett hierarkiskt samhälle. Å andra sidan kan det också förstås som en sakral uppfattning om behovet av ädelmetall efter döden. I realiteten finns nog verkligheten någonstans mitt i mellan. Samma typ av föremål kan ha helt olika värde utifrån det sammanhang det brukats eller på vilket sätt det deponerats (se berättelsen Tro och religion...).

Redan från mesolitikum (ca 8000–4000 f.Kr.) finns ett stort antal gravar med ett varierat gravskick som tyder på ett samhälle som var socialt skiktat. Det arkeologiska materialet uppvisar en rik skala av sociala kategorier skapade utifrån ålder, kön och genus. Under århundradena kring 3900–3800 f.Kr. introduceras jordbruket på allvar i området söder om Dalälven. I samband med jordbrukets etablering började monumentala megalitgravar, såsom dösar och gånggrifter konstruerade av sten med öppningsbara gravkammare, anläggas. Dessa gravar var inte ämnade för alla i samhället utan skapades för utvalda grupper. Det är troligt att uppförandet av dessa enorma megalitgravar fordrade samarbete av en större grupp, under någon form av ledare.

Genom jämförelser med antropologiska studier av olika sociala system har det föreslagits att bondestenåldern var ett socialt skiktat samhälle, där särskilda uppgifter ärvdes inom utvalda grupper, exempelvis hövdingar, andra ledarfunktioner och hantverksspecialister. Även om megalitgravarna kan betrak-

(Ekornavallen, Falköping)
(Alvastra kungsgård, Ödeshög)
(Visingsborg, Jönköping)

Uppsala högar

BENGT A. LUNDBERG

Hovgården, Adelsö

BENGT A. LUNDBERG

tas som indikationer på att det existerade ett ledarskikt, lämnar det kollektiva begravningsskicket inga tydliga anvisningar om hur strukturen var uppbyggd. Alvastra pålbyggnad kan studeras ur denna synvinkel. Kulturlagren på platsen uppvisar en unik och snabb förändring mellan två helt olika sätt att dekorera och tillverka keramik. Här tycks en plötslig förändring av en viktig och traditionsbunden verksamhet ha skett under loppet av kanske bara ett år. Det kan tolkas antingen som ett resultat av ett gemensamt beslut eller viljan inom ett visst samhällsskikt.

(Alvastra pålbyggnad, Ödes-
hög)

Bronsålder – bronsets värde och monument i sten och torv

Under bronsåldern tycks status ha kopplats till dem som hade möjlighet att kontrollera flödet av brons i samhället. I flera delar av landet har de ledande familjerna kunnat mobilisera en mycket stor arbetskapacitet i samband med anläggandet av storhögar. De danska och skånska storhögarerna är i allmänhet byggda av torv. Det krävde att stora landarealer kunde ödeläggas då ytskikt från produktiv betesmark användes som byggnadsmaterial. Forskningen har föreslagit att detta tyder på att äganderätten till marken var samlad hos vissa personer, familjer eller sociala grupper. Koncentrationen av storhögar till geografiska områden kan representera olika hövdingedömens respektive territorier, exempelvis Dagshög i Skåne samt Hågahögen i Mälardalen. Större miljöer med högar av den här typen finns till exempel på markerna till Uranienborgs kungsgård på Ven. I övriga landet dominerar stenrösen. De är ofta mycket stora och har krävt en omfattande arbetsinsats. Rösen av olika storlek och form finns representerade i stora delar av landet. Kiviksgraven i Skåne är det största röset i landet och mäter 75 meter i diameter.

(Uranienborgs kungsgård,
Landskrona)
Ön Lill-Ekens under kungsgården
Läckö slott, Lidköping
Salsta kronoegendom, Uppsala
(Huseby kronoegendom,
Alvesta)
(Bredarör/Kiviksgraven, Sim-
rishamn)

Högar och rösen har ofta associerats till stormän eller begravda hövdingar. Att döma av deras storlek och utifrån gravmaterialet kan denna tolkning i många fall vara rimlig. Bland de skånska bronsåldershögarerna förekommer en rad centralgravar, som kan tolkas som att en enskild person uppmärksammats vid sin död och fått en monumental gravhög. I Sydsandinavien är de

Dags hög, Båstad
(Tofta högar, Båstad)

(Bredarör/Kiviksgraven,
Simrishamn)
(Hågahögen 2, Uppsala)

flesta som begravts i dessa högar män, men bilden kompliceras av ett förhållandevis stort inslag av begravda kvinnor. I övriga områden i Sverige som domineras av rösen är bilden mer intrikat. I en betydande andel av de stora högarna har flera personer begravts, ofta av båda könen. Kiviksgraven i Skåne är ett röse av sten och skiljer sig därmed från resten av bronsåldershögarna i området. Graven har oftast tolkats som en hövdingagrav. Nyare forskning har dock påvisat skelettresten efter flera personer av olika ålder och kön. Det innebär att tolkningen att Kiviksgraven endast är en hövdingagrav inte längre är lika gångbar. Mälardalens gravar skiljer sig delvis från de sydsandinaviska gravarna, dels genom att de är rösen, dels genom att de sällan har centralgravar eller innehåller vapen.

I och med att båda könen och olika ålderskategorier är representerade i samma gravar är de relativt svårtolkade. Som ett exempel på hur annorlunda bronsålderns uppfattning om människor och död var, kan nämnas att det inte är ovanligt att endast delar av människorna begravts i rösen. Olikheter i gravarnas innehåll och sättet att begrava människor visar att tolkningen av monumenten och samhällets organisation inte alltid kan bli densamma över hela landet.

Om marken och makten

Från järnåldern finns flera fornlämningar som direkt kan kopplas till markindelning och markrättigheter. Dessa karaktäriseras bland annat av omfattande stensträngssystem som utgör lämningar efter hägnader av olika markslag. I många fall är det möjligt att följa hur flera gårdar och ibland hela bygder samarbetat genom att anlägga hägnader kring gårdarnas gemensamma odlingsmarker. Denna samarbetsform är känd långt in i modern tid och kallas hägnadslag. Fram till 1700- och 1800-talens skiftesreformer utgjorde regel-systemen kring betesrätt och åkerbruk på de gemensamma inägorna en av bondesamhällets allra viktigaste och mest genomgripande samarbetsystem.

I samband med analyser av äldre järnålderns stensträngssystem har det varit möjligt att identifiera gårdar av varierande storlek inom hägnadslagen. I stensträngssystemen användes gårdarnas, eller egentligen bostadshusens storlek, för att åskådliggöra social status. Detta bekräftas av att fyndmaterialen från större gårdar visar att hushållet har haft möjlighet att införskaffa mer exklusiva föremål än hägnadslagets övriga medlemmar (se berättelsen Ekonomiskt liv...).

En delvis äldre företeelse är de omfattande röjningsrösesområdena som bland annat förekommer i Småland. De ger inte samma tydliga bild av samarbete, men visar att ett visst område under mycket lång tid brukats av samma gård. Även detta antyder någon form av äganderätt till mark. Gårdens placering var inte stationär, men det område gården flyttat runt inom verkar ha varit begränsat. Ett liknande resonemang har använts kring det skånska och danska materialet där det under järnåldern var vanligt att hela byar regelbundet flyttats över stora ytor. Under järnåldern existerade stationära och mobila boendeformer sida vid sida. Bakgrunden och förklaringen till de mobila systemen var antagligen inte likartad över hela Skandinavien. Det tycks dock vara så att med tiden fick ägande- eller brukningsrätten över ett specifikt markområde en allt större betydelse oavsett om respektive område hade ett mobilt eller stationärt boendemönster.

Ett tydligt exempel på det alltmer fixerade innehavet av mark under järnåldern utgörs av spår i landskapet efter indelning av åkrar i parceller, åtskilda av parallella grunda diken. Dessa diken är sannolikt gränsmarkeringar. Ett

(Ottenby kungsgård, Mörby-
långa)
(Borgholms kungsgård, Borg-
holm)

(Huseby kronoegendom,
Alvesta)
(Kronobergs kungsgård,
Alvesta)

tydligare men troligen likartat system utgörs av de bandparcellerade stensträngssystemen i sydvästra Västergötland. Dessa ytmässigt mycket omfattande system består oftast av en längsgående stensträng eller fågata med vertikalt utgående sten- eller jordvallar. I fågelperspektiv kan systemet liknas vid ett fiskbensmönster. Varje parcell inkluderade odlings-, betes- och slättermarker samt obrukbara partier av till exempel hällemark.

Bandparcelleringarnas regelbundenhet visar att man använt gemensamma måttsystem. Det kan antyda att bandparcellerna har introducerats av ett högre maktskikt. I en omstridd källa, den romerska historikern Tacitus "Germania", påstås att germanernas ledare varje år drog in all mark för att under våren omfördela den bland sina undersåtar. Uppgifterna bygger knappast på förstahandskällor och ska inte tas bokstavigt. Tacitus uppgifter har dock använts som grund för att hävda att ledande grupper bland germanerna på olika sätt använt rättigheten att fördela jorden som ett instrument för att skapa beroendeförhållanden och allianser. Den skandinaviska seden att markera nyttjanderätt eller innehav av mark genom bland annat stenhägnader kan ha varit ett sätt för stormännen att skapa en möjlighet att kontrollera den närmaste omgivningen.

Fyndmaterial från järnåldern varierar över landet. I generella drag kan gravarna från järnålderns början sägas vara fyndfattiga och för dagens arkeologer kan det därmed vara ett svårtolkat material. Under järnåldern förändras sammansättningen av föremål och fynden visar på ett varierat och rikt gravskick som uttrycker tydliga sociala skillnader. Om detta visar på en förändring i de sociala systemen eller en förändrad begravningsritual är svårt att uttala sig om. Det senare är mer sannolikt och det är möjligt att andra hälften av äldre järnåldern ger en fylligare bild av det samtida samhället. Gravformerna präglas av omfångsrika men låga gravar, ibland kombinerade med större klumpstenar och resta stenar. Gravvar med en anmärkningsvärd rikedom i föremål och ädelmetall förekom redan före Kristi födelse men tycks ha blivit allt vanligare under romersk järnålder. I gravarna placerades främmande statusföremål av guld, glas och olika typer av importerade bronsföremål. Under samma period ökade också mängden föremål från Romarriket och med tiden kom även föremål från Frankerriket till Skandinavien. Gravarnas innehåll visar tydligt att det förekom ett hierarkiskt system där grupper och familjer hade möjlighet att tillskansa sig stora rikedomar. Inom detta skikt fanns ett vittförgrenat kontaktnät med kontinenten. Skandinaver har tidvis uppehållit sig i Romarriket, bland annat som legosoldater. Detta framgår av att de samlat på romerska och senare frankiska maktinsignier.

Gamla Uppsala, Uppsala

Anundshög, Västerås
Ströbohög, Köping

Ottarshögen, Tierp
Uppsala högar, Uppsala

Att sitta i hög och bjuda i hall

Att det sker stora förändringar inom det hierarkiska systemet under järnåldern framgår inte enbart av gravmaterialet. I det norröna poemet Rígsthula beskrivs ursprunget till de tre samhällsgrupper som ansågs vara samhällets ryggrad. I poemet berättas hur hövdingaätter skapades och att kungarna valdes från dessa ätter. Kungarnas uppgift var att härska över de fria bönderna. I berättelsen stod trälarna längst ned på samhällsstegen.

Yngre järnålderns uppfattning om ägande byggde på idén om en odalsrätt. Såväl mannens som kvinnans släkt hade rättigheter i samband med både arv och försäljning av mark. På vissa runstenar nämns att en enskild person äger mark. Det är viktigt att ha i minnet att det ägande som beskrivs på runstenarna inte hade samma betydelse som i dag eftersom släktens ägande också ingick i denna rätt. Det tycks ha varit viktigt att manifesteras sitt markin-

Hovgården/Adelsö, Ekerö
(Anundshög, Västerås)
(Kungsbergs kungsgård, Strängnäs)
Drottningholms kungsgård,
Ekerö
(Bogesundslandet, Vaxholm)
(Uppsala universitet, samling
av runstenar)
(Lunds universitet, samling av
runstenar)

nehav, speciellt i förhållande till omgivningen. Det skedde i skrift genom de runstenar som ofta placerats vid gårdens gräns, vägar och vägkors, uppenbarligen i syfte att läsas av förbipasserande. En annan företeelse som kopplats samman med odalsrätten är seden att placera yngre gravar ovanpå äldre gravmonument. Genom denna handling påvisades ett släktskap mellan nyligen döda och de som uppfattades som äldre släktingar. Denna sedvänja kan likt runstenarnas placering och text ha varit ett medel att både hävda släktband bakåt och markera den mark som borde tillhöra släkten.

Uppsala högar, Uppsala

Vid arkeologiska lämningar av yngre järnålderns storgårdar är det inte ovanligt att hitta mycket stora långhus, så kallade hallar. Hallarna användes som samlingslokaler för kulthandlingar men också som platser där stormännen höll gästabud. Vid gästabuden fördelades mat, dryck och prestigegåvor i syfte att skapa och upprätthålla allianser och sociala relationer. Systemet med hallar tycks finnas på flera nivåer inom de högre samhällsskikten. Både i Gamla Uppsala och vid Uppåkra, två av landets kanske viktigaste politiska centrum under yngre järnåldern, har hallbyggnader undersökts.

Gamla Uppsala, Uppsala
Anundshög, Västerås
Ströbohög, Köping

I framför allt Mälardalen finns en rad platser med monumentala storhögar från järnåldern. Bland de fåtal undersökta storhögarna från 500–800-talen e.Kr. hade de begravda fått med sig mycket exklusiva och exotiska föremål. Utöver guld och glaskärl fanns här jaktfåglar. Jakt med fågel var under medeltiden enbart tillåten för adeln. Storhögarna har påtagligt ofta placerats på eller invid Mälardalens rullstensåsar. Dessa har under lång tid använts som vägar till och från det järn- och kopparrika Bergslagen. Fyndmaterial från Bergslagen visar att åtminstone järnproduktionen började få stor omfattning redan under yngre järnåldern. Det har flera gånger föreslagits att Mälardalens stormän skapade sig ett underlag för sin samhällsställning genom kontroll av handelsvägarna från Bergslagen.

Roma kloster, Gotland

Mora stenar, Knivsta

Parallellt med de stora gravhögarna förekommer mycket fyndrika båtgravar. Båtgravarna ligger ofta i anslutning till storhögarna. De som begravts i högarna är vanligen kremerade medan de som begravts i båtgravar ofta har placerats i sittande ställning, obrända tillsammans med stora mängder vapen, husgeråd, hästar och andra djur. Gravföremålen i högarna är oftast mer exklusiva medan antalet vapen och krigiska föremål är betydligt större i båtgravarna. Det har föreslagits att materialet visar på två olika ledarskikt. De som begravts i båtgravarna skulle kunna utgöra profana ledare och krigare, medan de som begravts i storhögarna kan ha varit andliga ledare. Det finns även en rad rikt utrustade båtgravar med gravlagda kvinnor, bland annat i anslutning till Anundshög. Inget hindrar att även kvinnor kan ha utgjort ett profant eller sakralt ledarskikt. Hur den yngre järnålderns sociala organisation skall förstås och tolkas är långt ifrån löst av forskningen.

Anundshög, Västerås

Uppsala högar, Uppsala
Anundshög, Västerås
Ströbohög, Köping

De platser som är kända för monumentala storhögar har även en historia som både politiska och sakrala centrum. Det märks till exempel i Gamla Uppsala, vid Anundshög och även vid Ströbohög som alla ligger nära eller i anslutning till tingsplatser med avplanade tingshögar. Nämnade platser ligger på eller i direkt anslutning till tre av de ur kommunikationssynpunkt viktigaste rullstensåsarna i Mälardalen. Samtidigt är det väl känt, genom skriftliga belägg, att Gamla Uppsala utgjort en central plats för områdets religiösa liv. Mängden skeppssättningar och stenkonstruktioner kring Anundshög antyder att även denna utgjort en viktig kultplats.

(Birka, Ekerö)

Under 700-talets slut sker en förändring av det sociala systemet i Mälardalen när handelsplatsen Birka på Björkö i Mälaren anlades. Stadens tillkomst har tolkats som att områdets inflytelserika släkter mer eller mindre

frivilligt ställt sig i ett beroendeförhållande till en gemensam kungamakt. Den ledande släkten antas ha haft sitt främsta säte på Hovgården på Adelsö som låg mitt emot Björkö. På Hovgården, medeltidens Alsnöhus, låg en kungsgård där kung Björn, den först omnämnda kungen i Mälardalen, bodde under Ansgars besök på 800-talet. Där finns, i likhet med Gamla Uppsala, en rad kungshögar samt en avplanad tingshög. Intill storhögarna finns en runsten med en unik inskrift: ”Tolir, Bryte i Rod” har låtit rista stenen åt ”konungen”. Det är första gången kungatiteln omnämns i en inhemsk skrift. Från Hovgården styrdes fördelningen av prestigevaror från Birka. I samband med att Birka upphörde som centralort för Mälarregeringen och Sigtuna grundlades under andra hälften av 900-talet återupptogs storhögsbyggandet. Det sistnämnda kan tolkas som att centralmakten återigen försvagades men kan också vara ett uttryck för en opposition mot introduktionen av kristendomen. I och med kristendomens genomslag upphörde högbyggandet.

Hovgården/Adelsö, Ekerö

(Kungshögen, Sollentuna)
(Engelska parken Sollentuna)
(Ingjaldshögen, Kungsbergs
kungsgård, Strängnäs)

Medeltiden

Religionsskifte och riksbildning

Lag och rätt utgör ett kitt som reglerar de enskildas förhållande till varandra och deras förhållande till överheten. Ursprungligen fördes lokala lagtexter vidare från generation till generation av lagmän. Landskapslagarna är en del av en nordeuropeisk rättstradition och lagtexternas innehåll förändrades i takt med politiska och religiösa förskjutningar. Landets äldsta nedtecknade lagtext är daterad till 800-talet och återfinns på Forsaringen från Hälsingland. Landskapslagarna nedtecknades i allmänhet på 1200- och 1300-talen, men dateringarna är omtvistade. Den äldsta Skånelagen från slutet av 1200-talet är skriven med runalfabetet. Runalfabetet levde kvar bland delar av allmogen ända fram i modern tid. Att det redan under vikingatiden bör ha funnits en någorlunda spridd förmåga att läsa runor är troligt med tanke på mängden av runstenar bland annat i Uppland. Ännu under medeltiden lästes lagen upp vid tingen, där landsbygdens lokala rättsskipning utövades. Många tingsplatser har förhistoriska rötter och i Mälardalen återfinns de ofta vid eller i anslutning till storhögmiljöer. Andra viktiga tingsplatser i landet var alla götars ting i Götala i Västergötland och gutarnas allting vid Roma kloster.

Hovgården/Adelsö, Ekerö
Anundshög, Västerås
(Kungsbergs kungsgård, Strängnäs)
Drottningholms kungsgård,
Ekerö
(Bogesundslandet, Vaxholm)
(Uppsala universitet, samling
av runstenar)
(Lunds universitet, samling av
runstenar)

Uppsala högar, Uppsala
Anundshög, Västerås
Ströbohög, Köping

Att lagarna intog en central position i samhället markeras genom att regenten i äldsta tid dömdes att bli kung. Rätten att välja och ”vräka” kung var först förbehållen upplänningarna och valet skulle ske på Mora äng. Ända in på 1400-talet förblev detta den plats där kungen valdes, men med tiden deltog representanter från de övriga landskapen i valet. För att inta sin position var kungen tvungen att bekräftas av de olika riksdelarna i samband med den obligatoriska Eriksgatan. En av kungens viktigaste uppgifter var att skipa rätt och hålla fred.

Mora stenar, Knivsta

Hur den tidiga kungamakten var organiserad är oklart. Förmodligen hämtades förebilderna från kontinenten. Vår kunskap om kungarna vid denna tid hämtas främst från sagor, vilka bygger på muntliga traditioner. Det gör att osäkerheten är stor om riktigheten i detaljerna kring enskilda kungar och deras öden. Olof Skötkonung (kung 995–1022) betraktas allmänt som en kung som regerade över både Svealand och Götaland. Olof Skötkonung var också den första kända kung som lät döpa sig. Därmed blev kristendomen en fö-

rebild för organisationen av statsförvaltningen, där det ofta var kyrkans män som stod för skrivkonsten. Det latinska alfabetet introducerades och spreds av kyrkan och blev snabbt det skrivsätt som kom att användas inom statsförvaltningen. Kyrkan var samtidigt något av en stat i staten med egen administration och skatteuttag och intog således en konkurrerande roll gentemot kungamakten, inte minst genom sitt internationella kontaktnät. Med kyrkan följde också kyrkotukten och kyrkoplikten som syftade till att åstadkomma en moralisk disciplinering och lydnad mot överheten (se berättelsen Den socialmedicinska...).

(Näs slottsruin, Jönköping)
(Kalmar slott, Kalmar)
(Nyköpingshus, Nyköping)

Den politiska situationen under den tidiga medeltiden är i mångt och mycket en förlängning av de förhållanden som rådde under järnåldern. Strider om makten fördes såväl mellan som inom de ledande släkterna. Det fanns en strävan att knyta samman rikets olika delar. De ständiga inre och yttre konflikterna ledde till uppförandet av ett system av befästa borgar. En av de äldsta kända kungaborgarna är Näs på Visingsö. Borgen antas ha utgjort den kungliga skattkammaren. Andra tidiga kungliga borgar är till exempel Nyköpingshus och Kalmar slott. Det ska poängteras att flera företeelser som man i dag uppfattar som statliga, till exempel myntslagning, hade en betydligt mer lokal prägel under medeltiden. Den kungliga myntning som Olof Skötkonung introducerade kompletterades under medeltiden av en rad mer eller mindre självständiga myntslagningsorter. Den gotländska myntslagningen var särskilt omfattande och hade stor betydelse för Östersjöområdets ekonomi under första halvan av medeltiden.

Mynthuset, Gotland

Den äldre medeltiden präglas också av konflikter gentemot de nyligen skapade grannrikerna Norge och Danmark. Kungahälla var redan på 1000-talet en av Norges viktigaste städer. Sigurd Jorsalafar (kung 1103–1130) ska ha gynnat staden samt anlagt en kastal på platsen. I svensk historieskrivning är Kungahälla mest känd för trekungamötet 1101, där de tre nordiska kungarikerna stiftade fred efter en lång period av stridigheter. Gränsdragningen mellan länderna kom i stort sett att bestå fram till 1600-talets mitt. I praktiken innebar fredstraktaten att de tre rikena erkände varandra som oberoende stater. I traktaten tillerkändes Sverige en smal korridor till Västerhavet längs med Göta älv. Den rätten skulle ge upphov till många gränskonflikter genom århundradena. Trekungamötet i Kungahälla innebar på intet vis att Sveriges gränser fixerades. På 1200-talet inleddes nämligen korståget mot och erövringen av Finland, som sedan skulle vara en viktig landsdel ända fram till 1809.

(Kungahälla, Göteborg)

Att riket tog en allt fastare form kännetecknades även av införandet av regelbundna skatter och tullar, ett världsligt och ett andligt frälse, en krigsorganisation – ledungen – och en organisation för försörjning av kungamakten benämnd Uppsala öd. Det är komplicerat att exakt reda ut vilka egendomar som tillhört Uppsala öd. Marken kring Mora äng har antagligen varit i statlig förvaltning i över tusen år. Andra fastigheter var troligen ursprungligen privata gods som tillhörde de kungliga ätterna. Kopplingen mellan landets ledande släkters godsinnahav och kungaämbetet under tidig medeltid gör att det i efterhand är svårt att reda ut vad som egentligen utgjorde Uppsala öd och vad som ingick i kungaätternas privata markinnehav. Alvastra kungsgård är ett sådant exempel. Godset skänktes till Alvastra kloster men drogs åter in av kungamakten under Gustav Vasas tid. Det har ofta argumenterats att byar benämnda Husby ursprungligen utgjorde en del av Uppsala öd. Kronogodset Huseby i Kronobergs län bör eventuellt därför betraktas som en ursprunglig del av Uppsala öd. Godsets relation till den tidigmedeltida kungamakten är

Gamla Uppsala, Uppsala
Hovgården/Adelsö, Ekerö
Mora äng, Knivsta
(Svartsjö kungsgård, Ekerö)
(Alvastra kungsgård, Ödeshög)

(Kronogodset Huseby, Alvesta)

Utö hus, Arnö

BENGT A. LUNDBERG

dock inte utredd (se berättelsen Ekonomiskt liv...).

Kronan hade särskilda rättigheter, så kallade regale, som bland annat berörde jakträttigheter på högvilt, rätt till bärande träd, framför allt ekar för skeppsbygge, och rätt att ta ut tullar. I Sverige omnämns tullar redan på 900-talet. Tullsystemet anses ha kommit till Norden från de tyska handelsområdena och från Birger Jarls tid på 1200-talet finns skriftliga belägg för särskilda tullbestämmelser. På Gotland, som ingick i Hansans maktsfär, rådde emellertid tullfrihet. Enligt Gutalagen var tullfriheten etablerad ”redan innan Helge Olofs konungs tid”.

Bakgrunden till de regelrätta skatterna är svårfångad. Under vikingatid tycks vissa former av gåvor till kungen, bland annat i samband med bloten vid Gamla Uppsala, ha varit obligatoriska. De kan betraktas som skatter även om vi inte känner till hur de organiserats i praktiken. Till skyldigheterna hörde gästningen, som innebar att bönderna måste ta emot kungen och hans följe när han reste runt i landet för att skipa rätt. Även skyldigheten att ingå i ledungen tycks ha en förhistorisk bakgrund. I Mälardalen var befolkningen indelad i grupper som gemensamt skulle ställa upp med manskap, vapen och i kusttrakterna också båtar i händelse av krig. På Bogesundlandet finns ett förhistoriskt hamnläge, Snäckviken, som troligen har använts som samlingspunkt för ledungen i området.

Under 1200-talet förlorade ledungsorganisationen i betydelse och ersattes då med en fast skatt, den så kallade skeppsvisten. Inkomsterna användes till att hyra in yrkessoldater. Samtidigt växte ett system med slottslän fram. Byggandet av borgar och underhåll av fogdar och soldater krävde ekonomiska resurser. Det ledde till att skatter togs ut i reda pengar, men även i arbete och jordbruksprodukter. Skatterna skulle godkännas på landskapsmöten utlysta av kungen och rådet. I praktiken hade allmogen litet inflytande över skattebesluten. Med slottslänen ökade kungens möjlighet att kontrollera riket både beträffande konkurrerande maktanspråk och de stående skatternas insamlande. Systemet gynnade också stormännen, som sattes i ledningen för de nya slottslänen.

Kungamaktens ökande styrka uttrycktes bland annat genom obefästa pa-

Gamla Uppsala, Uppsala

(Bogesund, Vaxholm)

Västerås slott, Västerås
Stora kungsladugården
Nyköping
Lilla kungsladugården, Nyköping
(Nyköpingshus, Nyköping)
(Örebro slott, Örebro)

Hovgården/Adelsö, Ekerö

latsbyggen. Under 1200-talets senare del byggde Magnus Ladulås (kung 1275–1290) till exempel om Alsnöhus till ett rikt dekorerat sommarpalats i tegel. På Alsnöhus skrevs Alsnö stadgar omkring år 1280. Stadgarna utgör den äldsta kända sammanfattningen av det regelverk som styrde förhållandet mellan kungamakten och det världsliga frälset. I denna stadga fastslogs bland annat att riddarståndet fick skattefrihet för sina gods i utbyte mot att de ställde hästar, vapen och manskap till kungens förfogande. Magnus Ladulås inrättade också ett råd för rikets styre där kanslern (administrationen), drotsen (rättsväsendet) och marsken (krigsmakten) representerade de viktigaste fundamenten för kungamakten. Bjälbopalatset i Vadstena är ett annat exempel på ett palats från denna tid som ännu är bevarat, men som förändrats genom senare bruk.

Bjälbopalatset, Vadstena
kloster, Vadstena

De ledande inom såväl det världsliga som det andliga frälset hade en gemensam social bakgrund och kom från ett fåtal familjer som tillhörde samhällets elit. För att försvara och bevaka sina godsbildningar byggde de egna fästen. I flera fall existerar rester av dessa godsbildningar ännu i dag. Ett exempel på ett frälsefäste från 1300-talet är ruinerna efter Vädersholm i sydvästra Västergötland.

Vädersholm, Ulricehamn

En viktig social förändring under äldre medeltiden var att träldomen, eller slaveriet, avskaffades någon gång under 1200- eller 1300-talet. Det hänger sannolikt samman med upplösandet av yngre järnålderns storgårdssystem. Frågan är för närvarande aktuell inom forskningen. Under äldre medeltid skedde en gradvis framväxt av ett godssystem som kännetecknades av en huvudgård omgiven av mindre arrendegårdar eller torp. De sistnämnda brukades ofta av frigivna slavar. Huvudgårdarna brukades av godsägaren själv eller en ställföreträdare, en så kallad bryte. De större markägarna styrde sina markinnehav genom fogdar. De frigivna slaverna stod fortfarande i ett beroendeförhållande till markägaren, men i ett nytt ekonomiskt system baserat på arbetsplikt. I samband med 1300-talets pestepidemier omvandlades de flesta av dessa huvudgårdar genom delning till ett mindre antal landbogårdar. Parallellt slogs de äldre torpen samman till nya landbogårdar, ofta samlade i byar. Byarnas bakgrund ska inte, så som ofta framhålls i den äldre litteraturen, enbart förklaras som en konstruktion skapad av fria jordbrukare under yngre järnåldern. Bybildningen kan också tolkas som en praktisk lösning inom det feodala systemet. Fasta arrenden gav stabila inkomster och låg därmed inom ramen för adelns intresse.

Förhållandet mellan ledarskiktet och folket genomgick under medeltiden flera förändringar. Till exempel innebar Birger Jarls fridslagar ett visst ökat skydd för kvinnor genom påbudet om kvinno- och hemfrid. Samtidigt fastslog hans arvslag att döttrar bara hade halva arvsrätten i förhållande till söner, något som kan tolkas som att kristnandet medförde en försämrad rättslig ställning för kvinnor jämfört med tidigare. Den första gemensamma landslagen tillkom under Magnus Erikssons tid vid makten på 1300-talet. Där definierades den kungliga domsrätten där kungen var den högsta dömande i rättssystemet. I mitten av 1400-talet infördes Kristoffers landslag. Den cirkulerade till en början i handskrifter med delvis olika innehåll och trycktes först på 1600-talet och fick då en enhetlig utformning och spreds över hela landet. På landsbygden var häradsstingen den rättsskipande instansen. Riktigt allvarliga brott behandlades vid urtima ting. Med etablering av städer till vilka handel och hantverk koncentrerades uppstod rådhusrätter, där tyska förebilder tycks ha legat till grund för organisationen av rättsskipningen. En äldre inhemsk stadsrätt är känd, den så kallade Björkörätten. I de större städerna

fanns ytterligare en domstol, kämnärsrätten, som var underordnad rådhusrätten. Kronan kontrollerade rättsutövningen genom kronofogden och härads-hövdingen. De bevakade bland annat kronans ekonomiska intressen i uttaget av böter. Under medeltidens slutskede stärkte kungamakten sitt inflytande över rättsutövningen.

Unionstiden – maktkamper och uppror

Magnus Erikssons ekonomiska politik var inte lika framgångsrik som hans rättssystem. Den finanskris som orsakades av att kungen införlivat Skåne i riket mot en stor ekonomisk tribut till danskarna ökade skattetrycket. Samtidigt orsakade missväxt och epidemier en försämrad betalningsförmåga bland bönderna. De framväxande städerna belades med skatter och handelskontroll. Bergsbruket belades med en produktionsskatt. Kungen försökte dessutom lösa penningbristen med lån från kyrkan och stormännen, vilket ökade dessa gruppers relativa makt. Missnöjet med Magnus Eriksson växte och till slut avsattes han och ersattes av den tyskättade Albrekt av Mecklenburg. Denne genomdrev emellertid ännu hårdare skatteuttag, vilket väckte missnöje hos såväl allmoge som adel.

Stormännen hämtade stöd hos drottning Margareta av Danmark-Norge för att med militärmakt bli av med Albrekt av Mecklenburg. Efter det att han besegrats vid slaget vid Falköping 1389 blev Margareta också svensk drottning och de nordiska länderna kom därmed att bilda union. I strid mot förväntningarna innebar tronskiftet åter ett höjt skattetryck och förpantade län drogs in till kronan. Både frälset och bönderna hade anledning till missnöje, vilket yttrade sig allt tydligare efter Margaretas död. Erik av Pommerns maktambitioner ledde till krig mot Hansan – med ytterligare ökat skattetryck som följd. Oppositionen växte och flera uppror bröt ut. Engelbrektupproret 1434 är det mest omtalade av dessa uppror.

(Kalmar slott, Kalmar)

Engelbrekt och det uppror han ledde har varit föremål för upprepade tolkningar inom historieforskningen. Under 1800-talets nationella väckelse tolkades Engelbrekt som en representant för allmogen och dess uråldriga rättigheter, och en symbol för kampen mot hårdföra utländska slottsfogdar. Han blev i historieskrivningen en folkhjälte som stred för Sveriges frihet. Under 1900-talet blev han också en symbol för folklig demokrati. Det möte han sammankallade som rikshövitsman i Arboga år 1435 har hävdats vara den första riksdagen i Sverige.

Ett historiskt faktum är att flera landsting gav Engelbrekt stöd och därmed ställdes allmogearmées till hans förfogande. Senare forskning har emellertid påvisat en annan syn rörande drivkrafterna bakom Engelbrekts agerande. Engelbrekt var sonson till en invandrad tysk bergsman och representerade bergsfrälset. Bergsmännen hade omfattande friheter och lydde under särskild bergs rätt. Bergsmännens ekonomiska fördelar hotades av unionsledningens strävan att ta del av Bergslagens ekonomiska tillgångar. Det var för att försvara bergsmännens ställning som Engelbrekt agerade. Engelbrekt fick också stöd av delar av adeln och av kyrkans aristokrati.

Herredagen i Arboga kan ses som ett försök att bringa ordning i det politiska kaos av konkurrerande intressen, som hade uppstått sedan Erik av Pommern avsattes. Vid mötet blev Engelbrekt vald till rikshövitsman och därmed fick han officiellt kontroll över den inhemska armén. Att Engelbrekts ställning var instabil, och att det fanns konflikter inom upprorsleden, illustreras av att marsken Karl Knutsson (Bonde) blev vald till rikshövitsman vid ett förnyat val år 1436. Engelbrekt tog till vapenmakt och tilltvingade sig

Läckö slott, Lidköping

ÅKE E:SON LINDMAN

Västerås slott, Västerås

Utö hus, Enköping
(Glimmingehus, Simrishamn)

tillsammans med Erik Puke åter en position som rikshövitsman. Engelbrekt mördades senare samma år.

Resultatet av Engelbrektupproret innebar trots allt en viss skattelättnad för bönderna, men missnöjet med den danska unionsledningen var fortsatt stark. Genom upproret hade styrkan hos de allmogearmées som stödde Engelbrekt markerat att bönderna var en maktfaktor att räkna med i den svenska rikspolitiken och fler bondeuppror följde. Hur stark böndernas ställning i realiteten var på riksplanet är emellertid omtvistat. Både kronan och adeln byggde ut försvarsanläggningar under senmedeltiden för att skydda sig mot bondeuppbåden. Två exempel på senmedeltida fasta hus anlagda av fräse-släkter som huvudbyggnader på gods är Utö hus i Mälaren och Glimmingehus i Skåne, som vid tiden för borgens uppförande låg i Danmark.

Tidigmodern tid

Vasatid – kungamakten och riksdagar

Isala lada, Falun
Rankhyttans tröskloge, Falun
Utmelandsmonumentet, Mora
Ornässtugan, Borlänge

Gustav Vasa var den som till sist lyckades samla makten och häva den danska överhögheten även om unionen formellt upphörde först år 1570. Mytbildningen kring Gustav Vasa har varit stor och han framstod länge som en av de mest uppskattade personligheterna i den svenska historieskrivningen. Hans äventyr i Dalarna, där han inhämtade Dalaallmogens stöd för sina maktanspråk tillhör de historiska skeden som livligast beskrivits i både historielitteratur och populära skrifter. Först under de senaste decennierna har bilden av Vasaätten ifrågasatts genom en mer mångfacetterad belysning. Vasa hade kommit till tronen med hjälp av pengar och soldater från Lübeck i utbyte mot omfattande handels- och tullfrihet. Tullsystemet hade stor utrikespolitisk betydelse och var en källa till de långvariga konflikterna med Danmark. Kontrollen över inloppet till Östersjön gav stora inkomster från tullar på varuflödet till och från hela det baltiska handelsområdet.

Gustav Vasa tog ett fastare grepp om rikets inre administration, som vid denna tid främst hade till uppgift att samla in och kontrollera rikets inkomster och utgifter. För att behålla sin maktposition utnyttjade Vasa den känsliga balansen mellan olika grupper. Ett forum för detta maktspel var herredagarna eller riksdagar som de så småningom skulle komma att kallas. De första riksdagarna, där samtliga fyra erkända stånd var representerade, hölls under Gustav Vasas tid. Skatterna var en viktig fråga och under Karl IX:s tid blev det en regel att riksdagen skulle godkänna extra skatteuttag. Det var också genom ett riksdagsbeslut som Sverige sade upp sin anknytning till den katolska kyrkan och kungen blev kyrkans överhuvud (se berättelsen Tro och religion...). Vid en annan riksdag beslöts att Sverige skulle vara ett arvrrike. Riksdagarna kunde också fungera som domstolar i riksangelägenheter.

Gustav Vasas ställning var långt ifrån stabil. Inom landet fanns oppositionella grupper som samlades i försvar av den katolska tron, de kyrkliga egendomarna, sockenkyrkornas tillgångar och böndernas fri- och rättigheter. Bönderna drabbades av högt skattetryck och en ökad kontroll från kungens fogdar. Rikets finanser hade kommit i olag genom beroendet av Hansan. Vasa försökte lösa ut sina skulder genom att exploatera alla möjligheter till intäkter. En systematisk indelning av landet i fögderier för skatteindrivning genomfördes som ett led i den ökade kontrollen av skatteintäkterna. Indrivningen baserades på en förteckning av all brukad mark med angivande av den ränta som skulle avläggas till kronan i sockenvis förda jordeböcker. Gustav Vasa ifrågasatte böndernas äganderätt till jorden och hotade därmed deras fria ställning. Vasas inställning var att bönderna endast hade en ärftlig nyttjanderätt medan alla naturtillgångar tillhörde kronan. Frälsejordens brukare betalade visserligen ränta till den adelsman som hade rätt till jorden, men de hade också skyldighet att betala extraskatter som i praktiken var mer eller mindre permanenta. De måste också delta i skyldigheter såsom skjutsning, fodring av hästar och dagsverken.

De mest kända exemplen på böndernas protester mot Vasas maktutövning är klockupproren och Dackefejden. Klockupproren utlöstes av missnöjde kring kungens försök att ta över sockenkyrkornas tillgångar. Motståndet understöddes av reformationsmotståndare. Protesterna var också en följd av Lübecks handelsmonopol som yttrade sig i brist på pengar och höjda priser. Upproren resulterade inte i stridshandlingar, men i de rättsliga efterspelen dömdes upprorsledarna till dödsstraff. Dackeupproret var ett regelrätt inbördeskrig. Det utlöstes av Vasas försök att begränsa gränshandeln med Danmark. Dacke fick stöd av både bönder och borgare i Småland, Öland och delar av Väst- och Östergötland. I båda fallen slogs upproren ned med överlägsen vapenmakt, baserad på legoknektar. Men också inre stridigheter inom bondeleden försvagade upprorens kraft. Inget av upproren var en ren inrikespolitisk angelägenhet: I bakgrunden skymtar intresser i maktbalansen i Norden. Bondeupproren och den inre maktkampen framtvungade ett ”försvarspolitiskt beslut” år 1544. De gamla riksfästena förstärktes och nya byggdes. Till de anläggningar som grundades av Vasa och som byggdes vidare av hans söner hör Uppsala, Vadstena och Gripsholms slott. En förstärkt krigsmakt var nödvändig för de maktambitioner som utvecklades under Vasaättens styre.

Efter Gustav Vasas död skakades landet av inre och yttre oroligheter till följd av vasaättlingarnas kraftmätningar och kronans expansionspolitik. Införandet av hertigdömen gav hertigarna en ekonomisk maktbas, vilket bidrog till instabiliteten. Medan riksdagar alltmer sällan sammankallades ökade

Västerås slott, Västerås
(Örebro slott, Örebro)
Uppsala slott, Uppsala
(Vadstena slott, Vadstena)
(Kalmar slott, Kalmar)
(Linköpings slott, Linköping)
(Gripsholms slott, Mariefred)

Uppsala slott inkl. ruinerna,
Uppsala
(Vadstena slott, Vadstena)
(Gripsholms slott, Mariefred)
(Tynnelsö slott, Strängnäs)

skattetrycket. Krigskostnader och inlösen av Älvsborg förorsakade dessutom nya extraskatter. Karl IX utnyttjade skattefrågan som en balansfaktor mellan riksdag och råd. Dessutom drog en omfattande byggnadsverksamhet, med både försvarstekniska och konstnärliga ambitioner, stora kostnader. För att genomföra byggnadsföretagen kallades utländska byggmästare och hantverkare in från olika håll i Europa. Därmed fick den europeiska renässansens estetik inflytande över byggnadskonsten i Sverige.

Stormaktstid – expansion och organisation

Med Gustav Vasas sonson Gustav II Adolf stabiliserades riket. Kungamakten och adeln delade den utrikespolitiska hållningen och en period av expansiv maktpolitik vidtog. Krigsföretagen blev en viktig drivkraft för administrativa effektiviseringar inom såväl militär som civil förvaltning. Rikskanslern Axel Oxenstierna utvecklade administrationens system. Oxenstierna fortsatte detta organisationsarbete under sin tid som ledare för förmyndarregeringen. Nu fastslogs adelns rätt till de högsta ämbetena inom civil förvaltning och krigsmakt, rådets ställning stärktes och adelns ekonomiska privilegier utökades.

För den civila administrationens effektivisering på regional nivå inrättades länsväsendet år 1634. Landshövdingarna blev ett mellanled mellan lokala självstyren och centralmaktens utövning. Det blev däremot sockenprästernas roll att förklara och försvara kronans politik och kungörelser lästes upp från predikstolarna. Med länsorganisationen uppstod ett behov av lokaler för den regionala administrationen och skatteindrivningen. Residensens tillkomst och spridning speglar länsväsendets utveckling. I flera fall placerades landshövdingarnas residens där de gamla riksfästena fanns. Men ofta fick landshövdingarna själva stå för sin bostad och de administrativa lokaler som behövdes för länsförvaltningen. Det löstes ofta genom att landshövdingarna köpte eller hyrde in sig i någon av residensstädernas representativa fastigheter.

Redan på 1740-talet lät överintendenten utarbeta mönsterritningar för residensen. År 1816 utgick en kunglig skrivelse till Statskontoret och Kammarkollegium om önskvärdheten av att uppföra representativa residens där sådana saknades. Detta skulle inte endast lösa landshövdingarnas bostadsproblem utan även tillgodose den kungliga familjens behov av ett ståndsmässigt boende i samband med resor i landet. Först sedan Överintendentsämbetet övertagit ansvaret för kronans byggnader i landsorten år 1849 fick frågan en systematisk lösning med upprustningar och nybyggnader av residens runt om i landet. Det dröjde dock länge innan residensfrågan var löst på ett helt tillfredsställande sätt och ännu in på tidigt 1900-tal förekom uppenbara olägenheter med såväl de administrativa lokalerna som residensbostäderna. Det är intressant att notera att Gotlands landshövding i det längsta residerade på landsbygden, i Roma kungsgård. Platsen har därmed en unik tradition från gutarnas allting till att bli kungsgård, kloster och slutligen landshövdingeresidens.

Det svenska rättssystemet var av tradition enhetligt jämfört med vad som var vanligt på kontinenten. Under 1600-talet inleddes en juridisk reform av samhället, där formerna för rättsutövning successivt blev allt fastare. Enhetliga lagtexter, ett ökande antal utbildade jurister och införandet av nämndemän i häradsrätterna bidrog till en systematisering. 1600-talets viktigaste reform var dock inrättandet av hovrätterna. Från år 1614 etablerades de i de olika landsändarna för att avlasta den dömande rätt som kungamakten utövade genom rådet. De var också en kontrollinstans över de härads- och rådstugurätterna. Hovrätten var den högsta dömande instansen i civilrättsliga

Västerås slott,
Gävle slott
(Örebro slott)
Uppsala slott,
(Linköpings slott)
Residensbyggnader:
Malmö,
Kalmar
Marieholm, Mariestad
Göteborg
Vänersborg
Hämösand
Falun
Östersund
Växjö
Luleå
Jönköping
Karlskrona
(Nyköpingshus),
Roma kungsgård, Gotland

Gotha hovrätt, Jönköping
Stockholms slott, Stockholm

Oxenstiernska palatset, Stockholm

ÅKE E:SON LINDMAN

ärenden. Under 1500- och 1600-talen ökade vikten av undersökning, inquisition, av skuldfrågan. Att den rättsliga godtyckligheten kunde vara mycket stor vittnar tidens häxprocesser om, där främst kvinnor drabbades. Det förekom att vittnesmål från barn ledde till fällande domar.

Under första hälften av 1600-talet ökade bondeståndets relativa makt. Återigen skedde det genom att regenterna utnyttjade sin möjlighet att spela ut de olika stånden mot varandra för att genomdriva sin politik. Samtidigt hotades landboböndernas ställning genom kronans donationer av jord som löneförmån till rikets högsta ämbetsmän och militärer. Dessa drabbades också av de extraskatter som togs ut på grund av krigskostnaderna. Adelsmännen fick möjlighet att avhysa gårdar och kunde därmed samla sina jordinnehav. De utnyttjade också sin rätt till att ta ut böndernas skattskyldighet i dagsverken. Med bortförpantning och donationer av jord ökade trycket både i form av skatter och utskrivningar på de bönder som fortfarande brukade krono- och skattejord. Utskrivningarna bemöttes vid upprepade tillfällen med regelrätta upplopp. Senare forskning har dock nyanserat bilden av böndernas skattebörda, särskilt beträffande de självägande bönderna. Adelskatten kanaliserades i en samverkan mellan det lägre prästerskapet, borgare och bönder i opposition mot rådet. Reduktionen var en lösning på kronans finansiella problem, något som fick starkt politiskt stöd från bönderna. Men det

Stockholms slott, Stockholm
Drottningholms slott, Ekerö
Ulriksdals slott, Solna
(Strömsholms slott och kungsladugård, Hallstahammar)

Stockholm:
Oxenstiernska palatset,
Oxenstiernska annexet
Tessinska palatset
Rynningska palatset
Bondeska palatset
Torstensonska palatset
Riddarholmen, Stockholm:
Wrangelska palatset,
S Rosenhanes palats, Hessensteinska palatset

Salsta, Uppsala
(Skokloster, Håbo)
Klagstorp, Skövde
Läckö, Lidköping
(Visingsborgs kungsgård,
Jönköping)
(Bogesund, Vaxholm)
(Karlbergs slott, Stockholm)

Halmstads slott, Halmstad
(Landskrona citadell, Landskrona)

fortsatta krigstillståndet gjorde att stora skatteuttag och utskrivningar fortsatte.

Med ett yttre försvar och ett minskat inrikespolitiskt hot behövde inte längre kungafamiljens boningar vara fortifierade. Energin riktades på att åstadkomma palatsliknande bostäder, både i och utanför huvudstaden. Redan innan Stockholms slott brann år 1697 hade en ombyggnad påbörjats. Nu ökade förutsättningarna för att åstadkomma den unika manifestation av kungamakten som Stockholms slott utgör. En ambition med det nya slottsbygget var också att rikets administrativa och högsta dömande makt skulle samlas i en byggnad. Vissa offentliga institutioner, till exempel Stockholms hovrätt, hade sina lokaler i slottet långt in på 1900-talet.

Med det nya slottsbygget fick Sverige en överintendent, enligt franskt mönster. Men Kammarkollegiet kvarstod långt in på 1800-talet som den centrala myndigheten för byggnadsverksamheten i landsorten. Det ansvarade bland annat för de magasinsbyggnader som var nödvändiga för skatteuppbörden in natura och som under 1700-talet inrättades för upplagring av spannmål för utjämning under krisår. Landshövdingarna hade det direkta överinseendet över den regionala byggnadsverksamheten. För kronans byggnader i huvudstaden ansvarade Överståthållarämbetet. Från 1700-talet utvidgades och reglerades överintendentens verksamhet successivt. Överintendenten granskade förslag till byggnader som skulle uppföras i offentlig regi från 1700-talets mitt och utarbetade mönsterritningar för en rad offentliga byggnadstyper, till exempel residensen. Först en bit in på 1800-talet blev överintendenten ledare för ett eget ämbetsverk och därmed ökade ämbetets direkta inflytande över den offentliga byggnadskonsten i landet.

Under 1600-talet blev Stockholm definitivt rikets huvudstad och administrativa centrum. De adelsätter som pretenderade på att ingå i rådet och inneha de högsta ämbetena samlades i huvudstaden. De manifesterade sig genom palatsbyggen i Gamla stan och på Riddarholmen, till vilka tomterna ofta donerades av regenten. Under regenternas frånvaro i samband med de många krigen och under drottning Kristinas omyndighetsperiod ökade rådets inflytande över rikets styre. För adelns försörjning och rikets behov av att avlöna och ersätta lån delades stora delar av kronans godsintehav ut. Adelsmännen ålades att uppföra sätesgårdar med en bebyggelse och parkanläggningar värdiga en stormakt. De täta kontakterna med utländsk byggnadskultur inspirerade till en nyorientering av bebyggelsemönstren i enlighet med kontinentala förebilder.

Genom de samlade ekonomiska resurser som kanaliserades till kungamakten och adelns byggande kunde en kader av inhemska arkitekter, konstnärer och konsthantverkare utvecklas och underhållas. Svenska arkitekter skolades genom studier i utlandet. Många gods drogs in genom Karl IX:s reduktion, men flera delades åter ut för att försörja adelsmän inom militär och civil administration samt den framväxande handelsadeln. Det nya adelskicket var angeläget om att låta sig representeras genom påkostad bebyggelse av senaste snitt i såväl stadspalats som sätesbyggnader. Många storslagna ambitioner beträffande stormaktstidens sätesgårdar kom dock aldrig att fullföljas. Trots stora godsintehav sviktade högadelns betalningsförmåga av flera orsaker under 1600-talets senare hälft. Reduktioner och kontributioner satte mer eller mindre långvariga stopp för pågående byggnadsprojekt.

Stormaktstiden innebar att Sverige växte långt utanför sina nuvarande gränser. Förhållandet till de utländska landvinningarna varierade med villkoren för övertagandet. I de kärnområden som "för evinnerlig tid" skulle räknas till det svenska riket utnyttjades befintlig bebyggelsestruktur för att inrym-

ma svensk administration. I Skåne, Halland och Blekinge övertogs slott, gods och andra anläggningar som uppförts av dansk kungamakt och adel. Från dessa utgick en försvenskningsprocess, som bland annat innebar att de nyvunna landskapen inlemmades i det svenska administrations- och rättssystemet och fick rätt att representeras vid riksdagen.

(Varbergs fästning)
(Malmöhus, Malmö)
(Hovdala slott, Hässleholm)
Residenset i Malmö
Brömsebromonumentet, Torsås

Till förutsättningarna för Sveriges framväxt som stormakt hörde den osäkra maktbalansen mellan Europas ledande länder. En inte oväsentlig del av krigskostnaderna betalades därför genom utländska subsidier. Betydande delar finansierades av enskilda agenter. De hade ofta anknytning till råvaruhandel med järn och koppar och den krigsmaterialtillverkning som försåg arméerna med vapen. I utbyte mot krediter utlovade kronan säkerhet i form av svenska egendomar. Betydelsen av penninghushållningen ökade, bland annat för administration av krigskostnaderna men också för den ökande utrikeshandeln. Kronan strävade efter att driva in så mycket som möjligt av skatter och tullar i kontanter. Kammarrätten inrättades på 1620-talet som en instans under Kammarkollegium. Den vakade över redovisningar av kronans inkomster. För att sköta in- och utlåning bildades Rikens Ständers Bank – Riksbanken år 1668. Bankverksamheten kontrollerades genom att en banköverinspektör tillsattes. Därmed lades också grunden till dagens finansinspektion (se berättelsen Ekonomiskt liv...).

Norra Bankohuset, Stockholm
Södra Bankohuset, Stockholm

Beskattningssystemet förändrades under 1600-talet genom att befolkningen delades upp i klasser. Anledningen var den andra Älvsborgs lösen som inte kunde täckas av ordinarie skatter och tullar trots en ökad utrikeshandel med framför allt koppar. Klasskatten innebar att alla rikets innevånare blev skattskyldiga, inklusive adelsmännen. Tidigare var skatteuttaget kopplat till gårdar, utom frälsebönder inom säteriernas ”rå och rör”. Nu knöts det fasta skattebeloppet till social status och betalningsförmåga. Klasskatten var en tillfällig skatt – som snart permanentades. Principen med klasskatt kom att råda in på 1900-talet.

Andelen indirekta skatter, det vill säga skatter på handel och konsumtion, ökade också under 1600- och 1700-talen. Nya tullordningar under 1600-talet gav tullväsendet en fastare organisation. Från 1622 infördes tullar på inrikeshandeln, den så kallade lilla tullen. Runt städerna sattes tullplank upp, ett arbete som bönderna var skyldiga att utföra medan borgarnas skyldighet var att underhålla inhägnaderna. Inrikespolitiskt fick tullsystemet stora konsekvenser. Till exempel beviljades adeln tullfrihet, vilket ledde till konflikter med borgerskapet. Med tiden infördes fasta tullsatser för olika varuslag. Värdet av sjötullen varierade och tullen kunde tidvis arrenderas ut och på så sätt garantera statsmakten ett visst värde. Detta arrendesystem kritiserades under frihetstiden. Det upphörde först 1809 då förpaktning av statens inkomster förbjöds.

Strandridaregården i Ljugarn,
Gotland
Tullhuset på Dalarö, Haninge

Genom en förordning 1636 inrättades ett system för postbefordring genom ett tillägg till allmogens skjuts- och gästningspåligganden. Bönderna delades in i postrotar, med skyldighet att tillhandahålla hästar för postbefordran. Postverkets lokaler låg under 1600- och 1700-talet i ett privat borgarpalats, Beijerska huset i Gamla stan. Under 1820-talet uppfördes ett särskilt hus för postens huvudkontor på Lilla Nygatan, numera Postmuseum. I mitten av 1800-talet infördes fasta posttaxor och frimärken. Samtidigt började postutdelningen få sin moderna form. I början av 1900-talet kunde ett modernt postpalats invigas, strategiskt beläget nära centralstationen i Stockholm.

Beijerska huset, Stockholm

Centralposthuset, Stockholm

Kungliga slottet, Stockholm

ÅKE E:SON LINDMAN

1700-talet – från frihetstid till envælde

Med Karl XII:s frånvaro från rikspolitiken ökade betydelsen av råd och riksdag. Från 1709 vände den tidigare krigslyckan och stormaktens grundvalar rubbades. Slutligen kollapsade stormakten, även om drömmen om återuppriktandet levde kvar. Genom en "statskupp", där Ulrika Eleonora sattes på tronen på villkor att riksdagen fick ökad makt, intensifierades den inrikespolitiska aktiviteten. Inrikespolitiskt präglades 1700-talets mitt av en svag kungamakt och maktspel mellan konkurrerande grupper.

Den ökade politiska aktiviteten hängde också samman med att ståndens sammansättning förändrats. Både inom adeln, där nyadlandet accelererade, och inom borgerskapet blev en social skiktning allt tydligare. Spänningarna utnyttjades av bönderna, som också stärkte sin ställning ytterligare i riksdagen. Flera bondeledare deltog med skicklighet i det politiska spelet. Men även inom bondeståndet pågick en social omvandling, där en grupp självvägande bönder stärkte sin position samtidigt som allt fler småbönder hade svårt att hävda sina intressen. Bönderna var, med få undantag, utestängda från det sekreta utskottet, som var det strategiskt viktigaste instrumentet i riksdagen. Den ökande byråkratin gjorde att frälsets företrädesrätt till ämbetsjänster luckrades upp, vilket gynnade både borgare, präster och bönder. Först med 1809 års regeringsform upphörde ståndsföreträdet helt. Men också utanför de etablerade stånden skedde stora förändringar i befolkningen. Stora grupper stod utanför den politiska representationen, till exempel torpare, indelta soldater och tjänstefolk samt den växande gruppen obesuttna. Även välbeställda grupper av ofrälse militärer och andra ämbetsmän saknade representation i ständsriksdagen.

Böndernas upprorstraditioner kom till en sista yttring 1743. Hattarnas regering av utrikeshandeln försvarade gränsutbytet med Norge, vilket resulter-

rade i ett nytt Dalauppror. Missnöjet bland allmogen kan också härledas till det misslyckade krigsföretaget mot Ryssland och till tronföljdsfrågan där Ryssland dikterade villkoren. Åter fanns alltså ett större politiskt sammanhang med i bakgrunden till upproren. Upproret i sig var ganska fredligt ända fram till själva upplösningen på Gustav Adolfs torg i Stockholm, då flera skott avlossades innan bondehären gav upp. Fler människor dog där än under Stockholms blodbad. Åter utdelades dödsdomar till upprorsledarna, vilket avskräckte bonderesningar i andra landsändar. Flera av de regementen, som svarade för ordningens upprätthållande, hade vägrat att skjuta mot bondeuppbådet. Ända fram till senare delen av 1800-talet, då en poliskår successivt inrättades, tjänstgjorde militära enheter som stadsvakter.

Den politiska instabiliteten till trots togs viktiga politiska steg vid riksdagen genom uppmuntran av vetenskap samt införandet av tryckfrihet, vilket möjliggjorde en vidgad samhällsdebatt och en begynnande uppluckring av det dogmatiska religiösa utövandet och tortyr för att framtvunga erkännande av brott avskaffades officiellt. Den politiska aktiviteten dämpades tillfälligt av Gustav III:s statskupp 1772, men det pyrande missnöjet med enväldet ledde i förlängningen till politiska mord och en avsatt kung. Gustav III:s makt grundade sig på stöd från borgare och bönder. För att få med sig allmogen säkerställde kungen böndernas äganderätt till jorden. De fick också full rätt till skogsavverkning, jakt och fiske på sin mark samt rätt att köpa alla typer av markslag. Därmed lades en viktig grund för framväxten av en självmedveten hemmansägargrupp, vilken socialt kunde utmärka sig mot andra grupper inom allmogen. Dessa kunde driva sina egna politiska frågor utan större intresse för mindre framgångsrika ständsbröder.

Under 1700-talet växte en ny lågadel fram som härstammade från militära, ekonomiska och byråkratiska kretsar. Det nya adelskiktet var angeläget om att låta sig representeras genom påkostad bebyggelse av senaste snitt i såväl stadspalats som sätesbyggnader. Därmed fick Överintendentsämbetets arkitekter en ny beställargrupp och en ny herrgårdskultur utvecklades. Den inhemska kåren av arkitekter fick nu en allt starkare ställning, inte minst genom anknytning till Överintendentsämbetet. Men till följd av Gustav III:s allt starkare intresse för kontinentens klassiska konstströmningar inkallades åter utländska arkitekter och konstnärer, främst från Frankrike, för färdigställande av Stockholms slott och Gustav III:s privata slottsbyggnadsföretag. De nya estetiska idealen fick också genomslag i vidare kretsar.

Statens administration ökade i takt med att regelverken utvecklades, såväl under frihetstiden som under Gustav III. Administrationen och det allt mer utvecklade rättsväsendet krävde allt större lokaler och inrymdes i adelspalatsen på Riddarholmen. Som en följd av Förenings- och säkerhetsakten 1789 bildades Högsta domstolen som ett eget ämbetsverk. År 1734 infördes en ny lag, vars Missgärnings- och Straffbalk förenklade och förtydligade straffsatserna. Därmed hade vårt rättssystem fått de grunddrag som ännu består. Mot 1700-talets slut började dödsstraffet ifrågasättas, vilket år 1779 ledde till lättnader i straffsatserna för ett antal brott. Det sista dödsstraffet i Sverige verkställdes 1910. Ända fram till år 1830 dömdes kvinnor till döden för barnmord om de dolt sin graviditet och inte kunde bevisa att barnet dött på naturlig väg. Det var länge det enda brott som hade omvänd bevisbörda. Under 1800-talet fördes många av de förseelser som tidigare fallit under kyrkotukten över till det civilrättsliga området och bland annat sedlighetsbrotten kom därmed att bedömas i professionella domstolar (se berättelsen Den socialmedicinska...).

Arvfurstens palats, Stockholm (Svartsjö slott, Ekerö)
Granhammar, Upplands Bro
Haga med Gustav III:s paviljong, Solna
Haga slott, Solna
Rosersbergs slott, Sigtuna
Adelcrantzka palatset, Stockholm
Residenset i Falun

Riddarholmen, Stockholm:
S Rosenhanes palats
Sparreska palatset
Cruuska huset
Stenbockska palatset
Wrangelska palatset

Stockholms slott

Krigsväsendet var under 1700-talet en stor utgiftspost och misslyckade krigsföretag belastade befolkningen i form av ökat skattetryck. Men under långa perioder rådde fred och då slapp allmogen den betungande utskrivningen. Tillfälliga skatter för olika ändamål kunde dock fortfarande belasta befolkningen. Riksdagen ägnade stor uppmärksamhet åt de ekonomiska förutsättningarna för näringsliv i landet. En särskild skatt infördes i syfte att bygga upp en fond för lån till den inhemska industrin (se berättelsen Ekonomiskt liv...). Samtidigt belades import av varor som kunde tillverkas i landet med en särskild tull, vars inkomster också ingick i lånefonden. För att färdigställa Stockholms slott utgick den så kallade slottsbyggnadshjälpen under en åttaårig period. Omfattande konsumtionsskatter infördes av både ekonomiska och moraliska skäl. Skatten inriktades på sådant som ansågs vara lyxkonsumtion, till exempel puder, tobak och choklad, men även mer vardagsnära artiklar som fönsterglas.

Riksbankens verksamhet som in- och utlåningsbank var nu fast etablerad. Ett uttryck för merkantilismens nära anknytning till statsväsendet är Tumba pappersbruk. Där tillverkades pappret till Riksbankens sedlar. Från mitten av 1800-talet låg Kungliga Myntet på Kungsholmen. Först 1904 fick Riksbanken monopol på sedelutgivning. År 1973 flyttade sedeltryckeriet till Tumba. För att möjliggöra tillgång till kontanter för mindre bemedlade inrättades Generalassistentkontoret, där pengar lånades ut mot pant.

Modern tid

1800-talet – från envælde till tvåkammarriksdag

Med 1809 års ”revolution” och därpå följande regeringsform upphörde enväldet. Inre och yttre tryck, såväl politiskt som ekonomiskt, ledde till förändringar och att det politiska livets komplexitet ökade. Riksdagen blev allt viktigare genom statens allt vidare åtaganden samtidigt som formerna för representationen sattes under debatt. Ståndssystemet uppfattades som föråldrat när en stor del av landets innevånare stod utan representation. Frälset utgjorde en mycket liten del av den totala befolkningen och hade därför proportionellt sett ett alltför stort inflytande medan förhållandet var det omvända för bönderna. De obesuttna hade ingen som förde deras talan, men även välbeställda samhällsgrupper saknade möjlighet till direkt deltagande i rikspolitiken.

I 1809 års regeringsform befästes ”folkets rätt att beskatta sig själv”. Det innebar att skatteuttaget åter knöts fastare till riksdagsbeslut. Inkomsterna till statskassan blev kännbart mindre med förlusten av Finland, vilket sannolikt bidrog till de revanschistiska stämningarna inom nationellt sinnade grupperingar. Under 1810-talet gjordes försök med progressiv inkomstskatt och självdeklaration och först på 1860-talet moderniserades skattesystemet så att det bättre motsvarade den enskildes betalningsförmåga.

Först år 1866 kunde beslut fattas i representationsfrågan på riksnivå. Riksdagen delades upp i två kamrar och skulle hädanefter sammanträda varje år i stället för vart tredje som tidigare varit brukligt. Men representationen svarade knappast mot befolkningens faktiska sammansättning. Bara tio procent av befolkningen hade rösträtt till första kammaren och fem procent till andra. Rösträtten baserades på förmögenhet, inkomst och erlagda skatter. Antal

Utmelandsmonumentet, Mora

DICK NORBERG

röster per person ökade med ökad rikedom och för att vara valbar till första kammaren måste den enskilde ha ett omfattande fastighetsinnehav eller en stor årlig inkomst. Kravet till andra kammaren var lägre. I praktiken kom självägande bönder att dominera i andra kammaren.

Sockenstämornas och magistratens relativa självständighet och traditionella funktioner fick en officiell sanktion genom införandet av kommuner med beskattningsrätt år 1862. Reformen har tolkats som om staten hade behov av att renodla sina åtaganden och nu kunde lägga en rad ansvarsområden på den lokala nivån i utbyte mot den lokala rätten att ta ut skatt. Redan tjugo år tidigare hade de kyrkliga frågorna skilts från sockenstämmans ansvarsområden så att dess världsliga funktioner hade renodlats. Kommunalstämmorna och kommunalnämnderna fick valda politiska ledningar. Kvinnor med skattsedel hade rösträtt i kommunalvalen. Det innebar att de skulle vara myndiga, en status som förlorades vid giftermål, och ha egna inkomster eller en viss förmögenhet.

Den sociala strukturen i landet fortsatte att förändras med ett allt större antal obesuttna. Det hotade att leda till social instabilitet; exempel från omvärlden både oroade och inspirerade. Många av de nya folkrörelserna hade sin grund i de sociala följderna av det växande befolkningsöverskottet. Missnöjet med de rådande förhållandena kunde kanaliseras i väckelserörelser, nykterhetsrörelser och politiska rörelser. Bakgrunden till förändringarna låg bland annat i att omarronderingar och jordbruksreformer ökade livsmedelsproduktionen och att jordägarnas ekonomi stärktes. Befolkningsöverskottet kunde endast delvis absorberas inom lantbruket trots en omfattande nyod-

ÅKE EISSON/LINDMAN

Karl XII:s staty, Stockholm

ling av tidigare ängs- och hagmarker samt nyodlingar i landets norra delar. Det uppstod ett överskott av arbetskraft. Bara en del av detta kunde utnyttjas i den allt starkare industriella utveckling som följde i spåren av ekonomiska reformer och den tekniska utveckling som på allvar tog fart under 1800-talets sista årtionden. I vissa industrigrenar föredrogs kvinnor och barn som arbetskraft. Många av landsbygdens kvinnor tog tjänst i det växande antalet borgerliga hem i städerna.

Eftersom endast en del av befolkningsöverskottet kunde absorberas på den svenska arbetsmarknaden blev emigrationen en ventil. Mot slutet av 1800-talet riktades uppmärksamheten på att Sverige dränerades på en driftig och arbetsför ung generation. En av de största dåtida utredningarna tillsattes och dess omfattande betänkande presenterades år 1913. Det baserades på ett omfattande statistiskt underlag och är på så sätt kännetecknande för tidens ökade tilltro till expertsamhället. För att råda bot på utvandringen föreslogs en rad reformer, bland dessa var frågan om jordbrukets förmåga att försörja en familj i form av egna hem en viktig del. Det mest kända resultatet av utredningen är nog trots allt den analys av det svenska folklynet, som speglar tidens patriotiska stämningar.

Under 1800-talet fortgick den byråkratiska utvecklingen med vidgade statliga åtaganden. För att ta plats i den statliga byråkratin krävdes viss akademisk utbildning och medlemskap i statskyrkan. Det senare uteslöt bland annat den judiska befolkningen från tjänster som motsvarade deras akademiska meriter. Mot slutet av århundradet luckrades kraven på luthersk bekännelse upp och kvinnor kunde få lägre poster i statlig tjänst. Statsapparaten behövde billig, läskunnig arbetskraft och den framväxande medelklassen en hedervärd sysselsättning till sina ogifta döttrar. När de väl gift sig blev kvinnorna omyndiga och förväntades inta sin plats som husmödrar.

Trots 1800-talets starka liberala strömningar släppte staten inte helt kontrollen över marknaden. Näringsfrihetens införande genom besluten 1846 och 1864 var viktiga steg i framväxten av ett nytt finansiellt system. Med näringsfriheten fick också kvinnor rätt att idka näringsverksamhet även om de levde under andra restriktioner än männen – gifta kvinnor stod under manligt förmyndarskap fram till 1921. Ökade möjligheter för kvinnligt företagande var ett sätt att lösa problemet med ett stort kvinnoöverskott. Samtidigt innebar möjligheten till självförsörjning tillsammans med tidens intensiva föreningsliv viktiga steg i kvinnans politiska frigörelse. År 1874 fick gifta kvinnor rätt att förfoga över sin inkomst.

Under 1800-talet blev finansmarknaden i form av in- och utlåningsinstitut och försäkringsbolag en fråga för privata intressen. Det var ett led i en allt mer genomgripande marknadsorientering där Sverige följde den generella utvecklingen i Europa. Riksbankens centrala position som reglerande bank och lagmässiga regleringar gjorde att riksdagen behöll kontrollen över finansmarknaden. En särskild bankbyrå inrättades 1876 och tio år senare tillkom en kungörelse som reglerade försäkringsväsendet (se berättelsen Ekonomiskt liv...).

Staten framträdde allt oftare som byggherre inom de många samhällssektorer som blev en statlig angelägenhet. I många sammanhang kunde också privata initiativ blandas med statliga angelägenheter. Allt sedan 1720-talets mitt hade överintendentens ansvarsområden diskuterats. I mitten av 1800-talet samlades stora delar av den statliga byggnadsverksamheten under Överintendentsämbetet, som nu officiellt blev expertmyndighet för statligt byggande och tillsyn av det offentliga byggnadsväsendet. En markering av den nyvunna

positionen var de offentliga ny- och ombyggnadsföretag av olika institutionsbyggnader som genomfördes under ämbetets ledning under 1800-talets senare hälft. Om- och nybyggnaden av ett flertal landshövdingeresidens, med start i Malmö, samt restaurering av historiska byggnader såsom vasaslotten och vasaminnena i Dalarna, är uttryck för ämbetets allt starkare position som central byggnadsmyndighet för en stor del av byggnadsverksamheten i landet.

Ett allt starkare intresse för historia som legitimerande bas för samhällsutvecklingen växte fram under 1800-talet. Samtidigt som kungamakten i realiteten minskade, hyllades de historiska kungarna genom monumentresningar. Obelisken på Slottsbacken representerar dock den sista fasen av den starka kungamakten och Kvidingemonumentet är en markering av den minst framgångsrika parten i ett spänt politiskt skede. Monumentresningarna, där inte bara kungamakten hyllades, blev viktiga riter i en nationell väckelse och nådde sin höjdpunkt kring förra sekelskiftet.

Mytbildningen kring Gustav Vasas dalaäventyr var länge en central del av en gemensam föreställning om bildandet av Sverige som en nation i modern mening. Den folkliga mytbildningen kring dalaäventyren speglar också en regions strävan att ta plats i den nationella historien. Intresset för Vasas historiska person och vasaminnena har dock hävd sedan 1500-talets slut men de kulminerade först kring förra sekelskiftet. Det sammanföll då med ett starkt intresse för allmogens timmerbyggnadsteknik där Dalarnas byggnadskultur framstod som speciellt välbevarad. Vid samma tid uppmärksammades de kvarvarande vasaslotten som ett nationellt kulturarv. Även landets riktigt gamla monument blev föremål för en internationellt ledande arkeologisk forskning och brukades i nya sammanhang. Det forntida och byggda kulturarvet blev i allt högre grad en samlande samhällsangelägenhet under 1800-talets senare hälft. Ansvaret för dess vård delades mellan Riksantikvarieämbetet (fornlämningar och ruiner) och Överintendentensämbetet (de "levande" monumenten) men stöddes också aktivt av privata initiativ. Kulturarvets vård organiserades under 1900-talets första årtionden med återkommande revideringar under resterande del av nämnda sekel.

Folkets representation och välfärd

Inom ramen för 1809 års regeringsform, 1866 års tvåkammarriksdag och parlamentarismen kunde ett demokratiskt system utvecklas utan att några grundlagsförändringar behövde genomföras förrän under 1900-talets senare hälft. Först genom riksdagsbeslut 1969 och 1974 ändrades författningen då enkammarriksdag och demokrati slogs fast. Dessutom upphörde nu även bruket att använda tituleringen Kungl Maj:t för beslut och dokument som utfärdades av regeringen. Samtidigt som diskussionerna kring den nya författningen pågick utvecklades det nu rådande politiska blocksystemet.

Med ökade inkomster bland arbetarna och minskat penningvärde kom allt fler upp i de inkomsttak som gällde för att vara röstberättigade. Arbetarna ställde krav på politisk representation. Viktiga steg i utvecklingen mot demokrati var införandet av allmän rösträtt för män 1909 och rösträtt för kvinnor 1921. Den ekonomiska politikens centrala betydelse fick ett symboliskt uttryck genom att riksdagshuset och Riksbanken ingick i samma byggnadskomplex när det nya maktcentrat invigdes på Helgeandsholmen år 1905. Det kungliga hovstallet hade rivits och flyttats till Östermalm för att ge plats åt det nya byggnadskomplexet. År 1876 inrättades statsministerposten som chef för regeringen. Stadsministerns position i 1900-talets regeringar blev allt

Kvidingemonumentet, Åstorp
Prins Gustavs monument vid Haga, Solna
Stockholm:
Obelisken
Karl XIV Johans staty
Karl XII:s staty
Karl XIII:s staty

Isala lada, Falun
Rankhyttans tröskloge, Falun
Utmelandsmonumentet, Mora

Ornässtugan, Borlänge

Gamla Uppsala, Uppsala
(Nationalmuseum, Stockholm)
(Kv Krubban, Stockholm)

Kungl. hovstallarna, Stockholm

mer framträdande. Genom en donation på 1950-talet blev godset Harpsund statsministerns sommarresidens och det strategiskt belägna Sagerska huset köptes år 1989 in som statsministerbostad.

Under 1900-talets första två årtionden spelade riksdagen och dess utskott en central roll i rikets styre. 1930-talet inleddes med politisk orolighet men från 1933 ändrades balansen i systemet samtidigt som det politiska systemet stabiliserades. Regeringen kunde stärka sin styrande position. Genom det socialdemokratiska maktövertagandet i samverkan med Bondeförbundet samt genom samarbetet mellan arbetsmarknadens parter lades en stabil politisk grund för det folkhem som skulle upprättas efter andra världskriget. Sveriges intakta industri lade en ekonomisk grund för den växande statsbudget som var själva förutsättningen för det framväxande välfärdssamhället.

Arbetarklassens alltmer aktiva politiska representation hade inte skett utan spänningar. Något som inte minst illustreras av den riksdagsdebatt som följde av skotten i Ådalen 1931. Säpo tillkom kring sekelskiftet 1900 som ett organ för att övervaka socialisternas politiska möten och politiska ledare. Långt in på 1900-talet skedde en åsiktsregistrering av personer som bedömdes vara ett hot mot rikets säkerhet. Ofta gällde det aktiva kommunister. Från andra världskriget fick säkerhetstjänsten också i uppgift att övervaka fientliga makters rörelser och flyktingorganisationer. Från och med 1950-talets kalla krig utökades säkerhetstjänstens verksamhet. Åsiktsregistrering och statlig kontroll av innevånarna har vid upprepade tillfällen varit orsak till livliga debatter, till exempel i samband med den så kallade IB-affären och senast kring införandet av FRA-lagstiftningen.

Den industriella revolution som tog fart under 1870- och 1880-talen var i stort sett genomförd i Sverige vid 1930-talets ingång. Nästa steg var utvecklandet av ett utpräglat tjänstesamhälle. Kännetecknande för 1900-talet är den lavinartade utvecklingen av statlig och offentlig förvaltning med en ökad tilltro till sakområdesexpertis. De politiska reformerna som ingick i folkhembygget krävde upprättande av nya myndigheter. Till följd av detta fick kvinnor från 1923 också rätt till högre poster inom statsförvaltningen.

Den statliga byggenskapen växte till följd av den byråkratiska utvecklingen. Bland annat kompletterades många residens med så kallade landstatshus. År 1918 omvandlades Överintendentensämbetet till Kungl. Byggnadsstyrelsen. Byggnadsstyrelsen växte med tiden till en omfattande myndighet med ansvar för lokalförsörjning, plangranskning och kulturarvsförvaltning. Byggnadsstyrelsens kulturarvsansvar samverkade med Riksantikvarieämbetets kulturarvsuppdrag. 1993 var det åter dags för en genomgripande omorganisation av det statliga byggnadsväsendet och därmed tillkom Statens fastighetsverk som bland annat fick till uppgift att förvalta en del av "det nationella kulturarvet". Riksantikvarieämbetets uppgift beträffande detta bestånd är att vara tillsynsmyndighet.

I mitten av 1960-talet förstatligades polisväsendet. Samtidigt skildes polis-, åklagar- och domstolsväsendet. Reformerna av det civilrättsliga systemet hade emellertid redan inletts 1917. Länsmännen ersattes då med landsfiskaler och en åklagarmyndighet inrättades i varje län. 1948 infördes en ny rättegångsbalk och en riksåklagare sattes in som högsta tjänsteman. Samtidigt infördes lokala åklagarmyndigheter, vilka ersatte landsfiskalerna. Åklagarna i Stockholm, Göteborg och Malmö blev överåklagare och Riksåklagaren blev central förvaltningsmyndighet för åklagarväsendet. I mitten av 1990-talet slogs de många lokala åklagarmyndigheterna samman till sex enheter samtidigt som en särskild ekobrottsmyndighet inrättades. I dag har de sex enhe-

terna slagits samman till en enda, kallad Åklagarmyndigheten. Denna del av rättsväsendet är alltså ett exempel på hur centraliseringen starkt ökat under 1900-talet.

Rätten att överklaga till Högsta domstolen inskränktes under 1900-talets första hälft. Krav på tillstånd infördes. I dag är Högsta domstolen en prejudikatsinstans. Det första kvinnliga justitierådet installerades år 1968. Med 1900-talet har en stor mängd speciallagstiftningar och därav följande specialdomstolar inrättats. Tingsrätterna utgör sedan 1970-talet en sammanslagning av rådhusrätterna, häradsrätten och vattendomstolen och samtidigt inrättades fastighetsdomstolen inom ramen för tingsrätten. Vattendomstolen ingår sedan 1999 i de länsvisa miljödomstolarna. Totalt sett består Sveriges Domstolar i dag av mer än hundra olika myndigheter och nämnder med olika specialfunktioner som har att döma enligt de lagar som stiftas av riksdagen.

Med välfärdssamhällets utbyggnad ökade skattetrycket och synen på skatten som ett solidariskt bidrag till samhället lanserades. Det system för beskattning som kom att gälla under större delen av 1900-talet infördes i två steg: 1902 då den progressiva inkomstkatten infördes och 1909 när den kompletterades med en förmögenhetsskatt. Under krigsåren togs extraskatter i form av värnskatt ut. Senare infördes omsättningsskatten, från 1969 benämns denna konsumtionsskatt moms. Under 1900-talets två sista decennier ifrågasattes grundprinciperna för välfärdssamhället från politiskt håll. Tillväxten stagnerade och det internationellt sett höga skattetrycket blev fokus för debatten. En våg av marknadsanpassning har omfattat sådant som tidigare ansetts som samhällsnyttigheter, vilka därför skulle ägas gemensamt.

Staten har behållit sitt grepp om penningpolitiken. Det har varit viktigt inte minst i samband med det tidiga 1930-talets och 1990-talets finansiella kriser (och den nuvarande). Riksbanken har kunnat stabilisera och motverka krisekonomier genom tillskott av medel; en bankgaranti infördes på 1990-talet. Regeringen har också tagit initiativ till arbetspolitiska åtgärder som mildrat kriseffekterna. Inspirationen hämtades på 1930-talet från The New Deal i USA, men också från den engelske ekonomen John Mayards Keynes teori om statligt ingripande i nationernas ekonomier. Den så kallade svenska modellen framstod under stora delar av 1900-talet som ett lyckat balansexperiment mellan statlig kontroll av finanser och välfärd och marknadsanpassning. De senare decenniernas ifrågasättande av välfärdspolitikens avigsidor och likriktning har lett till en politisk debatt kring välfärd och marknad. Synen på välfärdsstaten Sverige går också isär inom historieskrivningen – även den historiska analysen är präglad av olika vetenskapliga och politiska uppfattningar och speglar därmed samtidens olika strömningar.

Sammanfattning och analys

En berättelse om landets administrativa och rättsliga utveckling är naturligtvis omfattande och beskrivningen måste bli skissartad. Trots att detta är en berättelse om maktutövning och maktens institutioner har vi försökt att nyansera framställningen genom att lyfta fram aspekter som tydliggör social skiktning, genus och generationsperspektiv. För att tydliggöra sådana förhållanden i de fysiska miljöer som berättelsen vilar på krävs en bred och långsiktig kunskapsuppbyggnad.

De äldsta spåren av system för samhällsreglering utgörs av fornminnen. De återfinns bland annat på många av de kungsgårdar som ännu ingår i det statliga ägandet. Även flera av de gods som föreslås ingå i den kulturhistoriska portföljen rymmer sådana miljöer. På dessa fastigheter finns även utrymme för ett utvecklingsarbete i syfte att lyfta fram historien, det gröna kulturarvet och naturvärden i de marker som staten äger och förvaltar och som inom ramen för detta utredningsarbete ännu inte har analyserats.

Det faktum att flera av de byggnader som nu ingår i berättelsen ursprungligen uppfördes genom privata initiativ minskar inte deras relevans för framställningen. Det speglar i många fall den rådande maktordningen och den nära samhörigheten mellan kronans och privata aktörers verksamhet vid tiden för deras uppförande. Många egendomar har vandrat mellan kronan och privat disposition. I andra fall belyser de enskilda fastigheternas historia hur staten expanderat och vidgat sitt ansvarsområde, vilket ofta har inneburit statligt övertagande av kyrklig eller privat egendom. Riddarholmen är ett sådant exempel där kyrkans mark övertogs av kronan för att sedan delas ut till olika adelssläkter för att därefter genom reduktion och inköp åter komma i kronans ägo. Efter reformationen har området varit ett centrum för ekonomisk, administrativ och rättslig verksamhet. Genom att bebyggelsen på Riddarholmen är statliga byggnadsminnen kan den äldre förvaltningshistorien berättas relativt väl. Däremot ingår inte den nuvarande riksdagsbyggnaden och riksbankshuset i det bestånd som omfattas av denna utredning. Vissa byggnader som är centrala för en berättelse om statens representation och administration saknas därmed.

Det sena 1700-talets och framför allt 1800-talets byråkratiska expansion resulterade i en omfattande offentlig byggnadsverksamhet. På grund av administrativa beslut och bolagiseringar har många av de materiella uttrycken för den statliga sfären kommit att förvaltas av statliga bolag och andra myndigheter än de vars fastigheter har ingått i denna utvärdering. Därför finns till exempel mycket få tullbyggnader i det nu aktuella beståndet. Dessutom finns sannolikt bebyggelse längs gränserna mot Norge och Finland som är intressanta i sammanhanget. I beståndet saknas även byggnader som representerar 1800- och 1900-talens administrativa expansion, av vilka många uppfördes genom Överintendentsämberet respektive Byggnadsstyrelsen. Generellt är 1900-talet svagt representerat i materialet. Det kan ses som ett tecken på att byggnadsminnesförklaringar av statliga fastigheter inte har skett i samma omfattning som inom kulturmiljösektorn i stort, där 1900-talets byggnader är bättre representerade som byggnadsminnen enligt Kulturmiljölagen, i riksintresseområden och genom skydd enligt Plan- och bygglagen.

Genom diskussioner kring organisationen av den statliga administrationen på regional nivå, till exempel de genomförda och eventuellt förestående länsammanslagningarna, har det framtida behovet av länsresidensen ifrågasatts. I det här sammanhanget har inga sådana överväganden gjorts. I stäl-

let har fokus vid urvalet legat på att spegla den historiska utvecklingen av länsväsendet och den typologiska utvecklingen inom byggnadsgruppen residens. I många av residensstäderna finns så kallade landstatshus, vilka uppfördes under 1900-talet för att tillgodose den växande regionala administratio- nens lokalbehov. I det utvärderade beståndet representerades dessa endast av landstatshuset i Göteborg. Det finns sannolikt goda möjligheter att till en del komplettera den brist på representativa institutionsbyggnader från 1900-talet genom ett strategiskt urval ur denna kategori.

Den allt mer utvecklade representativa makten och byråkratiska organisa- tionen har gjort att staten gjort successiva fastighetsförvärv, i synnerhet i de kvarter som ligger närmast riksdagshuset. Några av de inköpta fastigheterna är äldre näringsfastigheter. Bland dessa är flertalet statliga byggnadsminnen. Också de byggnader som inköpts och uppförts för regeringskansliets behov bör beaktas vid en genomgång av det ännu inte byggnadsminnesmärkta stat- liga fastighetsbeståndet. Här finns förutsättningar för att berätta om statsap- paratens successiva utveckling och om det sena 1900-talets förvaltningshis- toria. Många av de berörda byggnaderna är bankpalats från 1800-talets slut och 1900-talets början. Flera är kraftigt ombyggda invändigt och kan betrak- tas som så kallat fasadarv. De speglar dock såväl förskjutningen av landets fi- nanscentrum kring förra sekelskiftet som statens vidgade åtaganden under 1900-talet. På sätt och vis utgör detta därför en parallell till statens överta- gande av adelspalatsen på Riddarholmen under 1700-talet.

Fastigheter som uppfyller urvalskriterierna och ingår i berättelsen

FÖRHISTORISK TID

Dags hög, Båstad, Faritslöv 10:3
 Uppsala högar (svearnas tingsplats) = G:a Uppsala 21:26, G:a Uppsala 21:50,
 G:a Uppsala 74:4, 74:8, 75:6, G:a Uppsala 75:7, G:a Uppsala 75:8, G:a Uppsala 77:2,
 G:a Uppsala 80:4, G:a Uppsala 80:9 och G:a Uppsala 84:5
 Ottarshögen, Tibro, Husby 19:3 och 20:1
 Ströbohög, Kungsör, Strö 4:11, 4:12 och 4:13
 Anundshög, Västerås, Långby 7:3
 Roma kloster och kungsgård (gutarnas allting), Gotland, Roma kloster 2:1
 Mora stenar, Knivsta, Mora 1:1

MEDELTIDEN

Stora kungsladugården, Nyköping, Stora Kungsladugården 2:1, Högrunn 1:9
 Lilla kungsladugården, Nyköping, Lilla kungsladugården 1:1
 Västerås slott, Västerås, Olympia 3
 Hovgården 1-2 samt Sörgården (Alsnö hus), Ekerö, Hovgården 1:2, Hovgården 2:8 och
 Hovgården 4:1
 Vädersholmen, Ulricehamn, Säby 2:16
 Bjälbopalatset, Vadstena, del av Örtagården 1
 Utö hus, Enköping, Utö 2:1
 Mynthuset i Visby, Gotland, Visby Mynthuset 1

TIDIGMODERN TID

Isala kungslada, Falun, Isala 8:1
 Ornässtugan, Borlänge, Stora Ornäs 1:2
 Rankhyttans tröskloge, Falun, Rankhyttan 7:1
 Uppsala slott inkl ruinerna, Uppsala, Fjärdingen 33:1

Landshövdingestallet i Uppsala, Uppsala, Kåbo 5:3
Stockholms slott inkl Högvaktsterrassen, Stockholm, Tre Kronor 1 och Neptunus Större 14
Läckö slott och kungsgård, Lidköping, Läckö 1:5, 1:7
Salsta slott och kronoegendom, Uppsala, Lena-Salsta 1:5
Klagstorp, Skövde, Klagstorp 2:2
Oxenstiernska palatset, Stockholm, del av Neptunus större 12
Oxenstiernska annexet, Stockholm, del av Neptunus större 13
Beijerska huset, Stockholm, del av Neptunus större 12
Bondeska palatset, Stockholm, Nemesis 1
Tessinska palatset, Stockholm, Europa 1
Ryningska palatset, Stockholm, Atomena 1
Riddarholmen, Stockholm, Gråmunkeholmen 3. OBS! Flera palats och byggnader från olika tider inom en fastighet samt några i en annan berättelse
Hebbeska huset/Kammarrättens hus
Cruuska huset
Sparreska palatset
S Rosenhanes palats
Stenbockska palatset
Wrangelska palatset/Gamla kungshuset
Hessensteinska palatset
Gamla riksdagshuset
Mark och kajer, Stockholm, Gråmunkeholmen 3, Riddarholmen 1:16, Riddarholmen 1:18
Södra bankohuset, Stockholm, Pluto 1
Norra bankohuset, Stockholm, Prosperina 1
Halmstads slott, Halmstad, Slottet 1
Residenset i Malmö, Malmö, Residenset 1
Brömsebromonumentet, Torsås, Bröms 2:8
Drottningholms slott inkl teatern, hyresfastigheter och kungsgård, Ekerö, Rinkeby 1:1, Rinkeby 2:1, Rinkeby 3:1 och Drottningholm 1:1
Ulriksdal, Solna, Ulriksdal 2:3, Ulriksdal 2:5, Ulriksdal 2:6
Göteborgs residens, Göteborg, Inom Vallgraven 53:16
Kalmars residens, Kalmar, Landshövdingen 16
Marieholms residens, Mariestad, Marieholm 1:5
Göta hovrätt, Jönköping, Arkivet 1
Tullgarns slott och kungsgård, Södertälje, Tullgarn 2:1 och Kårtorp 1:1
Haga slott med park, Solna, Del av Haga 2:1
Hagaparkens byggnader, Solna, Del av Haga 2:1
Rosersberg, Sigtuna, Rosersberg 2:1
Obeliskan vid Stockholms slott, Stockholm, Litt AXP
Arvfurstens palats, Stockholm, Lejonet 7. OBS! Torstenssons 1600-talspalats ingår
Adelcrantzka palatset, Stockholm, Björnen och Loen 1
Tumba bruk, Botkyrka, Tumba 7:240
Tullhuset på Dalarö, Haninge, Dalarö 3:17
Strandridarebostället, Gotland, Ardre Ljugarn 1:1
Granhammars herrgård, Upplands-Bro, Granhammar 2:1
Gävle slott, Gävle, Söder 5:1
Vänersborgs residens, Vänersborg, Residenset 2
Härnösands residens, Härnösand, Residenset 1
Falun residens, Falun, Residenset 1

MODERN TID

Gamla riksdagshuset med flera på Riddarholmen (se ovan), Stockholm, Gråmunkeholmen 3
Riksarkivets (gamla) byggnader, Stockholm, Gråmunkeholmen 3
Kungliga Myntet, Stockholm, Kungl Myntet 1
Östersunds residens, Östersund, Landshövdingen 1
Växjö residens, Växjö, Residenset 1
Luleå residens, Luleå, Kungsfågeln 3
Jönköpings residens, Jönköping, Gullvivan 17
Hovstallet, Stockholm, Kusen 2
Högvaltsterrassen (se ovan), Stockholm, del av Neptunus större 1
Karl XIV Johans staty, Stockholm, Gamla stan 1:30
Gustav II Adolfs staty, Stockholm, Litt ALK
Karl XII:s staty, Stockholm, Norrmalm 3:26
Karl XIII:s staty, Stockholm, Norrmalm 2:41
Prins Gustafs monument Haga, Solna, (se ovan Haga 2:1)
Kvidingemonumentet, Åstorp (fastighetsbeteckning saknas)
Vasamonumentet vid Utmeland, Mora, Utmeland 70:12
Sagerska huset, Stockholm, Lejonet 5
Harpunds egendom, Katrineholm, Harpsund,5:1
Karlskrona residens, Karlskrona, Residenset 7
Centralposthuset, Stockholm, Kv Blåmannen
Göteborgs landstatshus, Göteborg, Inom vallgraven 53:16

Fastigheter som inte uppfyller urvalskriterierna eller ingår i berättelsen

Biskops Arnö, Håbo, Biskops-Arnö 1:1
Rönö kungsgård, Norrköping, Rönö 1:18
Tuna kungsgård, Linköping, Rystads-Tuna 1:1
Mälsåker, Strängnäs, Mälsåker 1:8
Kägleholm, Örebro, Kägleholm 1:74
Månstorps gavlar, Vellinge, Månstorp 1:13 och del av Månstorp 1:1
Nyköpings residens, Nyköping, Residenset 8
Visby residens, Gotland, Visby residenset 3
Kristianstads residens, Kristianstad, Residenset 1
Karlstads residens, Karlstad, Ömen 3
Umeå residens, Umeå, Riddarborgen 2
Haga tingshus, Solna, del av Haga 2:1

Motiveringar till fastigheter som inte uppfyller urvalskriterierna eller ingår i berättelsen

Biskops Arnö,
Håbo, Biskops Arnö 1:1

Biskops Arnö är känt sedan 1200-talet, då Arnö förvärvades av kyrkan och en borg byggdes på Mälarstranden av ärkebiskopen i Uppsala. Det användes som sommarresidens av ärkebiskoparna. I samband med reduktionen drogs borgen med tillhörande jordegendomar in till kronan. Johan III lät omforma huvudbyggnaden till en ståtlig renässansanläggning. Under 1600-talet kom godset i ätten Brahes ägo men vid reduktionen drogs den åter in till kronan. Godset blev boställe för översten i livregementet till häst. På 1870-talet omvandlades egendomen till en arrendegård. Sedan 1956 disponeras Biskops Arnö av Föreningen Norden som driver ett nordiskt bildningscenter med folkhögskola och kulturinstitut. På 1730-talet skadades huvudbyggnaden av en storm och revs till stor del men den ståtliga stenvälskällaren som ännu är bevarad sparades för att användas som lagerhus. Den nuvarande huvudbyggnaden uppfördes på 1730-talet i enlighet med krigskollegiets beslut om normalritningar.

Biskops Arnö har visserligen stort kulturhistoriskt värde, men andra anläggningar kan tydligare illustrera de olika berättelser som är relevanta för fastigheten. Det gäller såväl den sakrala anknytningen som biskopspalats, som vasaanläggning, adelsgoods, översteboställe och utarrenderad kungsgård. Inte heller fornlämningsbilden eller andra kulturlämningar inom fastigheten motiverar att den ska ingå i den kulturhistoriska portföljen.

Rönö kungsgård,
Norrköping, Rönö 1:18

Rönö tillhörde under medeltiden omväxlande kyrkan och det världsliga frälset. Drottning Margaretha löste in egendomen i slutet av 1300-talet och gav det till Linköpings stift och biskopen lät uppföra ett fast stenhus på gården. Under Engelbrektfejden intogs borgen, men den revs först i slutet av 1400-talet. Genom reduktionen drogs gården in till kronan och fungerade som kungsladugård under Stegeborg. Johan III byggde ett nytt slott på gården, åt sin gemål Gunilla Bielke. Gården innehades periodvis av kungahus, var periodvis förlänat eller förpantat, men drogs åter in till kronan under reduktionen. Gården brändes av ryssarna 1719 och fungerade sedan som arrendegård. Den nuvarande huvudbyggnaden härrör från 1820-talet. Vid gården finns ännu ekonomibyggnader, kyrka, skolhus och ålderdomshem. Mangården är sedan 1930-talet avstyckad som en privat fastighet. Slottsruinen och den ovanpå liggande ekonomibyggnaden förvaltas av Riksantikvarieämbetet.

Gården har kulturhistoriskt värde, men andra anläggningar kan tydligare illustrera de olika berättelser som är relevanta för fastigheten. Det gäller den sakrala anknytningen, som biskopsborg, som vasaanläggning, adelsgoods och utarrenderad kungsgård. Den statliga byggnadsminnesförklaringen hävdades år 2008. Inte heller fornlämningsbilden eller andra kulturlämningar inom fastigheten motiverar att den ska ingå i den kulturhistoriska portföljen.

Tuna kungsgård,
Linköping,
Rystads-Tuna 1:1

Tuna är känt sedan 1280-talet då Magnus Ladulås skänkte gården till lagmannen Knut Mattiasson. Namnet Tuna indikerar dock att gården existerade redan under järnåldern, kanske som en stormannagård. Gården innehades fram till reduktionen av flera ätter ur högrälset och på 1520-talet kom Gustav Vasa över gården genom att hävda sin arvsrätt efter Sten Sture. Därmed blev gården en kungsgård och säte för kungens fogdar. På 1600-talet skänktes den åter till en adelsman, men i reduktionen 1681 drogs den åter in till kronan och blev översteboställe. När gården blev arrendegård under 1800-talet uppfördes en ny mangårdsbyggnad ett stycke från den äldre gården, varför det gamla stenhuset från 1600-talet är relativt välbevarat, med exempelvis takmålningar i behåll. Huvudbyggnaden har nyligen restaurerats utvändigt.

På gården finns andra äldre stenhus och den bebyggelse som tillhör arrendeepoken är också kulturhistoriskt intressant. Trots detta finns andra anläggningar som bättre illustrerar de valda berättelserna, både som kungsgård och militärboställe. Inte heller fornlämningsbilden eller andra kulturlämningar inom fastigheten motiverar att den ska ingå i den kulturhistoriska portföljen.

Mälsåker,
Strängnäs, Mälsåker 1:8

Mälsåker är beläget på Selaön, på Mälarens södra strand. Gården är belagd sedan senmedeltid. Dess glansperiod inleddes på 1600-talet då Hans Åkesson Soop köpte gården, som blev centrum i ett stort godskomplex. Ett stort stenhus uppfördes, vars murverk har bevarats i de två nedre våningarna av den nuvarande byggnadens centralparti. Gården höjdes en våning vid mitten av århundradet men sin nuvarande utformning fick mangården då Gustav Soop under åren 1672–1680 lät genomföra om- och tillbyggnader under ledning av Nicodemus Tessin d. ä. Inredningarna speglade tidens ideal med rikt bemålade tak och väggar. De mest praktfulla salarna fick stucktak av Carlo Carove, som är representerad i många liknande sätesgårdar och i kungliga miljöer. Gården förblev i högadlig ägo fram till mitten av 1800-talet, då en period av ägarbyten och förfall inleddes.

År 1943 inköptes godset av den norska legationen och under benämningen polisskola utbildades i hemlighet norska elittrupper som rekryterades bland norska flyktingar. Omkring 15 000 normän fick på så vis militär utbildning i Sverige. Två år senare uppstod en kraftig eldsvåda och huvudbyggnadens övre våningar och tak förstördes. Restaureringar påbörjades några år senare, sedan en ungrare köpt slottet och förbundit sig att bekosta återställandet för att överlämna det till Uppsala Universitet. Restaureringen kunde inte fullföljas, men vissa arbeten utfördes dock under resterande del av 1950-talet. I stället skänktes en avstyckad fastighet omfattande huvudbyggnaden och dess närområde till staten med Riksantikvarieämbetet som förvaltande myndighet. Under 1960-talet påbörjades inredning av arkiv i huvudbyggnaden. De förstörda träbjälklagen ersattes med betongkonstruktioner. En del av de ännu bevarade inredningsdetaljerna behandlades omilt. Arkivet färdigställdes aldrig. På 1990-talet inleddes ett omfattande rekonstruktionsarbete som syftade till att återskapa det sena 1600-talets praktinredningar, genom inrättande av en byggnadshytta i samband med då rådande lågkonjunktur. Arbetena har inte slutförts.

Mälsåkers funktion under andra världskriget är intressant men de fysiska spåren av denna korta period är numera borta. Huvudbyggnaden anses visserligen vara en av det sena 1600-talets främsta arkitektoniska skapelser men det finns flera liknande anläggningar inom det utvärderade beståndet som kan uppvisa betydligt bättre bevarade original- och helhetsmiljöer. Salsta, som liksom Mälsåker bär tydlig anknytning till Tessins arkitektur, är en av de första anläggningar som tydligt återspeglar en fransk planlösning. Vidare har Salsta en rad välbevarade originalinredningar med hög autenticitet och forskningspotential. Liksom Läckö är Salsta en komplett anläggning där ekonomibyggnader, odlingsmark och utägor ännu tillhör staten och därför rymmer goda möjligheter att illustrera och utforska frågor kring godsorganisation, markanvändning, social skiktning, generation, gender med mera, vilket inte är fallet med Mälsåker. Stormaktstidens adelsanläggningar är också väl tillgodosedda genom fastigheter som fått sin huvudhemvist i andra berättelser, Skokloster och Bogesund.

Kägleholm,
Örebro, Kägleholm 1:74

Kägleholm är beläget vid sjön Väringen i norra Närke. Gården var under medeltiden känd under namnet Tuna, vilket antyder en etablering av gården under järnåldern och i området finns flera gravfält som daterats till järnåldern. I omgivningarna finns också spår av tidigt etablerad järnhantering. Flera viktiga ätter kan knytas till gården, bland annat lagmännen Gudmar Månssons och hans mer kände son Ulf Gudmarsons, gift med den Birgitta som senare blev "den heliga". Bland ägarna märks också Sten Sture och Gustav Vasa. Under 1600-talet byggde Magnus Gabriel de la Gardie en ståttlig barockanläggning på platsen men också denna gård drogs in av kronan. Mangårdsbyggnaden brann ned i början av 1720-talet och endast en ruin återstår. Till miljön hör förutom odlingslandskapet med sina fornlämningar och kulturspår också Ödeby kyrka, vars inredning bär präglet av de la Gardies estetiska satsningar.

Den fastighet som ingår i utvärderingen omfattar endast själva ruinen och dess närområde. Det finns bland de utvärderade fastigheterna många välbevarade exempel som bättre kan illustrera en likartad historia.

Månstorps gavlar,
Vellinge, Månstorp 1:13
och del av Månstorp 1:1

Månstorps gavlar är ruinen av en borg som uppfördes av den danske riddaren Eske Bille på 1540-talet. Ruinen uppvisar lämningar efter en ringformad vall, som omgett ett fyrkantigt stenhus med rik arkitektonisk utsmyckning. Genom freden i Roskilde kom anläggningen i kronans ägo. I samband med Danmarks misslyckade försök att återta Skåne stormades anläggningen. Gården avdelades först som ryttmästarboställe och senare som översteboställe men huvudbyggnaden lämnades att förfalla fram till 1929, då staten anslog medel för ruinens restaurering. Erik Lundberg svarade för restaureringsprojektet och vården om anläggningen skulle handhas av Skånes Hembygdsförbund. I samband med restaureringen utfördes också utgrävningar. Riksantikvarieämbetet övertog vården av byggnaden år 1934.

Den fastighet som ingår i utvärderingen omfattar endast själva ruinen och dess närområde. Det finns bland de utvärderade fastigheterna många välbevarade exempel som bättre kan illustrera en likartad historia.

Nyköpings residens,
Nyköping, Residenset 8

Södermanlands län är ett av de elva landshövdingedömen som tillkom genom 1634 års regeringsform. Residenset var under 1600- och 1700-talen inrymt i diverse olika byggnader, bland annat i den som idag betecknas som det "Gamla residenset" inom Nyköpingshus, uppförd 1724–1726, som idag inrymmer en del av Sörmlands museum. Nyköping som residensstad kan anses representerat i den kulturhistoriska portföljen genom att Nyköpingshus ingår i berättelsen Maktbalans... Det nuvarande residenset uppfördes under tidigt 1800-tal på privat initiativ av dåvarande landshövdingen. Byggnaden är uppförd i en stram nyklassicism där huvudbyggnaden flankeras av två lägre flyglar. Byggnaden köptes av kronan redan 1815 och klassades 1935 som ett statligt byggnadsminne. Residenset inrymmer sedan 1970 endast tjänstelokalerna eftersom landshövdingens bostad är inrymd i annan fastighet.

Byggnaden utgör ett utmärkt exempel på residensbyggnader som uppförts på privat initiativ före det att staten, genom Överintendentsämbetet, på ett mer aktivt vis agerade huvudman för detta byggnadsbestånd. Det finns emellertid andra residensbyggnader som också utgör exempel på detta, bland annat Göteborgs och Faluns residens. Residenset i Nyköping har genomgått flera omfattande invändiga ombyggnader och har därigenom mist något av sin ursprungliga karaktär. Vid en av dessa renoveringar, under tidigt 1900-tal, sattes väggmålningarna av Johan Sevenbom och Johan Carl Holst upp i landshövdingens tjänsterum. I övrigt präglas interiörerna av en lågmäld nyklassicism parat med flera moderna inslag. Byggnaden saknar således mycket av sin ursprungliga inredning, vilket skiljer den från exempelvis Göteborgs och Faluns residens. Det faktum att byggnaden inte är ett exempel på den satsning staten gjorde på residensen efter 1849, i kombination med att det finns andra vetenskapligt mer intressanta residensbyggnader uppförda på privat initiativ, medverkar till att Nyköpings residens inte är nödvändig för att illustrera berättelsen "Att styra, beskatta och döma...". Närheten till Stockholm, där det finns en överrepresentation av förvaltningsbyggnader knutna till statsmakten, bidrar också till att såväl Göteborgs som Faluns residens på geografiska kriterier så att säga "överträffar" Nyköpings residens.

Visby residens,
Visby, Residenset 3

Omgående efter det att Gotland tillfallit Sverige, i samband med freden i Brömsebro 1645, tillsattes landshövdingen för detta län. Liksom i fallet med Nyköpings residens huserade landshövdingen och länsstyrelsen i ett flertal olika fastigheter under 1600- och 1700-talen. År 1822 inköptes emellertid en fastighet för ändamålet, nämligen Nils Johan Schwans hus, som är uppfört under andra hälften av 1700-talet. Det Schwanska huset byggdes till redan under 1830-talet och i syfte att bereda länsstyrelsen bättre lokaler inköptes under 1860-talet även grannfastigheten, benämnd Westbergska gården. Båda husen har genomgått flera kraftiga interiöra och exteriöra om- och tillbyggnader.

Det faktum att byggnaden inte är ett exempel på den satsning staten gjorde på residensen efter 1849, i kombination med att det finns andra vetenskapligt mer intressanta residensbyggnader uppförda på privat initiativ, medverkar till att även Visby residens inte är helt representativt för berättelsen "Att styra, beskatta och döma...".

Kristianstads residens,
Kristianstad, Residenset 1

Kristianstad blev residensstad 1719 i samband med att Kristianstad län bildades. Efter det att residenset hade inhysts i byggnader som inte var ändamålsenliga beslöt staten att här uppföra en helt ny residensbyggnad. Ritningarna för Kristianstads nya residens är gjorda år 1855 av arkitekt Fredrik Wilhelm Scholander och är en typisk exponent för Överintendents-ämbetets ökade engagemang inom detta område. Residenset, som var färdigställt år 1860, uppfördes i två våningar i så kallad italiensk renässansstil. Byggnaden blev klassad som statligt byggnadsminne år 1935. År 1996 upphörde Kristianstad län som självständigt län och uppgick då istället i Skåne län. Det gamla residenset används alltså inte längre idag för sitt ursprungliga syfte, men nyttjas likväl i det offentliga livet. Invändiga ombyggnader har berövat byggnaden dess ursprungliga uttryck.

Genom att byggnaden har förlorat sin funktion som residens, och inte heller besitter särskilt stort vetenskapligt värde, anses denna byggnad inte längre väsentlig för att illustrera berättelsen ”Att styra, beskatta och döma”.

Karlstad residens,
Karlstad, Örnen 3

Residenset i Karlstad är ritat av arkitekt Johan Fredrik Åbom och uppfört år 1869–1871. Byggnaden är utförd i nyrenässans och har stora likheter med det några år yngre residenset i Jönköping, ritat av samme arkitekt. Såväl Karlstad residens som Jönköpings residens utgör typiska exponenter för den typ av offentliga byggnader som uppfördes under 1800-talets andra hälft. Dessa båda byggnader visar även på det intressanta faktum att Överintendents-ämbetets arkitekter gärna gjorde mycket likartade ritningar för denna kategori av byggnader, eller till och med återanvände och modifierade äldre ritningar, i syfte att skapa likvärdiga byggnader av monumental karaktär. Karlstad residens har höjts med en våning, vilket har förvanskad byggnadens ursprungliga proportioner. Också invändigt har många ombyggnader och renoveringar ägt rum. Karlstad residens har därför i förhållande till Jönköpings residens förlorat väsentliga delar av den ursprungliga karaktären. Då de nämnda residensen uppvisar stora utvändiga och planmässiga likheter framstår Karlstad som mindre betydelsefull för berättelsen, utifrån en typologisk bedömning. Den saknar bland annat ett lika stort vetenskapligt värde som Jönköpings residens.

Umeå residens,
Umeå, Riddarborgen 2

Umeå residens är ritat av arkitekten Carl Fredrik Ekholm år 1888. Ritningarna har även bearbetats av arkitekten Ludvig Peterson. Residenset började byggas år 1891 och stod färdigt tre år senare, år 1894. Interiörerna präglades av det sena 1800-talets stilpreferenser, bland annat nyrenässans, men genom ett flertal invändiga ombyggnader har mycket av den ursprungliga karaktären gått förlorad till förmån för, i vissa rum, fritt skapade 1700-talsinfluerade miljöer. Därmed besitter residenset inte något stort vetenskapligt värde. Utifrån berättelsemodellens krav på geografisk spridning utgör därför Luleå residens i denna region en viktigare byggnad för att illustrera berättelsen ”Att styra, beskatta och döma”.

Haga Tingshus,
Solna, del av Haga 2:1

Solna ting härstammar ur Solna skeppslag som ingick i Södra Roslags Domsaga. Efter en omorganisation på 1870-talet inledde häradshövdingen en argumentation för att en ändamålsenlig tingslokal skulle uppföras. Först 1907 stod tingshuset i Haga klart. Det gavs en arkitektonisk form som både anspelar på 1600-talets svenska barock och den då helt moderna jugendstilen. Som byggnadsverk är huset praktfullt och läget anslående. Tingsrätten flyttade ut i etapper under 1960- och 70-talen och hyrs nu ut till andra ändamål. Byggnaden har kulturhistoriskt värde, inte minst genom att det återspeglar den lokala och regionala rättsutövningen och genom sin arkitektoniskt påkostade form, men sedan byggnaden förlorat sin avsedda funktion har en del av detta värde förlorats. Tingsbyggnaden har i första hand intresse på den regionala nivån och hör därför inte primärt hemma på den nationella nivå som den kulturhistoriska portföljen ska återspegla.

Om vetenskap, utbildning och intellektuell kultur

Vetenskapens, utbildningens och den intellektuella kulturens historia handlar om hur människan genom tiderna sökt kunskaper och formulerat idéer inom olika ämnen. Vetenskap och utbildning behöver ingen närmare begrepps-förklaring, vilket däremot intellektuell kultur kan behöva. I detta sammanhang har begreppet använts för att kunna ringa in den bildningssökande verksamhet som utspelats utanför forskningens och utbildningens traditionella miljöer. Att kontrollera kunskapsproduktionen och kunskaps-spridningen har alltid legat i centralmaktens intresse. Syftet har varit att rikta forskning och utbildning mot för samhället relevanta områden, men också att fostra studenter och i förlängningen folket i de rätta tankesätten. Ibland har utbildningsväsendet använts för att uppnå större samhälliga mål, som social kontroll och integration. Högre utbildning har även haft betydelse som nationell statusmarkör i en internationell kontext.

Vilka som varit de viktigaste vetenskapliga och intellektuella miljöerna har skiftat över tiden, liksom vilka som varit dessa miljöers huvudmän. Hur kunskapsöverföring och kunskapsutveckling skedde under förhistorisk tid är till stora delar okänt, men förhistoriska monument och platser så som hällristningslokaler och runinskrifter samt kultplatser ger anledning till tolkningar som faller inom ramen för denna berättelse. Under medeltiden var den lärda verksamheten knuten till kyrkan. Med reformationen blev kyrkans makt kraftigt försvagad och klostrens bibliotek och skolor stängdes. Kyrkan kom dock under lång tid att ha ett stort inflytande över forskning och utbildning. När universiteten på 1600-talet definitivt togs över av den världsliga makten var den lägre, förberedande, utbildningen fortfarande i kyrkans hand. De breda folkmassornas formella utbildning var ända fram till 1800-talet begränsad till den kristendoms-kunskap som förmedlades av kyrkan och som bland annat kontrollerades genom husförhör. Vid sidan om satsningarna från kyrka och stat bör även de privata initiativen lyftas fram. Under vissa perioder har det privata stödet till forskningen helt överskuggat det statliga.

Universiteten i Uppsala och Lund, grundade 1477 respektive 1668, har i

princip behållit sin ställning som landets centrum för vetenskap och utbildning fram till i dag. Dessa gamla lärosäten har successivt utsatts för konkurrens från nya forsknings- och utbildningsanstalter. På 1700-talet tillkom en rad akademier, med Vetenskapsakademien i spetsen, som gjorde Stockholm till ett maktcentrum på det vetenskapliga området. Under 1800-talet genomgick det högre utbildningssystemet en utbyggnad och specialisering. Flera nya högskolor och institut grundades. Samtidigt uppstod med museerna en ny form av forsknings- och bildningsinstitutioner. Under 1800-talet togs också det första steget mot en obligatorisk skola. På 1900-talet blev visionen om den för alla barn gemensamma skolan successivt verklighet samtidigt som kartan över de vetenskapliga miljöerna genomgick en genomgripande förändring med den utbildningsexplosion som tog fart under efterkrigstiden.

Förhistorisk tid

Kunskapsöverföring genom muntlig tradition och praktik

De moderna begreppen vetenskap och utbildning är inte direkt överförbara till förhistorisk tid. Termer som överföring, tradition, initiation och sedvänjor är mer tillämpliga. Kulturell samverkan har i alla tider krävt kunskapsöverföring. Överföring av kunskaper kring till exempelvis barnuppfostran, jordbruk, jakt, sjöfart och navigering bör huvudsakligen ha skett inom släkten och i samband med själva utförandet. Olika former av lärlingssystem, särskilt för tekniskt avancerade hantverk, har säkerligen varit i bruk under hela förhistorien.

(Simrislund, Simrishamn)
(Tisselskog, Bengtsfors)
(Läckö kungsgård, Lidköping)

Speciella mötesplatser där ceremoniella praktiker utövas har varit viktiga institutioner för överförandet av släkters och samhällets regelverk. På dessa platser har även forntidens tros- och världsuppfattningar förmedlats och diskuterats. Alvastra påbyggnad, där grupper av människor årligen möttes, var troligen en sådan central plats under stenåldern.

(Alvastra påbyggnad, Ödeshög)

Hällristningslokaler har framhållits som viktiga mötesplatser där kunskapsöverföring mellan generationer skedde under sten- och bronsåldern. Det förhållande att människor gång på gång återkommit och återanvänt samma hällristningsbilder tyder på att detta. Bland ristningarna finns bildkompositioner som tycks föreställa processioner i samband med initiationsriter. Det krävdes kunskapsöverföring för att uppnå en förståelse för betydelsen av att utföra de kulthandlingar som var brukliga på en viss plats. Det är inte troligt att alla i samhället hade tillgång till all denna kunskap. Den var troligen förbehållna vissa skikt och grupper i samhället.

Under yngre järnåldern är Gamla Uppsala den mest kända platsen som hade en liknande betydelse. Det fanns emellertid flera liknande platser i landet även om de troligtvis inte hade samma dignitet som Gamla Uppsala. Gamla Uppsala hade, förutom en offerlund och ett mäktigt gravfält, en av landets mest betydelsefulla tingsplatser. Den rättsskipning som utövades i samband med de ting som hölls där, bör ha varit en särskilt viktig förebild för hur lag och rätt skulle tolkas och utövas. Gamla Uppsalas betydelse verkar inte minskas nämnvärt i och med att kristendomen införs. I samband med att Gamla Uppsala blev ärkebiskopsstift bör platsen haft betydelse för prästutbildningen.

(Uppsala högar, Uppsala)

En fornlämning som särskilt bör lyftas fram i diskussionen rörande kun-

Rökstenen, Ödeshög

BENGT A. LUNDBERG

(Rökstenen, Ödeshög)

skapsöverföring är Rökstenen. Rökstenen från 800-talet utgör kanske landets och Skandinaviens absolut märkligaste kunskapsöverföringsmonument. Hela texten domineras av frågor och uppmaningar om betydelsen av att minnas en rad omnämnda, mer eller mindre sägenartade händelser. Skaparen eller skaparna av inskriften har behärskat både den 24- och den 16-typiga runraden, kortkvistrunor, talchiffer, förskjutningsrunor, lönnrunor, talmystik samt såväl den klassiska skaldekonstens olika konstgrepp som litterära och poetiska regler. Inskriften är en uppvisning av samtidens litterära, historiska, andliga och politiska lärdom. Med all sannolikhet var det endast ett fåtal personer, inom utvalda och högre samhällskikt, som kunde tyda och förklara Rökstens textmassa. Texten var exklusivt förbehållen invigda personer och den eventuella texttolkning och förklaringen av innehållet för en större publik kan betraktas som en uppvisning i kunskap och undervisning. Förmedlingen av Rökstens innehåll bör även ha utgjort ett socialt kitt för att hålla samman de lärda grupperna som var invigda i mystik, text- och litteraturtolkning.

Medeltid

Klostren som kunskapscentrum

(Vadstena kloster, Vadstena)
(Kloster vid Riddarholmskyrkan, Stockholm)

Klostren, som med stöd från kungamakten etablerade sig i Sverige på 1100-talet, var medeltidens intellektuella centrum. Både de första biblioteken och de första skolorna var knutna till klostren. Produktionen av texter och

översättningar spelade en viktig roll för utvecklingen av skriftbruket i landet – en betydelsefull miljö för text och handskriftskulturen var till exempel klostret i Vadstena. Klostren och kyrkan hade också en avgörande betydelse för boktryckarkonstens införande i slutet av 1400-talet. Den första svenska boken trycktes vid klostret på Riddarholmen 1483. Klostren bidrog också till spridningen av kunskaper på områden som medicin, odlingsteknik och byggnad. Undervisningen vid klosterscholorna, som var förbehållna pojkar ur de högre samhällsklasserna, bestod främst i läsning, skrivning och latin. Vid nunneklostren förekom undervisning av flickor (se berättelsen Tro och religion...). Det övergripande syftet med studierna, både vid klosterscholorna och vid de katedralskolor som anlades i stiftsstäderna, var att utbilda präster och att förbereda studenterna för studier vid universitet. Det var dock bara för de manliga studenterna som dessa två utbildningsvägar låg öppna. I de större städerna instiftades stadsskolor som hade till syfte att utbilda borgerskapets barn i en del av de färdigheter som krävdes i näringslivet.

För högre studier var de svenska studenterna länge hänvisade till universitetet utomlands. Under högmedeltiden var Paris den viktigaste studieorten, senare följd av Prag. Böcker inköpta under dessa utlandsstudier kom genom gåvor att ingå i de svenska klosterbiblioteken. Med grundandet av Uppsala universitet 1477, på initiativ av ärkebiskopen, fick Norden sitt första universitet. Ett studium generale – en högskola för utbildning av präster – hade dock grundats i Lund i dåvarande Danmark redan i början av århundradet. Det centrala ämnet i både Uppsala och Lund var teologi. Andra ämnen var filosofi, juridik och astronomi.

Det ökade tyska inflytandet under medeltidens senare del fick stort inflytande på Sveriges konstnärliga och vetenskapliga kultur. Städernas borgerskap var präglade av den nordtyska Hansan och skickliga konstnärer och hantverkare lånades in från de tyska städerna. Lübeck var en centralort från vilken kunnandet inom bland annat boktryckarkonsten spreds i östersjöregionen. Sveriges första bok trycktes av den från Lübeck härstammande boktryckaren Johannes Snell. På det vetenskapliga området blev inflytandet från den tyska världen starkt, inte minst sedan svenska studenter förlade sina studier till tyska universitet i stället för som tidigare Paris och Prag.

(Roma kloster, Gotland)
(Alvastra kloster, Alvastra kungsgård, Ödeshög)
(Vårfruberga kloster, Kungsbjergs kungsgård, Strängnäs)
(Solberga kloster, Gotland)

Tidigmodern tid

Kungamakten och det kyrkliga kulturarvet under reformationen

Med reformationen och Gustav Vasa förändras förutsättningarna för studier och kultur radikalt. Katolicismen avskaffades och ersattes av protestantismen – en process som utnyttjades av Gustav Vasa för att konsolidera kungamakten. Till de långtgående konsekvenserna av katolska kyrkans förlorade maktställning hörde att klostren stängdes.

När klosterbiblioteken tömdes på sina samlingar togs en del av innehållet omhand av de nya makthavarna medan annat helt enkelt förstördes – pergamenthandskrifter användes till exempel under lång tid som omslag för rikets räkenskaper. Till reformationens konsekvenser hörde också att utbildningarna vid Uppsala universitet upphörde i början av 1500-talet. Den danska reformationen ledde på ett motsvarande sätt till att lärosätet i Lund stängdes.

Den lärda kultur som efterhand utvecklades och som för lång tid kom

(Stockholms slott, Stockholm)

att prägla landet hade sina rötter i Tyskland. Grundvalarna var å ena sidan Luther och den evangeliska tron, å andra sidan humanismen. Det skulle ta lång tid för lärdomsvärlden att återhämta sig efter stängningen av klostren och de högre utbildningsanstalterna. Men reformationens förändring av den intellektuella kulturen i Skandinavien ska inte överskattas – de antika och medeltida auktoriteterna utgjorde fortfarande utgångspunkt för tolkningen av universums byggnad och naturens hemligheter. Till exempel kunde den framgångsrike danske astronomen

Tycho Brahe, som verkade på ön Ven, inte helt bryta med Aristoteles världsbild trots att hans observationer pekade i en annan riktning. Brahe gjorde för sin tid oerhört omfattande och exakta mätningar och hans observatorium på Ven var vid tillkomsten på 1570-talet unikt i världen.

Uppsala universitet var föremål för flera misslyckade återupprättningsförsök under 1500-talets andra hälft. På 1570-talet inrättades en teologisk högskola på Riddarholmen i Stockholm, som efter hand fick en bredare inriktning med flera profana läroämnen. Initiativet kom från den katolskt influerade Johan III. Grunden i skolans bibliotek var de boksamlingar som hade beslagtogs från landets klosterbibliotek i samband med reformationen och som var deponerade på Riddarholmen. Skolan stängde vid kungens död 1592 och året därpå beslutades ännu en gång att Uppsala universitet skulle återupprättas.

Gustav Vasa inrättade ett kungligt tryckeri i Stockholm 1526. Mindre tryckerier fanns i Vadstena, Mariefred, Söderköping och Uppsala. Gustav Vasas bibel, den första fullständiga Bibeln på svenska, trycktes på tryckeriet i Uppsala 1540–1541. Att ge ut Bibeln på respektive lands folkspråk ingick i den lutherska reformationens ambitioner att göra Bibelns ord tillgängliga för varje enskild troende. Den religiösa dimensionen var dock inte det enda som gjorde att reformationens män fick upp ögonen för boktryckarkonsten, tidigt insåg man den nya teknikens stora propangistiska fördelar. Den ökade och svårkontrollerade informationsspridningen ledde i sin tur snart till att Europas furstar och kyrkliga ledare införde olika typer av censur och kontroll, så även Gustav Vasa.

På Stockholms slott började Gustav Vasa under 1500-talet att bygga upp en samling av böcker i historia, naturvetenskap och teologi samt musikalier och kartor. Denna kungliga boksamling kom att utökas av hans söner. En del av bokbeståndet kom från de konfiskerade klosterbiblioteken, medan andra delar köptes in från utlandet. Under Johan III:s tid hade samlingen vuxit sig så stor att en lång biblioteksgång inreddes i slottets vindsvåning. Gustav Vasa köpte inte bara in böcker utan också konst. Konstsamlingen var placerad på Gripsholms slott.

Utbildning för stormaktens ämbetsmän

Vasatidens övergång i stormaktstid innebar inte att den lärda kulturen förändrades på ett avgörande sätt vad gäller innehåll och mål. 1600-talet var den naturvetenskapliga revolutionens århundrade, men de nya strömningarna fick sent genomslag i Sverige. Den stora förändringen låg i stället på det kvantitativa och organisatoriska. Utbildningsväsendet fick under stormaktstiden en fastare form och uppdraget breddades.

Efter att ha varit nedlagt under större delen av 1500-talet upplevde Uppsala universitet, tack vare ansevärda donationer från Gustav II Adolf, ett uppsving under 1620-talet. Från denna tid var universitetet i kronans hand och dess professorer måste rätta sig efter påbud och direktiv. Studenter, som tidigare varit hänvisade till utländska lärosäten, skulle nu lockas till ett protes-

Roggeborgen, Strängnäs

ANDERS RISING

tantiskt universitet i hemlandet. Det kungliga engagemanget i universitetet hänger också samman med den statliga administrationens behov av högre utbildad personal. Böckerna från de medeltida klosterbiblioteken flyttades genom en kunglig donation från depån på Riddarholmen till det återuppväckta universitetets bibliotek. Med böcker tagna som krigsbyten i trettioåriga kriget ökades bibliotekets bestånd avsevärt. Den målmedvetna satsningen på att göra universitet till Sveriges riksuniversitet resulterade också i att en ny och representativ huvudbyggnad uppfördes intill domkyrkan på 1620-talet, Gustavianum. Under stormaktstiden tillkom flera nya universitet som en del i försvenskningen av de vunna områdena: Dorpat (Estland) 1632, Åbo 1640 och Lund 1668. Genom Westfaliska freden 1648 fick Sverige ett universitet i Greifswald, grundat 1456. De nya universiteten inrymdes både i nya och gamla byggnader – i Lund fick universitet överta ett hus som ursprungligen byggts för den danske kungen.

Universiteten var inga arenor för fritänkande utan de akademiska institutionernas rätt till censur fanns inskriven i konstitutionerna och nyttjades också flitigt. Det gällde först och främst att fostra uppväxande släkten i de vedertagna tänkesätten. En viss frihet att ta upp nya idéströmningar erbjöd de privata kollegier som lärarna kunde bedriva vid sidan om den ordinarie

Gustavianum, Uppsala

Lundagård/Kungshuset, Lund

Strängnäs:
Roggeborgen,
Gamla biskopsgården,
Paulinska gården,
Malmenius gård,
Rektorsgården

Karlstad gymnasium, Karlstad

undervisningen för att dryga ut lönen. En viktig fråga för universiteten under 1600-talet var hur de skulle kunna locka till sig adelssönerna. De tilltalades inte av den sedvanliga studiegången – den brett upplagda filosofie magisterexamen – och bebländade sig ogärna med folket. För att lösa detta problem anställdes lärare som skulle kunna ta hand om de adliga övningarna: ridning, fäktning, dans och moderna språk.

Satsningen på att landets utbildningsväsen omfattade förutom universiteten också skolor för förberedande studier. Gymnasier upprättades i ett antal stiftsstäder på 1620-talet, delvis med äldre latinska skolor som grund. Ett exempel är Strängnäs gymnasium, som genom en donation från Gustav II Adolf fick överta stadens gamla biskopspalats, Roggeborgen. Ett annat exempel är Karlstads gymnasium, som vid mitten av 1700-talet fick en pampig gymnasiabyggnad. Med 1649 års skolordning delades undervisningsväsendet upp i tre stadier: trivialskolor, gymnasier och universitet. Gymnasierna hade en stark teologisk förankring och undervisningsspråket var latin. Trivialskolan hade en liknande inriktning och organisation. Statsmakten hade uppsikt över skolorna och styrde inriktningen genom förordningar, men den direkta makten låg hos biskop och domkapitel. I slutet av århundradet kom en ny skolordning som slog fast att den som ville gå vidare från gymnasiet till universitet var tvungen att genomgå en kunskapsprövning. Denna första form av studentexamen inrättades för att begränsa adelns självpåtagna rätt att skicka sina söner till universiteten utan att de genomgått grundläggande utbildning. 1600-talets satsning på utbildning omfattande inte de breda folklagren, deras formella utbildning inskränkte sig till kyrkans undervisning i kristendom.

Stockholm fortsatte att dominera boktryckarkonsten under 1600-talet även om flera nya boktryckerier startades i stiftsstäderna. I en kansliordning från 1661 stadgades att alla boktryckare i riket skulle skicka pliktexemplar av varje skrift de tryckt till det kungliga kansliet. Den nya ordningen infördes inte i första hand för att bevara den litteratur som trycktes i landet för framtiden utan för att hålla ett vakande öga över den. Ett av de inskickade pliktexemplaren skickades vidare till det kungliga biblioteket, som förutom det svenska trycket mottog en stor mängd utländska böcker tagna som krigsbyten ute i Europa. Den mest kända av dessa böcker är Djävulsbibeln som hämtades från Prag 1648. Den statliga censuren lagstodgades med inrättandet av censor librorum-ämbetet 1686, som hade som sin uppgift att granska allt bokligt och periodiskt material i landet inför tryckning.

Under stormaktstiden togs det första statliga initiativet till insamling och vård av runstenar, fornminnen, gamla lagböcker och andra historiska dokument kopplade till Sveriges historia.

De medeltida landskapslagarna hade samlats in och dokumenterats redan av Vasakungarna i syfte att ge legitimitet åt en enhetlig och tryckt lag. 1600-talets insamlande var ett led i framlyftandet av Sverige som en nation med lång och ärorik historia. Instiftandet av Riksantikvarieämbetet 1630 var det första uttrycket för detta statligt initierade fornforskande. I samma anda fick den Kungliga livrustkammaren, som tidigare varit en vapenarsenal, karaktären av museum över de svenska historiska minnena. Gustav II Adolfs beslut att för framtiden bevara de kläder som han burit vid fälttåg i Europa kom att bilda tradition. Riksantikvarien blev 1666 ledare av det då instiftade Antikvitetskollegium i Uppsala, ett ämbetsverk inriktat på forskning om fornminnen och fornnordisk litteratur. Samma år trädde den första förordningen till skydd för fornminnen i kraft. Fornforskningen var i första hand inte en akademisk angelägenhet – de ovan nämnda institutionerna hade få

eller inga kopplingar till universitetet – utan fungerade snarare som en källa för den nationella propagandan att ösa ur.

Vetenskapen i nyttans tjänst – 1700-talets naturvetenskapliga uppblomstring

Perioden från 1719–1772, frihetstiden, präglades av en nyttoinriktad syn på forskningen och en vilja att ställa universitetet i samhällets tjänst. I centrum för samhällsintresset stod naturvetenskaperna. Efter det Stora Nordiska kriget gjordes en kraftig satsning på näringar, handel och jordbruk. Det gällde att få den ruinerade krigsekonomin återställd – en investering i naturvetenskaperna var nationalekonomiskt motiverad. Naturvetenskaperna hade dessutom en självskriven plats i upplysningens världsbild. Med dem ansågs villfarelser kunna avslöjas och mörkret fördrivas.

Under frihetstiden gjordes upprepade försök att ställa de svenska universitetet, främst Uppsala, i samhällets tjänst. Ett radikalt förslag till omorganisation lades fram 1750 av en särskilt tillsatt kommission. Universitetsstudierna skulle enligt förslaget vara strängt yrkesorienterade och förbereda för arbete vid rikets ämbetsverk. Vidare hörde forskning inte hemma vid universitetet, som förslags bli rena utbildningsanstalter. Förslaget genomfördes inte, men en viktig nyhet, initierad av kommissionen, var inrättandet av så kallade civilexamina. Det var en lägre examensform vid sidan om den gamla magisterexamen som riktade sig till den som siktade på ämbetsmannabanan. Till denna utveckling hör att svenska språket började ersätta latin som undervisningsspråk från mitten av 1700-talet. I övrigt förändrades mycket lite av universitetens rutiner och organisation under 1700-talet. Censuren var fortfarande en realitet i den akademiska vardagen och de lärare som förde fram icke rättrogna politiska åsikter straffades hårt. Ett exempel på hur nyttofilosofin pressades på universitetet var det politiska tillskapandet av professuren i hushållningslära i Uppsala 1741. Till den fysiska universitetsmiljöns förnyelse under 1700-talet hör bland annat det representativt utformade konsistoriehuset och det så kallade Ekermanska huset. Det senare uppfördes på en mycket central tomt som privatbostad åt en professor, men övergick på 1800-talet i universitetets ägo.

Konsistoriehuset, Uppsala
Ekermanska huset, Uppsala

Trots hård censur, inre stridigheter och brist på organisatorisk förnyelse var detta en tid av stora framgångar för Uppsala universitet. Det var i frihetstidens vetenskapsklimat som

Carl von Linné blev en av Europas ledande naturforskare genom sitt arbete med att systematisering och namngivning inom i första hand botaniken. Under hans ledning blev den botaniska trädgården, i dag Linnéträdgården, en av de ledande anläggningarna i sitt slag i Europa. I slutet av århundradet anlades en ny botanisk trädgård på den gamla slottsträdgårdens mark. Till Linnés forskningsmiljöer hörde inte bara trädgårdarna inne i Uppsala, utan också Hammarby i Uppland. Linné och kretsen kring honom kom att få en avgörande betydelse för genombrottet för en ny kunskapssyn i Sverige. För att förklara hur världen var beskaffad nöjde forskarna inte sig med att gå till de gamla auktoriteterna, Bibeln och antikens lärde, utan gjorde i upplysningens anda egna iakttagelser och experiment. Detta var ett avgörande steg mot forskning i modern mening även om empiriskt grundade studier hade förekommit tidigare. Genom nyttoperspektivet på vetenskaperna hamnade inte bara naturvetenskaperna i fokus utan även ämnen som kartografi, befolkningsstatistik och lantmäterier genomgick en stark utveckling. Linnés reseskildringar från de svenska landskapen ingår i en bredare strävan att kartlägga fosterlandet.

Linnéträdgården, Uppsala
Botaniska trädgården, Uppsala

Linnés Hammarby, Uppsala

(Åholmen, Västerås)

Under frihetstiden uppstod en ny form av lärdoms- och forskningsinstitutioner vid sidan om universiteten: akademierna. Utvecklingen var den samma i fler europiska länder. Till bakgrunden hörde missnöjet som fanns över universitetens förlegade kunskapssyn och bristande förankring i samhället. Kungliga Vetenskapsakademien, grundad 1739, var den främsta svenska manifestationen för idén om vetenskapens samhällsnytta och betydelsen av bred kunskapsförmedling. Akademiens handlingar syftade till att föra ut praktiska och nyttiga kunskaper till folket. Språket i texterna var svenska och språkdräkten var medvetet enkel och klar. Folklig spridning i verklig mening fick främst de av akademien utgivna almanackorna, som förutom de sedvanliga uppgifterna innehöll uppsatser i ämnen som jordbruk och medicin. Akademien började tidigt bygga upp en samling av naturalier och från 1786 visades samlingarna för allmänheten i lokaler i Gamla Stan. Detta var landets första offentliga museum. Framväxten av akademierna under 1700-talet gjorde att den lärda och vetenskapliga världen fick två maktcentrum i Mellansverige: Uppsala och Stockholm.

Naturvetenskapen tappade i popularitet under 1700-talets senare del och det statliga engagemanget svalnade. De forskare som hade gjort Sverige till världsledande inom naturforskningen fick inga berömda efterföljare. Gustav III:s regeringstid innebar en tydlig intresseförskjutning från naturforskningen mot de sköna konsterna. För att främja det svenska språket och litteraturen instiftade han Svenska Akademien 1786. Syftet var också patriotiskt – minnet av framstående svenskar skulle uppmärksammas genom utgivandet av texter och minnespengar. Kungens engagemang omfattade också flera av de andra akademier som instiftats under 1700-talet: Konstakademien, Musikaliska Akademien och Vitterhetsakademien. Den sistnämnda institutionen fick sin inriktning ändrad i samband med instiftandet av Svenska Akademien, som nu tog över ansvaret för skönlitteratur och retorik. Vitterhetsakademiens ansvar koncentrerades till historia, arkeologi och fornminnesvård. Dess viktigaste uppgift blev dock att fungera som medaljakademi, det vill säga att granska och korrigera medaljdeviser med mera. Akademien gjorde vissa insatser för att organisera värden av antikviteter och minnen, men sett i stort hade stormaktstidens satsning på fornminnen och fornminnesvård ingen motsvarighet under 1700-talet.

Gustav III:s intresse för de sköna konsterna avspeglades, bortsett från hans inblandning i akademierna, i konstsamlande, olika arkitekturprojekt och satsning på scener för opera och teater. Efter kungens död 1792 slogs de kungliga samlingarna av måleri, skulptur, mynt och medaljer samman till Kongl. Museum i Stockholms slotts biblioteksflygel. I rollen av engagerad beställare kunde Gustav III sätta sin prägel på tidens arkitektur. Under hans tid fick landet en fullständig arkitekturutbildning, den så kallade Akademiens byggnadsskola. Kungen tog initiativ till startandet av hovinstitutionerna Dramaten och Operan och var även engagerad i uppförandet av operabyggnaden vid Gustav Adolfs torg.

Under 1700-talet fick böcker och tidskrifter ett brett genomslag som massmedium och tryckfrihet var ett hett debattämne. På flera håll höjdes röster för att fritt kunna uttrycka åsikter i tryck. Det på 1600-talet instiftade censurämbetet avskaffades genom ett riksdagsbeslut 1766 och en mycket generös tryckfrihetsförordning infördes. Redan 1772 upphävdes förordningen av Gustav III. Under franska revolutionen var censuren sträng – det fanns en fruktan för att oroligheterna skulle sprida sig till Sverige – och inte bara översättningar från franska förbjöds utan överhuvudtaget alla omnämningen av ”de franska sakerna”.

Bergianska trädgården, Stockholm

ÅKE E:SON LINDMAN

Modern tid

Gamla lärosäten och nya skolor – utbildningens expansion under 1800-talet

Under 1800-talet befann sig utbildningsfrågorna i centrum för den politiska diskussionen i en omfattning som de aldrig gjort tidigare. Det framväxande borgerliga samhället ställde nya krav på den högre utbildningen. De försök som gjordes under frihetstiden för att knyta universiteten närmare samhället hade inte lyckats. Nu utmanades åter det klassiska bildningsidealet, omhuldat av universiteten, av en ny syn på utbildning som satte nyttan främst. Kritiken riktade sig både mot universitetens ställning i samhället och mot utbildningens innehåll. Man ville avskaffa universitetens egen jurisdiktion och karaktär av stat i staten. De klassiska språkens utrymme måste minskas till förmån för naturvetenskapliga ämnen. Ett framstegsriktat riksuniversitet i Stockholm, som var väl anpassat till samhällets ekonomi och politik, fördes fram som ett alternativ till de gamla lärosätena. De som värnade den traditionella ordningen hävdade att universiteten måste vara oberoende av dagspolitiska konjunkturen. Universitetets klassiska studier – filosofi, litteratur och de antika språken – gav den enskilde en personlig bildning och en moralisk livshållning, som i slutändan gagnade samhället. Det var den senare falangen som skulle gå som segrare ur det tidiga 1800-talets stora utbildningsstrid. Slutbetänkandet från Stora undervisningskommittén, Snillekommittén kallad, framlagt 1828, var ett försvar av det gamla. Det krav på avskaffande av jurisdiktionen som framfördes i debatten kom dock att genomföras i samband med att Uppsala och Lund fick nya statuter 1852. Vidare fastslogs i statuterna att forskning skulle ingå i en professors skyldigheter; tidigare hade professuren formellt sett varit en undervisningstjänst.

De gamla lärosätena lyckades i mångt och mycket försvara sina positioner under 1800-talet – och befäste sin ställning med nya byggnader. Både i Uppsala och i Lund uppfördes representativa huvudbyggnader, men också många

Uppsala:
Universitetshuset
Regnellianum

Fågelsången
Carolina Rediviva
Prefektbostaden
Kv Munken
Observatoriet med park

Lund:
Universitetshuset,
Palaestra et odium
Historiska museet
Botaniska trädgården
Archelogicum (f.d. Theologi-
cum)

Thomanderska studenthemmet
Universitetets huvudbyggnad,
Göteborg

Musikaliska Akademien,
Stockholm

andra byggnader för den växande verksamheten och för den ökande studenttillströmningen. Samtidigt utsattes universiteten successivt för en ökad konkurrens från nybildade högskolor och institut. I Stockholm och Göteborg startades, på initiativ av privata och lokala aktörer, högskolor under århundradets senare del. Ambitionen var i båda fallen att skapa bildningsanstalter som var friare än de traditionella universiteten och som lade mindre vikt vid de klassiska studierna. Stockholms högskola hade ursprungligen en naturvetenskaplig inriktning, med lärare hämtade från Vetenskapsakademien och Karolinska institutet. Göteborgs högskola, vars första föreläsningsverksamhet bedrevs genom stadens Vetenskaps- och Vitterhetssamhälle och Göteborgs Museum, hade den humanistiska allmänbildningen som sin ursprungliga inriktning. I Stockholm och Göteborg startades under århundradets senare del också tekniska utbildningsanstalter, ett kunskapsfält som nu efterfrågades i det civila, från att tidigare ha varit militärt. Tekniska högskolan i Stockholm, som gick tillbaka på Bergsskolan i Falun och Teknologiska institutet, var statligt finansierad, medan Chalmers tekniska institut, finansierades genom donationer. Den maktkamp som utspelades mellan de gamla och de nya skolorna – och som också var en kamp mellan olika vetenskapssyner – blev särskild tydlig i Karolinska institutets långvariga kamp för att bli en fullvärdig medicinsk högskola.

Under 1800-talet blev studenterna för första gången en uppmärksam grupp i samhället och en röst att räkna med. Behovet av att utbilda den ökande medelklassen riktade samhällets blickar mot universiteten. Den ökade tillströmningen ledde till skärpta kunskapskrav för den som ville bli student. Från 1862 flyttades kunskapsprovet från universiteten till gymnasier och kallades från och med nu studentexamen. Studenterna började efterhand organisera sig och engagera sig i ideella frågor. I början av 1800-talet uppstod studentskandinavismen, som strävade efter en förbrödring mellan de nordiska folken. Den svenska rörelsen, som leddes från Lund, var ur ett politiskt perspektiv inte helt oproblematisk. Talet om förbrödring mellan de nordiska folken ansågs kunna äventyra relationerna med Ryssland och antiryska uttalanden förekom också på studenternas möten.

I anslutning till 1800-talets universitetsmiljöer uppstod en särskild salongskultur med musik och litteratur som de samlande intressena. Det som gjorde dessa miljöer speciella var att de byggdes upp och upprätthölls av kvinnor, som under nästan hela århundradet var utestängda från de egentliga universitetsmiljöerna. Kvinnorna fick på 1860-talet tillträde till folkskoleseminarierna och därpå öppnades Musikaliska Akademien, Konstakademien och Gymnastiska Centralinstitutet för kvinnliga studenter. Först på 1870-talet fick kvinnorna tillträde till universiteten, med reservation för teologiska fakulteten och högre juridiska examina. Kvinnans religiösa och rättsliga sinnen ansågs inte tillräckligt utvecklade för att hon skulle få studera dessa ämnen. Argumentationen mot att kvinnorna skulle få tillträde till den högre utbildningen utgick dels från att hon inte hade de förståndsgåvor som krävdes, dels från att hennes rätta plats var hemmet. De kvinnor som gav sig in i det akademiska livet var länge motarbetade. När ett statligt betänkande om att kvinnor skulle kunna få möjlighet att erhålla professorstjänster kom 1911 var de kritiska rösterna inom universiteten många.

Intressant är att de privata högskolorna på vissa punkter var mer progressiva, de behövde heller inte följa det statliga reglementet. Den första kvinnliga professorn i Sverige utnämndes vid Stockholms högskola 1889 medan den första kvinnliga professorn i statlig tjänst utnämndes först på 1930-ta-

let. För att bli antagna till universitetet var kvinnorna liksom männen tvungna att ha avlagt studentexamen. Det fanns dock bara ett fåtal gymnasier för flickor. Den första skolan som fick examensrätt var Wallinska skolan i Stockholm, året var 1874. Skolan var en av de privata flickskolor som startats under 1800-talets första hälft. Undervisningslokalerna låg under slutet av århundradet i Gymnasiehusen på Riddarholmen. De statliga initiativen kom här, liksom när det gällde den högre utbildningen, efter de privata.

Gymnasiehusen, Stockholm

Folkskolestadgan 1842 påbjöd att undervisningen skulle göras obligatorisk för alla barn i Sverige. Det skulle inrättas minst en skola i varje socken och stad med examinerad lärare. Undantagen i regelsystemet var dock många. För dem som hade råd och inte ville skicka sina barn till den vanliga skolan, fanns möjlighet att låta barnen undervisas i hemmet. De fattiga barnen och de som man uppfattade som mindre begåvade, behövde inte fullgöra hela skolgången. Syftet med folkundervisningen var att fylla det ökade behovet av utbildad arbetskraft, men också att skapa social kontroll. Till 1800-talets viktiga förändringar på utbildningsområdet hör införandet av folkhögskolorna. Utbildningarna vid folkhögskolorna, som riktade sig till landsbygdens ungdomar och vuxna – till en början enbart män, men senare också öppna för kvinnor – blev ett oumbärligt inslag i folkrörelsernas verksamhet och fick statsbidrag från 1870-talet. Samtidigt riktades konservativ kritik mot folkhögskolorna för att de genom sin koppling till folkrörelserna skulle vara härdar för politiska och religiösa extremister.

Vid 1800-talets slut föddes folkbildningstanken i modern mening, ett för Sverige unikt fenomen. Med folkbildning menade man något annat än den bildning som folkskolan kunde ge. Det handlade om en frivillig utbildningsform för vuxna och medvetna samhällsmedborgare med starkt inslag av självreflexion. Kopplingen till den moderna demokratirörelsen var stark och det första moderna folkbildningsförsöket var Anton Nyströms Stockholms Arbetarinstitut, grundat 1880. Undervisningen vid institutet, som fick flera efterföljare ute i landet, syftade till att lära ut elementära kunskaper i naturkunskap och humaniora till stadens arbetare och hantverkare. Först bemöttes institutet med skepsis från överheten, men senare fick verksamheten anslag från riksdagen. Kritiker bland Nyströms socialistiska kollegor hävdade att han sysslade med en borgerlig bildning som inte gagnade arbetarnas kamp för bättre livsvillkor.

Till de institutioner som var starkt förknippade med 1800-talets borgerliga bildning hörde museerna. De skulle slå vakt om den traditionella svenska kulturen, som uppfattades som hotad av modernisering och internationalisering. Fornminnen och äldre bebyggelse, för vilka intresset hade varit relativt svagt under 1700-talet, fick nu en förnyad aktualitet. Fokus låg delvis på andra objekt och andra frågor än tidigare. Under slutet av århundradet öppnade en rad kulturhistoriska museer för allmänheten. De museer som fanns ute i landet – och som drevs av lokala fornminnesföreningar – utnyttjade i flera fall lokaler i vasaslotten för att visa upp sina samlingar. Dessa museer knöts efterhand till en nationell organisation med centralmuseer i Stockholm. Nordiska museet, som från början av 1900-talet var en stiftelse med svenska folket som ägare, var det dominerade kulturhistoriska museet.

Det första museet med nationell ställning, Nationalmuseum, hade bildats redan vid 1800-talets mitt. Det uppstod genom en namnändring av Kongl. Museum, som hade skapats som ett äreminne över Gustav III. Det var en tydlig markering av att museet inte längre var en angelägenhet för den kungliga familjen utan för den svenska nationen. 1866 stod den nya museibyggnad-

Nationalmuseum, Stockholm

Waldermarsudde, Stockholm

ÅKE E:SON LINDMAN

Kungl. Biblioteket, Stockholm

ÅKE E:SON LINDMAN

Naturhistoriska riksmuseet,
Stockholm

Bergianska trädgården,
Stockholm

Stockholms observatorium,
Nacka

Kungl. Biblioteket, Stockholm

Operabyggnaden, Stockholm
Dramatiska teatern, Stockholm
Vadstena teater, Vadstena

den färdig, med en representativ placering mitt emot Stockholms slott. Med i flytten av konstskatterna följde Livrustkammaren och Historiska museet. Till 1800-talets satsning på museer hör också de museiinstitutioner som uppstod vid universiteten och som hade sin grund i äldre historiska och zoologiska samlingar. Vetenskapsakademiens samling i Stockholm växte snabbt och fick vid 1800-talets mitt namn Naturhistoriska riksmuseet. Ett monumentalt institutionskomplex uppfördes för museets och akademiens räkning vid Brunnsviken i början av 1900-talet. Sedan tidigare fanns där Bergianska trädgården, donerad till Vetenskapsakademien på 1700-talet. Akademien fick i början av 1930-talet ett nytt observatorium, uppfört i Saltsjöbaden. Det ersatte det gamla observatoriet inne i staden, som hade blivit omodernt och dessutom påverkades negativt av stadens ljus och smutsiga luft.

Till de kungliga institutioner, vid sidan av museisamlingen, som förborgerligades under 1800-talet hör Kungl. Biblioteket. På 1870-talet flyttade biblioteket från slottet och in i sin nya byggnad vid Humlegården – biblioteket blev samtidigt ett självständigt ämbetsverk och slog upp dörrarna för allmänheten. Operan och Dramaten, också de kungliga institutioner, var under 1800-talet först beroende av anslag både från staten och från hovet, sedan helt förstatligades för att i slutet av århundradet övergå i privat regi. Teatrarnas tillskyndare, som fanns i de konservativa lägren, värnade om teatrarne som värdare av det svenska språket och de fosterländska värdena. Kritiken mot den statliga inblandningen kom från liberalt håll, där det hävdades att staten skulle träda tillbaka för det privata näringslivet. Motionärer från landsbygden framhöll att ingen statsutgift sågs med så oblidla ögon som anslaget till huvudstadens teatrar. Under 1800-talets första hälft rådde kungligt teatermonopol i Stockholm och inga nya teaterbyggnader uppfördes. I landet som helhet uppfördes dock ett tiotal teatrar, varav en var den privatbyggda teatern i Vadstena. De nya praktbyggnader som uppfördes för Operan och Dramaten kring sekelskiftet 1900 finansierades med privata medel.

Vetenskap och utbildning i välfärdssamhället

Diskussionerna om den högre utbildningens organisation och innehåll om-sattes under 1900-talet för första gången i en genomtänkt forskningspolitik. Synen på förhållandet mellan universitetens strävan efter frihet och stats-maktens vilja att anpassa utbildningarna efter samhällets behov växlade mel-lan decennierna. I ett större perspektiv är det ingen tvekan om att det statliga intresset för den högre utbildningen ökade under århundradet. Utbyggnaden av sektorn, som tog sin början med utbildningsexplosionen under 1960-talet, gjorde utbildningsfrågan till en kärnfråga för sysselsättningspolitiken. Forsk-ningen inom naturvetenskap och teknik kom samtidigt att uppfattas som central för tillväxt och välfärd.

Den tekniska och naturvetenskapliga forskningen upplevde en stark ex-pansion under 1900-talet. Naturvetenskapen hade flyttat fram sina positioner redan före första världskriget, men ännu hade området inga egna fakulteter vid universiteten. Successivt skedde en organisatorisk utbyggnad och specia-lisering inom olika forskningsgrenar. Mellankrigstiden hade karaktär av upp-takt till efterkrigstidens stora genombrott. Forskningen finansierades under mellankrigstiden i långt högre grad av privata stiftelser och fonder än av staten. Andra världskriget bidrog till att staten insåg betydelsen av en fastare planering av forskningen inom det tekniska och naturvetenskapliga områ-det. På 1940-talet inrättades därför forskningsråd inriktade mot bland annat teknik, byggande, medicin och naturvetenskap. Sverige utmärkte sig under 1900-talets första hälft bland annat inom botanik, geologi, astronomi, fysik och kemi. Ett område där Sverige var långt framme var rasbiologin. Statens institut för rasbiologi, det första i världen, inrättades i Uppsala 1921. Forsk-ningen betraktades som ett nyttigt instrument för nationen och den politiska uppslutningen bakom inrättandet av institutet var bred. Ungefär samtidigt genomfördes liknande undersökningar i de nordiska grannländerna.

Den humanistiska forskningen upplevde inte någon motsvarighet till ex-pansionen inom det naturvetenskapliga fältet. Disciplinen genomgick ändå flera omgångar av innehållslig förnyelse under århundradet. Inspiration till förnyelsen hämtades bland annat från naturvetenskapens teorier och meto-der. Detta är inte minst tydligt i samhällsvetenskaperna, som långt fram räk-nades till den humanistiska fakulteten och i mycket präglades av historiska perspektiv. Ämnen som psykologi, sociologi och företagsekonomi framträdde som egna ämnen först i slutet av 1940-talet. I efterkrigstidens välfärdsbygge hade dessa ämnen, vid sidan om naturvetenskap och teknik, en viktig uppgift att fylla. Samhällsvetenskaperna genomgick en stark utbyggnad och fick från mitten av 1960-talet egna fakulteter. Att det fanns ett praktiskt och politiskt syfte med utbyggnaden var tydligt. Den forskning som sysselsatte sociologer, psykologer, kulturgeografer och nationalekonomer kom till direkt använd-ning i samhällsplaneringen. Kravet på att universitetet skulle vara samhälls-tillvänt fick flera av de humanistiska ämnena att byta namn: "konsthistoria" blev "konstvetenskap" och "klassisk fornkunskap och antikens historia" blev "antikens kultur och samhällsliv".

De gamla universiteten i Uppsala och Lund och de på 1800-talet bilda-de högskolorna i Stockholm och Göteborg var fram till mitten av 1900-ta-let landets centrum för högre utbildning. Under efterkrigstiden skedde en snabb expansion och en geografisk spridning av läroanstalterna. Det började med att högskolorna i Göteborg och Stockholm blev omvandlade till uni-versitet, 1954 respektive 1960. Universitetsfilialer, med examinationsrätt be-gränsade till grundnivån, startade under slutet av 1960-talet i en rad städer.

Två nya universitet tillkom: Umeå 1965 och Linköping 1975. Ytterligare tre universitet tillkom på 1990-talet: Karlstad, Örebro och Växjö. Kraven på utbyggnad av det högre utbildningsväsendet under efterkrigstiden kom både från näringslivet och från samhället. Den stora ökningen av antalet studenter ställde nya krav på lärare och undervisning. För att hantera den nya situationen inrättades en ny tjänstekategori, universitetslektorn, som till största delen skulle ägna sig åt undervisning. En följd av studenttillströmningen var att den frihet som präglade äldre tiders universitetsstudier ersattes av en undervisning med fastare ramar och tydligare krav. Motivet för den nya ordningen, vid sidan om de kraftigt ökande studentgrupperna, var det faktum att många studenter kom från studieovana miljöer. Universitets- och högskolestudierna skulle, sett ur en politisk synvinkel, bidra till en social utjämning. Samtidigt vinnlade man sig om en ökad specialisering – välfärden var beroende av en framgångsrik forskning på spetsnivå.

Kvinnornas första steg in i universitetsvärlden kom som nämnts med rätten att avlägga akademiska examina på 1870-talet. Men det innebar inte, vilket särskilt underströks, att kvinnor därmed hade rätt till anställning i allmän tjänst. Det var först med behörighetslagen från 1923 – instiftad två år efter lagen om allmän rösträtt, som kvinnan fick tillträde till samtliga typer av tjänster utom de som kunde innefatta våldsutövning. De yrkesverksamma kvinnornas situation blev därmed bättre, men diskriminering fortsatte på många punkter. Den första kvinnliga professorn i statlig tjänst utnämndes vid Karolinska institutet 1937, den andra vid Uppsala universitet först 1949. Göteborg och Lund fick sina första kvinnliga professorer på 1960-talet.

Utbyggnaden av den högre utbildningen under 1900-talet var beroende av en motsvarande satsning på de lägre nivåerna. Idén om en gemensam skola för alla barn, oavsett social tillhörighet, hade fötts under det föregående århundradet. Åsikterna om huruvida detta var en bra idé eller inte gick isär och det skulle ta mycket lång tid innan den för alla barn gemensamma grundskolan var verklighet. Är det skolans huvuduppgift att fostra till social gemenskap eller att ge eleverna kunskaper? Så formulerades förenklat den stora skolpolitiska frågan. Även utbildningen på gymnasial nivå, som öppnades för flickor 1928, var i stöpsleven. Den sedan 1800-talet omdiskuterade latinundervisningen fick efterhand allt mindre utrymme till förmån för naturvetenskap och moderna språk. Vid mitten av 1960-talet togs viktiga beslut i skolfrågan. En obligatorisk, sammanhållen, grundskola om nio år infördes och ett nytt treårigt gymnasium med fem utbildningslinjer upprättades. Gymnasiet blev från och med nu en kommunal angelägenhet som inte längre låg i statens händer.

Det folkbildningsarbete som hade påbörjats under slutet av 1800-talet byggdes ut under det följande århundradet och fick samtidigt en mer organiserad karaktär. Flera av de politiska partierna startade bildningsförbund. Det faktum att den högre utbildningen var svagt utbyggd i början av 1900-talet gjorde att folkbildningsarbetet fick en stor betydelse, inte minst för arbetarrörelsen. Bildningsförbunden och folkhögskolorna fungerade som mellanstationer på klassresan. 1912 genomfördes en centralisering av arbetarnas olika bildningsverksamheter i Arbetarnas Bildningsförbund (ABF). Förbundet var starkt knutet till Brunnsvik, rörelsens folkhögskola i Dalarna – en skola som i likhet med äldre folkbildningsprojekt först möttes med skepsis, men sedan erhöll statsanslag. Den för folkbildningsarbetet utmärkande studieformen var studiecirkeln. Den traditionella lärarrollen ersattes där av en samtalsledare och metoden gick ut på att deltagarna skulle resonera och diskutera kring

det aktuella ämnet. Syftet var primärt inte faktainläring utan att lära sig diskutera och sätta in saker i ett större sammanhang – tyngdpunkten låg liksom inom mycket av folkbildningsarbetet på danandet av personen. Det folkbildningsarbete som utfördes av bildningsförbunden kom under 1960-talet att utsättas för radikal kritik. Det var en kritik som riktade sig mot de fostrande och moraliserande inslagen i folkbildningen och som betraktade idén om att ”höja människan” genom bildning som elitistisk och förlegad.

Den museipolitik som utvecklades under mellankrigstiden betraktade museerna som ”folkliga bildningsanstalter”, nödvändiga inte bara för den enskildes bildning utan också för skapa en referensram gemensam för medborgare ur alla samhällsklasser. Folkbildning och vetenskap vägde lika tungt. Historiska museet i Stockholm, med övergripande ansvar för forntidens historia och den medeltida kyrkliga konsten, fick en egen byggnad i slutet av 1930-talet. Kasernen för Livgardet till häst, som angränsade till den nya byggnaden, togs även den i anspråk av museet samt av Vitterhetsakademien och Riksantikvarieämbetet. Förslaget till hur Historiska museet skulle organiseras, som hade presenterats redan i slutet av 1920-talet, låg till grund för det stora antal kulturhistoriska museer som uppfördes runt om i Sverige på 1930-talet. Ett av dessa var Malmö museum, vars byggnad fogades samman med det vid samma tid restaurerade Malmöhus slott. Vid sidan om statens engagemang spelade privata initiativ och donationer fortfarande en betydelsefull roll för museiverksamheten. Till exempel byggdes Sjöhistoriska museet i slutet av 1930-talet med medel från Knut och Alice Wallenbergs stiftelse – under bland annat det villkoret att byggnaden inte fick uppföras i funktionalistisk stil. Thielska galleriet, Waldemarsudde och Hallwylska palatset är exempel på privata hem med nationellt intressanta samlingar som genom köp och donationer blev statliga museiinstitutioner. Under efterkrigstiden blåste nya vindar i kulturpolitiken och den statliga museiverksamheten var föremål för en rad utredningar. En grundtanke i den nya synen på museerna var att nå så stora grupper som möjligt i samhället, socialt och geografiskt – något som bland annat tog sig uttryck i vandringsutställningar, livlig programverksamhet och aktiviteter för barn. För att producera och distribuera vandringsutställningar kring olika teman bildades Riksutställningar, som började med försöksverksamhet 1965. Några år tidigare hade Nationalmuseums samling av 1900-talskonst avskilts från de övriga samlingarna och bildat grunden till Moderna museet, som inrymdes i det gamla Exercishuset på Skeppsholmen.

Historiska museet, Stockholm
Livgardet till häst, Stockholm

Malmöhus, Malmö

Stockholm:
Sjöhistoriska museet
Thielska galleriet
Waldemarsudde
Hallwylska museet

(Exercishuset,
Tyghuset, Skeppsholmen Stockholm)

Sammanfattning och analys

Huvuddragen i berättelsen om vetenskap, utbildning och intellektuell kultur kan med några viktiga undantag skildras genom de fastigheter som Statens fastighetsverk förvaltar idag. Stommen utgörs av de medeltida klostren, vilka har sin huvudhemvist i berättelsen Tro och religion..., universiteten i Uppsala och Lund samt några av 1800-talets och det tidiga 1900-talets centralmuseer och nationella bildningsinstitutioner. I det bestånd av förhistoriska platser som föreslås ingå i den kulturhistoriska portföljen finns goda möjligheter att illustrera förhistorisk kunskapsöverföring, tradition och initiation. För att sådana värden ska kunna tydliggöras krävs i många fall vidare forskning. Till de utbildningsområden vars historia överhuvudtaget inte är representerad i fastighetsbeståndet hör folkskolan och folkbildningen. Folkskolebyggnaderna och bildningsförbundens hus har visserligen inte byggts av staten, men verksamheterna har varit föremål för statlig styrning och stöd.

Universitetens historia fram till 1800-talet är väl företrädd genom de fastigheter som Statens fastighetsverk förvaltar i Uppsala och Lund. Innehavet skildrar både olika tider och olika typer av verksamheter. Lärosätenas utveckling under 1900-talet är däremot inte representerad. Bortsett från Göteborgs universitets huvudbyggnad gäller samma brist för den högre utbildningens expansion med nya universitet, högskolor och institut under 1800- och 1900-talen. Till de byggnader som representerar den högre utbildningen hör också Musikaliska Akademien, en av de akademier som grundades på 1700-talet.

Två vetenskapliga områden låter sig särskilt väl berättas med utgångspunkt från innehavet: botaniken och astronomin. Till det första området hör Linnéträdgården, Linnés Hammarby, och Botaniska trädgården i Uppsala samt Botaniska trädgården i Lund och Bergianska trädgården i Stockholm. Astronomin representeras av Tycho Brahes anläggningar Stjärneborg och Uranienborg på Ven, Observatorieparken i Uppsala och Stockholms observatorium i Saltsjöbaden. Vidare finns ett observatorium på taket till Gamla gymnasiet i Karlstad.

Gymnasierna i Strängnäs, Karlstad och Stockholm är de enda läroanstalter som företräder nivån under universitet och högskola. De har sina rötter i 1600-, 1700- och 1800-talen, men har i flera fall varit i bruk fram till 1900-talets första decennier. Byggnaderna i Karlstad och Stockholm har karaktären av solitärer medan de till gymnasiet knutna byggnaderna i Strängnäs bildar en miljö som skapar möjligheter att relativt fullödigt berätta om både verksamhet och socialt liv.

I beståndet av museer ingår Nationalmuseum, Naturhistoriska riksmuseet och Sjöhistoriska museet, alla centralmuseer inrymda i för ändamålet uppförda byggnader. Ytterligare museer har under efterkrigstiden inrymts i byggnader som ursprungligen uppförts för militär verksamhet. Hit hör Moderna museet/Arkitekturmuseet, Östasiatiska museet och Musikmuseet. Thielska galleriet, Waldemarsudde och Hallwylska palatset är privata hem och samlingar som genom donationer kom i statens ägo under 1900-talets första hälft och som sedan utvecklats till museiinstitutioner. I innehavet finns även Kungliga Biblioteket, Operan och Dramaten – alla ursprungligen kungliga institutioner som under 1800-talet fick en nationell ställning och öppnades för en borgerlig publik.

Fastigheter som uppfyller urvalskriterierna och ingår i berättelsen

TIDIGMODERN TID

Tycho Braheminnena, Landskrona, Tuna 4:7, 4:8 och 24:6.
Malmöhus, Malmö, Innerstaden 10:284.
Lundagård/Kungshuset, Lund, Universitetet 1.
Roggeborgen, Strängnäs, Kyrkberget 9.
Gamla biskopsgården, Strängnäs, Kyrkberget 1.
Paulinska gården, Strängnäs, Domherren 1.
Malmenius gård, Strängnäs, Brokikaren 1.
Rektorsgården, Strängnäs, Bispen 4.
Karlstad gamla gymnasium, Karlstad, Falken 7.
Gymnasiehusen, Stockholm, Gråmunkeholmen 3.
Gustavianum, Uppsala, Fjärdingen 1:9.
Linnés Hammarby, Uppsala, Danmarks-Hammarby 5:1.
Botaniska trädgården, Uppsala, Kåbo 25:1.
Linnéträdgården, Uppsala, Dragarbrunn 4:7.
Ekermanska huset, Uppsala, Fjärdingen 1:9.
Konsistoriehuset, Uppsala, Fjärdingen 22:2.

MODERN TID

Universitetshuset, Uppsala, Fjärdingen 1:9.
Regnellianum, Uppsala, Fjärdingen 29:3.
Carolina Rediviva, Uppsala, Kåbo 15:1.
Prefektbostaden, Uppsala, Kåbo 14:3.
Kvarteret Munken, Uppsala, Fjärdingen 30:3.
Observatoriet, Uppsala, Luthagen 62:4.
Dekanhuset Oden, Uppsala, Fjärdingen 24:1
Lunds universitet (Universitetshuset), Lund, Universitetet 1.
Palaestra et odium, Lund, Universitetet 1.
Historiska museet, Lund, Historiska museet 1.
Botaniska trädgården, Lund, Botanicum 15.
Archelologicum (före detta Theologicum), Lund, Universitetet 1.
Thomanderska studenthemmet, Lund, Thomander 1.
Nationalmuseum, Stockholm, Normalm 3:1.
Thielska galleriet, Stockholm, Djurgården 1:1.
Waldemarsudde, Stockholm, Djurgården 1:1.
Hallwylska museet, Stockholm, Skravelberget mindre 11.
Sjöhistoriska museet, Stockholm, Norra Djurgården 1:1.
Operabyggnaden, Stockholm, Norrström 2.
Dramatiska teatern, Stockholm, Thalia 3.
Vadstena teater, Vadstena, Munkträdgården 2, hus 1.
Kungliga Biblioteket, Stockholm, Kungliga Humlegården 1.
Stockholms observatorium, Nacka, Rösunda 37:1.
Bergianska trädgården, Stockholm, Norra Djurgården 1:15.
Naturhistoriska riksmuseet, Stockholm, Norra Djurgården 1:1.
Musikaliska Akademien, Stockholm, Ladugårdsbron 14.
Universitetets huvudbyggnad, Göteborg, Lorensberg 706:12-13.
Göteborgs universitet, Göteborg, Lorensberg 60:1

Fastigheter som inte uppfyller urvalskriterierna eller ingår i berättelsen samt motiveringar

Gamla Skogsinstitutet,
Stockholm, Östermalm
1:20

Den tomt där Gamla Skogsinstitutet ligger hörde ursprungligen till Vädla Kungsgård. Under 1640-talet uppfördes en bostad för en av de hovjägare som hade uppsikt över de kungliga jaktmarkerna på Djurgården. På 1730-talet ersattes huset av ett mer ståndsmässigt hovjägmästarboställe. Den sistnämnda byggnaden uppläts år 1829 för det då nyinrättade Skogsinstitutet, den första läroanstalten som förmedlade skogsundervisning i Sverige. Vid en genomgripande ombyggnad på 1850-talet fick byggnaden en goticistisk exteriör med krenelerat hörntorn. Institutionen anlade en park på sin tomt, med en mängd olika svenska och utländska trädslag. Skogsinstitutet avvecklades på 1910-talet och byggnaden kom från mitten av 1920-talet att hysa Statens sjökrigshistoriska samlingar. Från år 1935 kom byggnaden att användas som verkstad och arbetslokaler för Livrustkammaren. Den sistnämnda institutionen flyttade ut år 2006. Parken har styckats av från tomten och är i kommunal ägo.

Gamla Skogsinstitutets långa och komplexa historia är intressant och byggnaden har otvivelaktigt ett stort kulturhistoriskt värde. Det finns dock andra anläggningar inom beståndet, inte minst i Uppsala och Lund, som i det materiella uttrycket på ett tydligare sätt illustrerar 1800-talets institutionsbyggande än denna om- och tillbyggda hovjägmästarbostad. Universitetsbyggnaderna som ingår i portföljen har bland annat den fördelen att de ligger i miljöer som gör det möjligt att uppleva flera olika generationer och typer av byggnader. I Stockholm representeras 1800-talets utbildningsinstitutioner av Musikaliska akademien. Vidare har Gamla Skogsinstitutet förlorat något av sitt pedagogiska värde genom parkens avskiljande från fastigheten. Platsens äldre historia är intressant, men har inte bedömts tillföra något till de övriga berättelserna som motiverar att den bör ingå i portföljen.

Lorensbergsvillorna,
Göteborg, Lorensberg
11:2,4 och 13:1,2

Lorensbergs villastad speglar med sina slingrande gator och anpassning till terrängen stadsplaneidealet vid sekelskiftet 1900. Stadsplanen fastställdes år 1913 och husen uppfördes under 1910- och 1920-talen. Områdets stora och påkostade villor byggdes för samhällets översta skikt. De fastigheter som är statliga byggnadsminnen är Villa Smedmark från år 1914 och Villa Höglund från år 1931 samt Radhus Bjerke från år 1914. Under efterkrigstiden har dessa fastigheter upphört att vara privatbostäder och disponeras nu av olika universitetsinstitutioner. Trots att samtliga fastigheter har stora konst- och kulturhistoriska värden har bedömningen varit att de inte föreslås ingå i portföljen. Motivet är att det är först i sen tid som fastigheterna har tagits i bruk av universitetet och det materiella avtrycket i byggnaderna är förhållandevis litet. Mönstret med stora privatbostäder som genom donationer och köp övertas av universitetsinstitutioner återfinns i flera städer och är i och för sig intressant, men det har inte setts som ett tillräckligt tungt vägande skäl för att motivera att fastigheten ska ingå i portföljen. Göteborgs universitet representeras i portföljen istället av huvudbyggnaden, uppförd under 1900-talets första år.

Ekonomiskt liv och handelns förutsättningar

Detta är en berättelse om hur befolkningen inom det geografiska område som i dag är Sverige genom historien utvecklat tekniker för att utnyttjat landets råvaror, byggt upp infrastrukturer för handel och produktion samt etablerat ekonomiska och juridiska system för att samordna och kontrollera den ekonomiska sektorn i samhället. Allt sedan förhistorisk tid har människorna nyttjat marken och dess resurser i form av naturtillgångar. Redan under förhistorisk tid utvecklades tekniker för att förädla råvarorna. Produkterna har sedan yngre järnåldern ingått i olika bytes- och handelssystem som med tiden blivit allt mer sofistikerade. Nya områden har successivt tagits i anspråk för råvaruproduktionen samtidigt som äldre områden tagits ur bruk, antingen för att de förbrukats eller för att den tekniska och ekonomiska utvecklingen lett till sjunkande lönsamhet. För att produktion och försäljning av varor skall fungera har en god infrastruktur varit betydelsefull. Från äldsta tid och långt in på 1800-talet skedde den övervägande delen av handelstransporter på älvar, sjöar och hav. För att möta sjöfarten och näringsidkares behov av säkra transporter till sjöss har ett system av fyrar skapats inom landets gränser. En revolution på transportområdet var järnvägens introduktion och utbyggnad under 1800-talet, som kom att följas av en utbyggnad av vägnätet för bilburna transporter under 1900-talet. Transporterna blev snabbare och möjliggjorde att tidigare outnyttjade råvarukällor kunde exploateras.

Makthavarna har stiftat lagar och på andra sätt reglerat frågorna om ägande, nyttjanderätt, arbete, teknik, råvaror och kapital. Kapitalflöden har bland annat styrts genom upprättande av enhetliga myntsystem och så småningom ett stabilt banksystem för att underlätta ekonomiska transaktioner mellan de olika aktörerna inom den ekonomiska sektorn. Inom de olika sektorer som behandlas i denna berättelse har det alltid funnits en blandning av privata aktörer, som ofta initierat och drivit på den ekonomiska utvecklingen, och en centralmakt eller stat som agerat som reglerande instans i syfte att kontrollera och uppmuntra det ekonomiska flödet.

Birka, Björkö

BENGT A LUNDBERG

Förhistorisk tid

Jakt, fiske, samlande och renskötsel under förhistorisk och historisk tid

Under förhistorisk tid och långt in i historisk tid har jakt, fiske samt insamlande av örter, växter och rötter varit den ekonomiska basen för människan i Sverige. Även sedan boskapsskötseln och jordbruket infördes under stenåldern har dessa näringar ingått som viktiga ekonomiska, säsongsvisa komplement till jordbruket. I vissa områden, särskilt i de skogsrika mellersta och norra delarna av Sverige, i fjälltrakterna och vid kusterna har fisket, skogsbruket och jakten haft en mer betydelsefull roll för ekonomin än jordbruket långt in i modern tid. En av de vanligaste lämningarna efter jakt i Norrland och mellersta Sveriges skogsområden är fångstgropar för större byten, till exempel älg, ren, björn och varg. Det finns ungefär 30 000 fångstgropar registrerade i Norrland. De äldsta är daterade till stenålder (4000 f.Kr.), men huvuddelen av fångstgroparna tycks vara anlagda från järnåldern in i tidigmodern tid. De förekommer ensamliggande och i fångstgropssystem som kan vara flera kilometer långa. Bruket av fångstgropar var starkt reglerat i de medeltida landskapslagarna. Till exempel var det förbjudet att anlägga fångstgropar på kronomarken enligt Hälsingelagen.

Mellan de besuttna ägarna av fångstgropar och de obesuttna, de så kallade skarännarna som jagade till fots och på skidor, fanns konflikter kring jakt rättigheter och jaktområden. Fångstgropar som jaktmetod förbjöds i lagen så sent som år 1864. Under historisk tid fanns andelsföretag som ägde fångstgropar, vilket visar på vilken stor ekonomisk betydelse denna jaktform hade. Mycket tyder på att den jakt som bedrevs i norra och mellersta Sverige allt

sedan stenålder, men framförallt under järnålder och medeltid, bidrog med några av de viktigaste varorna för utbyte och handel med kontinenten.

På de fastigheter Statens fastighetsverk förvaltar i fjällen finns rester efter härdar som tolkats som samiska. Härdar och hyddbottnar var ofta placerade vid kallkällor och vid lavrika hedar i renbeteslandet. Vid Jilkismuotke, norr om Arjeplog i Norrbotten finns härdar placerade i rader och i grupper. Detta område används än i dag av samer när de passerar Jilkismuotke med renarna under våren och hösten. Det har varit möjligt att knyta härdarna till yngre järnålder och tidig medeltid utifrån dateringar och fyndmaterial. Härdarna har tolkats som att de ingår i en samisk samfällighet, en sijdda, vilket var en organisation som var föregångare till dagens samebyar. En annan typ av kulturhistorisk lämning som ingår i den samiska ekonomin är de barktäkter som använts för råvaror för förädling av produkter och som tillskott i mathushållningen.

Stenålder och bronsålder – råvaror, föremålsutbyten och hamnlägen

Under hela förhistorien har föremål, råvaror och halvfabrikat införskaffats från avlägsna platser. Det är osäkert om dessa föremål skall betraktas som rena handelsföremål eller om de ingick i olika utbytes- och gåvosystem. Generellt kan det dock sägas att de exotiska föremål som byttes, rövades eller var gåvor i Skandinavien användes som statussymboler som endast de högsta skikten i samhället hade tillgång till. Föremålen ingick i olika sociala och rituella sammanhang, till exempel vid begravningssceremonier och offer. Detta förhållande gällde i stort sett fram till vikingatid då en mer regelrätt handel uppstod vid särskilda platser och handelsstäder.

Redan under stenåldern fanns det föremål i Sverige som kom från främmande kulturer och avlägsna områden till exempel asbestkeramik, skifferredskap, flinta och flintföremål. Vid slutet av stenåldern, för 5 000 år sedan, började kopparföremål föras in i Skandinavien. Under bronsåldern fanns ett beroende av råvaror från kontinenten för att tillverka brons. Genom täta kontakter mellan Skandinavien och kontinenten ökade införseln av tenn och koppar samt bronsföremål. Det har föreslagits att bärnsten, pälsverk och slavar byttes mot det åtråvärda bronset.

Resor via båt har naturligtvis varit det viktigaste transportmedlet för föremål och människor under förhistorisk tid. På hällristningarna finns ristningar av skepp, vilket har tolkats som avbildningar av långväga färder över vatten. Dessa båtresor tycks ha spelat en särskilt betydelsefull roll under brons- och järnålder. Inom den arkeologiska forskningen har man länge sökt efter hamnlägen och båtlämningar från bronsåldern i Skandinavien, men inte funnit några. Det finns emellertid ett klart samband mellan bra hamnlägen och områden med hällristningar på platser där vattenvägar möter landsgående vägar till exempel vid Himmelstalund vid Norrköping, och Släbroristningarna i Nyköping. Andra exempel är Tjust i Småland samt hällristningsområdena i Blekinge och i sydöstra Skåne, vilka alla har goda landstigningsmöjligheter. Bronsåldersrösen som är placerade i höjdlägen vid kuster och vattendrag har troligen även fungerat som landmärken för segelleder.

(Högsbyn i Tisselskog, Bengtsfors)
(Flyhov hällristning, Götene)

Grisekonomi, boskapsskötsel och stordrift

Jordbruket består i princip av två delar: odling av grödor och boskapsskötsel. Både sädesodling och djurhållning introducerades för ungefär 10 000 år sedan i östra Medelhavet och Indien. De äldsta spåren av jordbruk i Sverige är från stenåldern (ca 3900–3800 f.Kr.). Under perioden etablerades sädesodling

snabbt upp till Dalälven och längs med östkusten upp till mellersta Norrland. Under bondestenåldern (3900–1800 f.Kr.) odlades bland annat emmervete, enkorn, skalkorn, bönor och vindruvor. Råg, havre, lin och opiumvallmo introducerades under bronsåldern (1800–500 f.Kr.). Råg behövde mindre värme än vete, vilket är en av förklaringarna till att jordbruket relativt tidigt kunde introduceras i Norrland. För att skörda sädesslagen behövdes jordbruksredskap. Från stenåldern finns en stor mängd skärar i flinta bevarade. Det är komplicerat att exakt bedöma när olika grödor introducerades och hur länge de var i bruk. Vissa arter, till exempel vindruvor, tycks endast ha funnits under bondestenåldern och äldre bronsålderns värmeperiod medan andra nytoväxter, exempelvis hasselnöten, har nyttjats under hela förhistorien. Det kan även vara svårt att avgöra när en växt övergick från att vara vild till att bli kultiverad. Exempelvis har vildapelkärnor påträffats vid arkeologiska undersökningar av Alvastra pålbyggnad. Vid stenålderns megalitgravar (stora stenkammargravar) har keramik deponerats vilket troligtvis gjordes i samband med måltider eller offer. Vid undersökningar av keramiken har matrester och avtryck från sädeskorn påträffats och analyserats.

(Alvastra pålbyggnad, Ödes-
hög)
(Ekornavallen, Falköping)
(Alvastra kungsgård, Ödeshög)

Under stenåldern, samtidigt som odling av säd introducerades, hölls nötkreatur, svin, får och getter. Grisuppfödningen har varit mer eller mindre dominerande inom jordbruket under vissa perioder. Forskningen har lyft fram begreppet ”grisekonomi” för att karaktärisera jordbruket under perioden. Det arkeologiska materialet från bronsåldern tyder på att det skedde en förändring av djurhållningen till en storskalig boskapsdrift. Utöver kött- och mjölkproduktion har ylltillverkning troligtvis förekommit redan under stenåldern. Arkeologiska belägg för lin- och ylleproduktion finns från sydsandinaviska storhögar (gravar) från äldre bronsåldern (1800–1000 f.Kr.). Under yngre bronsåldern (1000–500 f.Kr.) infördes hästen till Sverige. Av hållristningarnas bildvärld framgår det att hästar nyttjades både som rid- och dragdjur. Även oxar avbildas på hållristningarna som dragdjur. Exakt när en systematisk gödsling introducerades är i dag en omtvistad fråga inom forskningen. Redan under stenålder (neolitikum) fanns det ogräsarter som pekar på att en kraftig gödsling var vanlig. Fähus tycks ha existerat från yngre bronsåldern, vilket var en förutsättning för att kunna ta till vara gödsel. Det är vanligt att forskare försiktigt daterar introduktionen av gödsel till yngre bronsålder (1800–1000 f.Kr.), men dateringen är osäker.

(Dags hög, Båstad)
(Simrislunds hållristningar,
Simrishamn)

I Bohuslän finns hållristningar som avbildar årder, ett jordbruksredskap som var en föregångare till plogen. Årdret vänder inte jorden utan odlingsmarken ristas eller korsärjas. Metoden ger ett karaktäristiskt kulturlandskap med små kvadratiska bassängformade åkrar. Årderbruket hade i sin äldsta form en tendens att laka ur de översta lagren av podsoljordarna, vilket resulterade i att odlingsmarken blev steril. För att lösa detta problem flyttades åkermarken ofta. På så sätt har olika former av fossila jordbrukslämningar uppkommit, vilka ofta täcker stora ytor. Under äldre järnåldern (500 f.Kr.–400 e.Kr.) existerade flera odlingssystem parallellt, vilka har avsatt olikartade fossila odlingsspår i landskapet. På småländska högländet dominerar mycket stora områden med röjningsrösen. De är lämningar från svedjebruk, där små ytor bränts och röjts från sten innan de brukats som åker och sedan åter lagts i träda. Röjningsröseområdenas omfattning har sin förklaring i att de brukades under en period av ett till två tusen år. På Gotland, Öland, i Östergötland samt i delar av Mälardalen finns det lämningar efter storskaliga stensträngssystem. De karaktäriseras av tydliga stenhägnader som var resta mellan inägnornas åker- och ängsmarker samt utmarkernas betesmarker. Systemet var

Huseby kronoegendom, Växjö
Kronobergs kungsgård, Växjö

Ottenby kungsgård, Mörby-
långa
Borgholms kungsgård, Borg-
holms

inte lika flexibelt som svedjebruket och antyder en mer storskalig boskapsdrift där inägornas åkermark systematiskt gödslades. Systemet där sten- eller trähågnader avskilde inägorna från utmarkerna kom att dominera landets jordbrukssystem ända fram till 1800-talet, då vallodling introducerades, samtidigt som en rationalisering av betesdriften genomfördes.

I andra delar av landet fanns det under järnåldern en kombination av olika jordbrukssystem. I sydöstra Västergötland växte det fram parcellerade stensträngssystem. De parcellerade stensträngssystemen består oftast av en längsgående stensträng eller en fågata som bildar en centralaxel. Från denna utgår tvärgående, raka stensträngar vilka innesluter allt från åker, äng, betesmarker till obrukbar hällmark (se berättelsen Att styra...). På slättbygderna i bland annat Skåne har parcellindelningar, där åkrar brukats med årder, konstaterats i samband med arkeologiska undersökningar. Även om det inte utförts någon inventering av äldre jordbrukslämningar inom de fastigheter som Statens fastighetsverk förvaltar, bedöms möjligheten att finna rester efter äldre årderbruk på till exempel Ven som mycket hög. Öns goda geografiska läge för jordbruk gör att fastigheten kan utgöra en av landets äldsta agrara miljöer.

Under hela järnåldern tycks jordbruket karaktäriserats av storgårdar med slavdrift. Detta system gynnade en stordrift med personintensiv verksamhet som till exempel boskapsskötsel. Skärar är ett relativt vanligt gravgods i vissa områden. I Ölands äldre järnåldersgravar har redskap för läder- och skinnbearbetning påträffats. Dessa redskap förekommer främst i kvinnogravar vilket påvisar att det troligtvis fanns en genusbaserad arbetsdelning kring förädling av läder- och skinnprodukter. Det har framförts tolkningar som föreslår att dessa varor såldes till Romarriket för att bytas mot de romerska lyxföremål som påträffats i gravarna på Öland.

Uranienborgs kungsgård,
Landskrona

Ottenby kungsgård, Mörbylånga
(Grettlinge gravfält, Mörbylånga)

Järnets introduktion, kontaktnät och vägar under äldre järnålder

I och med att den inhemska järnmalmen under förromersk järnålder började användas för att producera redskap och föremål minskade behovet av råvaror från Europa. På kontinenten fanns Romarriket som skandinaverna hade direktkontakt med via resor, handel och förmodligen även som tjänstgörande soldater i den romerska armén. Troligtvis fick nordiska stormän och småkungar allians- och diplomatiska gåvor i syfte att vara lojala mot romarna. Romarrikets nordgräns, den så kallade limes, sträckte sig under en lång period längs Rhen och Donau. Vid gränsen förekom en livlig handel mellan romare och folkgrupperna på andra sidan limes. Föremålen som nådde Skandinavien var utpräglade lyxföremål såsom romerska brons- och glaskärl, mynt, smycken och statyetter. Inom Romarriket fanns det även tillverkning av föremål i skandinavisk stil avsedda för Skandinavien. Handeln var något som givetvis inte bara främjade ekonomin utan också kulturen. Den nordiska runskriften utvecklades med inspiration från Romarriket och kom att spela en stor roll i samhället och för utvecklingen av handeln under yngre järnåldern. Under denna period konstruerades stensatta vägar, vilka i dag oftast finns bevarade vid gravfält eller boplatser. Ett sådant exempel finns vid Roma kloster, men det finns säkerligen fler förhistoriska vägar på mark som förvaltas av Statens fastighetsverk. Vägen vid Roma är intressant eftersom den ligger i anslutning till det ting som gutarna höll under vikinga- och tidig medeltid (se berättelsen Att styra...). På tingsplatserna bedrevs även handel, vilket det rika fyndmaterialet från den så kallade guldåkern i Roma vittnar om. Noterbart är att de större vägarna sedan medeltid har varit föremål för lagar och regleringar, till exempel kan 1600-talets reglering av gästgiveriverksamheten nämnas.

(Väg och marknadsplats vid
Roma kungsgård, Gotland)

När järnframställningen i Sverige inleddes omkring 400 f.Kr. utgjordes råvarorna av myrsmalm, rödjord och sjösmalm som hämtades upp ur mossar och vattendrag. Det var de råvaror som fanns att tillgå fram till 1100-talet, då bergsmalm började brytas ur dagbrott, och de kom i vissa landsändar att användas ända in på 1800-talet. Malmen förädlades med lågteknologiska metoder och smiddes till vapen, verktyg och smycken. Denna järnframställning bedrevs under äldre järnålder främst i de skogrika områdena i Sverige och var nära knuten till bebyggelsen och de egna hushållens behov. Under romersk järnålder och folkvandringstid ökade den geografiska utbredningen av järnhanteringen, vilket kan tolkas som att järnproduktionen även började avsättas utanför hushållet. Först under yngre järnålder sker en mer storskalig produktion av järn i utmarken som var direkt avsedd för handel.

Vikingatid – handelsplatser och de vikingatida städernas betydelse för handeln

Forskningsläget rörande hamnar under äldre och yngre järnålder är förvånansvärt svagt. Den forskning som likväl har bedrivits har främst behandlat de hamnar som nämns i de skriftliga källorna till exempel Birka i Sverige, Ribe i Danmark, Hedeby i Tyskland och Kaupang i Norge. Med all sannolikhet fanns ett system av hamnar av olika dignitet längs hela kusten både under äldre och yngre järnålder, vilket ortnamn såsom ”snäck” vid kusten antyder (snäcka var det vikingatida ordet för krigsfartyg). Det har föreslagits att handeln under den första perioden av den yngre järnålder var organiserad av bönder och stormän som gick samman, men denna tolkning är omdiskuterad inom forskningen. Det är möjligt att den utveckling som pågick från 600-talet till 900-talet, då de största handelsstäderna var väl etablerade, hade ett samband med kungamaktens allt starkare kontroll. På de handelsplatser som har undersökts, till exempel Paviken på Gotland samt Köpingsvik på Öland, har föremål med nära anknytning till handel så som vikter, balansvägar och mynt påträffats.

Vikingatågen är en benämning på en heterogen företeelse som hade olika syften. Resorna var en kombination av krigs- och pirattåg men också kolonisations- eller handelsresor. Orsakerna till att vikingatågen inleddes i slutet av 700-talet e.Kr. är omdiskuterade. Handelns uppsving i Östersjöområdet och en vilja att kolonisera jordbruksmark har nämnts som motiv. De klinkbyggda snabbseglande skeppen samt vikingarnas goda navigationskunskaper och stridsteknik ingår också som förklaringar till vikingatågernas snabba expansion. Andra bidragande orsaker kan ha varit att den politiska instabiliteten i södra Europa hade lett till ett sammanbrott för handeln i Medelhavet. I stället växte Östersjön fram som en viktig länk mellan handelsvägarna i öster- och västerled. Runt Östersjön fanns under yngre järnålder och tidig medeltid flera betydelsefulla handelsstäder. I dessa städer ägde ett lokalt, regionalt och internationellt varuutbyte rum. Befolkningen i de olika städerna stod i intensiv kontakt med varandra och handelsfamiljer med utländsk härkomst fanns representerade i städerna. Flera av de vikingatida städerna växte till under medeltiden och finns kvar än i dag. Under vikingatid infördes stora mängder silvermynt från de arabiska, tyska och engelska områdena till Skandinavien. Silvermynten användes som betalningsmedel genom att de klipptes i bitar och vägdes. Andra användningsområden för mynten var som råvara för dräktspännen och smycken. En stor del av mynten deponerades också i jorden.

Birka, Ekerö
(Hovgården/Adelsö, Ekerö)

Birka, som i dag utgör ett världsarv, etablerades ungefär vid 700-talets

mitt och upphörde som stad omkring 970 e.Kr. Det har föreslagits att det var kungen på Adelsö som var initiativtagare till staden samt fungerade som beskyddare för hantverkarna och handelsmännen. Birka var, likt de andra vikingatida städerna, omgärdad av vallar. I Birkas fall fanns även en pålspärr i vattnet för att förhindra fientliga attacker. Under Birkas yngsta skede fanns en garnison i anslutning till staden (se berättelsen Maktbalans...). Det som särskiljer Birka från andra vikingatida städer är att den grundades ovanligt tidigt och att gravfältet i anslutning till staden är sällsynt stort med över 2 000 gravar. Många av dessa gravar är kammargravar med enastående exklusiva föremål. Föremålen kommer både från närområdet och från kontinenten. Dessutom förekommer föremål från mer avlägsna orter vid Indiska oceanen samt de arabiska och bysantinska områdena.

Medeltid

Jordbrukets äldsta kända skiften

Landets jordbruk har genomgått en rad skiften genom historien. I de äldsta kända lagtexterna från 1200- och 1300-talen omnämns tre olika skiften: fornskiften, hammarskifte och solskifte. Lagtexterna förordade solskifte. De olika skiftesformerna reglerade hur byns mark skulle disponeras. Kunskapen om forn- och hammarskiftet är ringa och innebörden omtvistad inom forskningen. Solskiftet är däremot en välkänd skiftesform som användes fram till 1700-talets slut. Solskiftet hade en nära relation till introduktionen av två- och treskiftet. Det innebar att åkern delades in i långsmala tegar vilka organiserades utifrån solens rörelser på himlen (från öst till väst, från söder mot norr). Tegarnas inbördes ordning motsvarade vanligen gårdarnas storlek och läge inom bytomten. Medeltidens introduktion av tvåsäte innebar att åkern fördelades i två lika stora gårdar, ett för träda och ett för odling. Om det var fråga om en by som skulle skifta marken krävdes en omfördelning av all åker mellan byns jordägare.

Även om två- och tresäte, med regler för träda och växtföljder, sedan länge hade varit ett utbrett sätt att bruka jorden i Syd- och Centraleuropa så var de troligtvis moderna företeelser i det medeltida Skandinavien. Andra nyheter under denna period var jordbruksredskap såsom lien, plogen och den tunga hjulplogen. Även om det fanns likheter mellan jordbrukssystemen i Sverige och på kontinenten under medel- och tidigmodern tid så fanns det flera specifika drag som skiljde dem åt. Den form av genomgripande feodalism och livegenskap som praktiserades på kontinenten samt i Danmark genomfördes aldrig i Sverige. Möjliga förklaringar till detta kan vara att det fanns ett förhållandevis stort antal fria bönder i Sverige samt att det inom vissa områden, till exempel på Gotland och i Norrland, inte fanns någon regelrätt adel som ägde stora jordegendomar.

Hansan och dess relation till varuproduktion, kungamakten och städerna

Under 1100- och 1200-talet växte handelsgillen fram i det tyskromerska riket och i städerna kring Nord- och Östersjön. Så småningom gick dessa samman till ett förbund som kallades Hansan. Hansan utvecklades till en av de ledande ekonomiska och politiska organisationerna i Europa från 1350-talet.

Genom monopol och privilegier strävade Hansan efter att dominera handeln mellan öst och väst. De tyska köpmännen utövade sitt inflytande genom städernas råd i de länder som omfattades av sammanslutningen. Hansan grundade sin makt på en högt utvecklad kompetens i sjöfart, handel samt på sin militära förmåga och skicklighet i att framgångsrikt positionera sig i det maktpolitiska spelet i Nordeuropa. Genom att de utvecklade lastfartyget koggen kunde större kvantiteter fraktas till en lägre kostnad. Hansan hade god tillgång på kapital och organiserade ett system av handelskrediter samt skapade en gemensam handels- och sjörätt för Nordeuropa. Även kungamakten hade starka intressen i handeln och försökte koncentrera utrikeshandeln till vissa orter, de så kallade stapelstäderna. I dessa städer infördes importtullar för utländska köpmän redan under 1200-talet och exporttullar under 1300-talet på bland annat spannmål och koppar.

(Stockholms slott, Stockholm)

Till en början handlade Hansan främst med lyxvaror, till exempel pälsverk och dyrbara textilier. Snart blev emellertid massvaror som sill, salt, tjära och trävirke dominerande. Under medeltiden var handeln med fisk mycket betydelsefull, främst genom att den katolska kyrkan föreskrev många fasteperioder. En orsak till att sillfisket blev en av de viktigaste handelsvarorna för Hansan var dess monopol på saltproduktionen i Lüneburg. I Falsterbo fanns under 1100- till 1500-talen en av Nordeuropas viktigaste varumarknader. Tusentals köpmän samlades här varje år för att handla med sill. Den danska konungen garanterade fred och uppbar samtidigt skatt från handeln. Flera strider mellan Hansan och den danska konungen skedde i Falsterbo, vilket ruinerna av borgen vittnar om.

(Salsta jordbruk, Uppsala)
Uranienborgs kungsgård,
Landskrona
Tjarkokeriet, Visby

Falsterbohus ruin, Vellinge

På 1100-talet påbörjades brytning av bergmalm i dagbrott. Införandet av ny teknologi som masugnar och gruvdrift under 1100-talet fick till följd att järnproduktionen mångdubblades. Orsakerna till att bergs- och järnbruket ökade under denna tid är omdiskuterad inom forskningen. Det har föreslagits att det var företrädare för fångst- och jaktkulturer, eller specialiserade hantverksbygder inriktade på järnproduktion, som var pådrivande i denna expansion. Andra aktörer som pekats ut är de statsbildande skikten i Mälardalen och kyrkan, vilka hade stora ekonomiska intressen i järnhanteringen. Staten betraktade själva gruvorna som sin egendom och från 1300-talet fick bergsmännen privilegiebrev som gav dem ensamrätt att utnyttja gruvorna. Bergsmännen var skyldiga att betala avgifter i form av tullar och tionden – till rättigheterna hörde bland annat frihet från utskrivning till krigstjänst. Det statliga intresset för bergsnäringen ökade i takt med att järnets ekonomiska betydelse för landet växte.

Stockholm omnämns första gången 1252 och staden tycks ha genomgått en mycket snabb tillväxt. Under 1300-talet blev den ett av landets främsta ekonomiska centrum. Orsakerna till Stockholms lokalisering, snabba tillväxt och ekonomiska ställning är inte helt klarlagda av forskningen. I Mälardalen existerade vid denna tidpunkt redan ett flertal städer som Södertälje, Sigtuna och Uppsala som borde ha varit lämpliga för att inta denna ställning. Stockholms geografiska läge vid inloppet till Mälaren och närheten till Östersjön tycks ha skapat en möjlighet att kontrollera ett vitt förgrenat nätverk av ekonomiskt viktiga sjöleder. Staden har sin riktning mot öst och etableringen hänger troligen samman med 1100- och 1200-talets korståg mot Finland och Estland samt med ett organiserat övertagande av Bottenhavets kustland. De nya landområdena i Finland och längs med Östersjöns norra stränder gav möjlighet att kontrollera handeln av skinn och skogsprodukter, till exempel tjära. Detta område ingick i det så kallade Bottniska handelstvånget, vilket

delvis formulerats i Magnus Erikssons stadslag från 1300-talets mitt. Förmodligen hade detta handelstvång även föregångare i äldre tider. Handeln med de bottniska områdena fick stor betydelse för Stockholms ekonomi. Staden gynnades även av att den utgjorde utskeppningshamn för Bergslagens järn- och kopparproduktion. Kombinationen av kontroll över Bergslagens produkter samt de östra och norra handelsområdet gjorde att Stockholm blev attraktivt för bland andra tyska handelsmän.

För att handeln skulle fungera behövdes en organiserad myntning. Strax före år 1000 hade en organiserad myntprägling inletts i Sveriges städer. Den avstannade dock och återuppstod i Visby år 1140. I Sverige fanns tyska köpmän i stadsstyrelserna i bland annat Stockholm, Visby, Kalmar, Nyköping och Söderköping. I Visby och Stockholm finns exempel på kyrkor som de tyska handelsmännen uppförde, till exempel Tyska kyrkan i Stockholm och S:t Gertrud i Visby. På motsvarande sätt uppförde handelsmän av andra nationaliteter till exempel danskar och ryssar, kyrkor i Visby under denna tid. En särskild kyrka var helgad åt sjö- och handelsmännens beskyddare, helgonet S:t Nicolai. Arbetare samt fattiga hade också sin egen kyrka i Visby. Den tyska orden påbörjade uppförandet av Visborgs slott men det togs vid 1400-talets början över av danskar, för att senare brukas av unionskungens fogdar. Slottet var på sin tid en av de starkast befästa i Norden, men det sprängdes av danskarna 1679 när Gotland skulle överlämnas till Sverige. De tidigmedeltida handelsstäderna grundades ofta av kungen. I anslutning till staden fanns ofta en borg eller ett befäst hus där fogden uppbar skatt på handeln. Som exempel kan nämnas den ursprungligen norska medeltidsstaden Kungahälla (1100–1300) som initierades av den norska kungen

Sigrud Jorsalafar (1103–1130). I Kungahälla finns rester efter ett tegelbruk som producerade tegel till Franciskanerklostret under sista hälften av 1200-talet och till ombyggnaden av borgen under 1300-talet. Tidiga föregångare till industriell produktion, som detta tegelbruk och Tycho Brahes pappersbruk från 1500-talet, finns företrädna på flera av de fastigheter som förvaltas av Statens fastighetsverk

Fisk, tran och sälskinn har sedan medeltiden varit viktiga handels- och bytesvaror och fisket har utgjort en av huvudnäringarna ända till slutet av 1700-talet. De första fiskesamhällena var säsongplatser, vissa har anor från yngre järnålder, men de flesta anlades under äldre medeltid (1050–1250 e.Kr.) i och med att ett fiske för avsalu växte fram. På dessa platser finns tomtningarna som varit grundmurar till bodar och hus av timmer, gästgårdsrösen och båtlänningar som har använts vid medeltida sillfiske. Det är även vanligt med förhistoriska och historiska labyrinter i dessa miljöer. Kronan började intressera sig för fisket längs kusterna under medeltiden och tillät fiske för alla på sina kronoholmar, men allmogen var tvungen att betala skatt på fångsten. Präster och adelsmän fick däremot skattefrihet och kunde fiska gratis i kronans vatten. Den medeltida lagen om fiske gällde fram till 1852. Fiske bedrevs i äldre tider av städernas fiskeborgare och bönder längs ost- och västkusten. I Norrland styrdes all handel med fisk från Gävle och mellan 1550–1950 fanns hundratals fiskelägen med sjöbodar, bostadshus och kapell utmed norrlandskusten. På många av fyrplatserna längs Sveriges kuster finns spår efter fiske-, fågel- och sälfångstplatser från järnålder, medel- och historisk tid. På flera av dessa öar finns det fornlämningar från stenålder och förhistorisk tid samt kulturhistoriska lämningar och byggnader som visar att platserna brukats kontinuerligt från förhistorisk tid.

(Mynthuset, Visby)

(S:t Gertrud, Visby)
(S:t Klemens ruin, Visby)
(S:t Nicolai ruin, Visby)
(S:t Olof, Visby)

(Visborgs slott, Visby)
(Kungahälla) Kastelletgården
översteboställe, Göteborg
Ragnhildsborgen, Göteborg
Oxelö, Oxelösund

Fiskelägen:
Sandviken,
Örnköldsvik
Häradskärs fyrplats, Gryt
Rataskärs fyrplats, Robertsfors
Tylön, Halmstad
Rödkallens fyrplats, Luleå
Sandhammarens fyr, Ystad
Malören, Kalix
Pater Noster fyrplats, Kungälv
Berguddens fyrplats, Umeå
Stora Karlsö, Gotland

Sandviken, Ulvön

MATS VEDIN

Tidigmodern tid

Merkantilistisk politik – handel, tjära och sjöfart

Gustav Vasas maktövertagande i början av 1520-talet möjliggjordes genom aktivt stöd från hansestaden Lübeck. Staden bidrog bland annat med örlogsskepp i svenskarnas krig mot den danske unionsmonarken Kristian II. Hjälpen återgäldades genom att Hansan tilldelades tullfrihet i svenska hamnar samt monopol på svensk utrikeshandel. Skulden gav efterhand upphov till en konflikt mellan den svenska kronan och Lübeck. Det var en konflikt som slutade med att Sverige, nu med Danmarks hjälp, tvingade hansastaden på knä och drog till tillbaka de tidigare utdelade privilegierna. Den förändrade politiska situationen i Östersjöområdet innebar slutet för Hansan, vilken hade haft sin höjdpunkt under 1400-talet, för att därefter stagnera och slutgiltigt förlora sin ställning under 1600-talet. Den viktigaste orsaken var att territorialfurstendömena flyttade fram sina positioner. Basen för den självständiga ekonomiska politik som Hansan bedrivit genom städernas råd, fanns därmed inte längre. I Sverige försökte kungamakten gradvis förstärka sitt politiska och ekonomiska inflytande. Den centraladministration som byggdes upp under Gustav Vasas regeringstid skapade möjligheter för en effektivare kontroll av landets finanser – bland annat infördes en individuell skatteläggning av rikets bondgårdar.

Den svenska ekonomin gick under slutet av 1500-talet och 1600-talet in i en ny fas av internationalisering med en ökande utrikeshandel. Under 1600-talet inriktades den ekonomiska politiken på att stärka statens makt ytterligare.

Stora delar av resurserna kanalisades till den ansträngda krigsekonomin. Sverige bedrev liksom många länder på kontinenten en merkantilistisk ekonomisk politik som syftade till att skapa en inre marknad befriad från handelshinder. Till de centrala målsättningarna hörde att göra mått- och myntsyt system enhetliga samt att bygga ut infrastruktur, till exempel vägar, kanaler och postväsende. Landets export skulle enligt samma tankegångar öka medan importen skulle minska. Detta försökte man uppnå genom att införa tullbarriärer mot utlandet och utveckla den inhemska förädlingsproduktionen så att importbehovet skulle minska. Men den ekonomiska politiken var motsägelsefull. Till exempel infördes ett inhemskt tullsystem, den lilla tullen 1622, som innebar tullbeläggning av alla varor som fördes till eller från städer och marknadsplatser.

(Strandridarebostället, Gotland)

Regleringen av utrikeshandeln sköttes genom en politik där stapelstäderna fick privilegiet att sköta utrikeshandel och seglation, medan uppstäderna tog hand om den inre handeln. Utländska handelskepp som skulle till Stockholm fick först betala tull i Dalarö. Enligt det bottniska handelstvånget förbjöds städerna norr om linjen Åbo–Stockholm att ta emot utländska skepp samt att med egna skepp bedriva utrikes handel. Köpmän från dessa städer fick heller inte segla lägre än till Stockholm och Åbo. Systemet hade rötter i medeltiden, men genomfördes nu med en större konsekvens än tidigare. Den stora vinnaren var Stockholm. Till utrikespolitikens huvudmål hörde att göra Östersjön till ett svenskt innanhav för att få kontroll över tullinkomsterna från handeln.

(Tullmuseum på Dalarö, Haninge)

De mest inkomstbringande exportvarorna var järn och koppar, men under 1600-talet exporterades också en ansevärd mängd agrarprodukter. Tjära var redan under högmedeltiden en av de viktigaste handelsvarorna. Under 1500- och 1600-talen ökade exporten på denna vara som långt in på 1700-talet var viktig för utrikeshandeln. Sverige hade under denna period monopol på världsmarknaden. Tjära och beck var efterfrågade inom varvsindustrin. Kronan försökte styra tjärproduktionen till områden där det inte förekom bergsbruk för att förhindra konkurrens om virke. Även andra agrara produkter såsom spannmål och boskap exporterades. Till Sverige importerades hel- eller halvförädlade manufakturvaror, exempelvis textilier, kryddor, vin och öl.

(Beckholmen, Skeppsholmen, Stockholm)
(Tjärdal vid Salsta jordbruk, Uppsala)

I och med den ökande utrikeshandeln ställde sjöfarten krav på att staten skulle uppföra fyrar. Den första fyren i det område som Sverige behärskade var uppförd av Hansan på Dagö i Estland 1564. Genom fredsavtalen med Danmark i Brömsebro 1645 och Roskilde 1658 blev fyrplatserna Falsterbo, Nidingen och Kullen svenska. Falsterbo fyrplats är omnämnd redan under 1200-talet och är därmed den äldsta kända fyrplatsen i Norden. Den svenska kronan började uppföra fyrar betydligt senare och de finansiella problemen under 1600- och 1700-talen fick till följd att anläggandet av fyrar, båkar och lotsutkikar var blygsam, trots påtryckningar från den internationella och nationella sjöfarten. Det första bemannade stentornet med talgljus i lanternan uppfördes på Landsort år 1651.

Vinga fyrplats, Göteborg
Nidingen fyrplats, Kungsbacka
Kullens fyrplats, Helsingborg
Landsort fyrplats, Nynäshamn
Örskärs fyrplats, Östhammar
Ölands södra uddes fyr (Långe Jan), Mörbylånga
Korsö torn, Värmdö
Hävringe båk, Oxelösund
Spårö båk, Västervik
Arholma båk, Norrtälje
Rataskär båk och fyrplats, Robertsfors

Som tidigare har nämnts har kungen och kronan haft intresse av allfarvägar sedan medeltiden. En av dessa allfarvägar var den Eriksgata som gick genom Östergötland och som korsade Svartån öster om Skänninge. Sedan medeltid hade det funnits en bro på platsen som 1789 ersattes med en 65 meter lång stenbro. Att uppföra broar har sedan förhistorien varit dyra projekt. Fram till 1600-talet dominerade broar i trä även om stenbroar finns omnämnda redan från 1100-talet. Under 1600-talet ökade byggandet av stenbroar, för att bli mer allmänt förekommande under 1700-talet. Det fanns flera orsaker till denna förändring. Träbroar var dyra att underhålla och brandris-

Öjebron, Östergötland

ken var betydande. Dessutom påbjöd kronan sparsamhet med skogens tillgångar, vilka behövdes till landets träkolsproduktion. Sten kom att dominera brobyggandet i Sverige, särskilt på landsbygden, ända in på 1930-talet trots att nya material som järn, stål och armerad betong gradvis gjorde sina intåg under följande århundraden.

Utländska industriidkare, bergsbruk och tidiga fabriker

Det statliga intresset för bergsbruket ökade under 1500- och 1600-talen och produktionen utvecklades gradvis till en betydelsefull exportindustri. Skatteintäkterna från silver-, koppar- och järngruvorna kom att bli en viktig inkomstkälla för kronan. Kronan upprättade privilegier för bergsbruken och anlade städer i närheten av gruvorna. Lagstiftningen anpassades till produktionen. Dessutom bidrog kronan med ekonomiskt stöd vid anläggandet av gruvorna och anläggandet av nya schakt vid befintliga gruvor. Redan under 1600-talet anlade kronan gevärsfabriker i flera svenska städer till exempel i Söderhamn, Eskilstuna, Örebro, Arboga, Västerås, Uppsala, Norrtälje, Norrköping och Jönköping.

Under det följande århundradet stärktes Sveriges position på den europeiska järn- och kopparkonkurrensen. Särskilt inom kopparproduktionen hade landet en ledande position. Till grund för expansionen låg bland annat ny brytningsteknik och en fastare organisation. Efterhand koloniserades allt större delar av det område som i dag kallas Bergslagen, vilket uppmuntrades av kronan. Under vasatiden utgjordes en betydande andel av nykoloniserarna av finnar, vilka ofta hade erfarenhet av järnhantering från sina hemorter. För att utöva tillsyn och kontroll över den växande bergsnäringen inrättades 1637 det statliga ämbetet Bergskollegium. Samtidigt etablerades ett system med bergsmästare som skulle fungera som statsmakens representanter i regionerna. Dessa regioner benämndes bergsmästardömen. Tyska bergsmän kallades in för att utföra gruvtekniska installationer och i slutet av 1600-talet inrättades ett "Laboratorium mechanicum" för att ta hand om undervisningen i byggandet av bergsmekaniska anläggningar.

Bergsmännen tillhörde en privilegierad del av allmogeståndet, vilket deras gårdar, bergsmansgårdarna, många gånger vittnar om. De olika gårdarna i byn drev gruvor och ägde hyttor gemensamt och till en början var det bergsmännen själva och deras husfolk som stod för driften. Den gradvis ökade efterfrågan gjorde att en särskild gruvarbetarbefolkning uppstod, som mot betalning försåg bergsmännen med malm. Vid framförallt de statliga gruvorna löstes ett stigande rekryteringsproblem genom att lösdrivare och brottslingar sattes i tvångsarbete där. Inom metallproduktionen arbetade även många kvinnor och barn, särskilt i det tunga sorteringsarbetet. Metoden att framställa smidbart järn ur råjärn förnyades under 1600-talets första hälft med vallonsmidets införande. Det utövades främst vid de uppländska bruken, varav flera ägdes av den holländskättade köpmannen och industriidkaren

Louis De Geer. Han tillhörde den nya grupp av förmögna och inflytelserika köpmän som med stöd av en merkantilistisk politik byggde upp sin verksamhet med statliga privilegier. Vid sidan om satsningen på järnbruken startade De Geer också en betydande svensk vapenindustri – vapen som användes av stormaktstidens svenska armé. Även i andra områden i Sverige anlades betydande järnbruk under 1600-talet, främst i Bergslagen, i Småland fanns till exempel Huseby bruk.

Nidingens fyrplats, Kungsbacka

KJELL OTTOSSON

Kungsgårdarnas jordbruk – en resurs med skiftande användningsområden

I dag förvaltar Statens fastighetsverk ett 30-tal större jord- och skogsbruks-egendomar varav de flesta ingår i någon av gruppen kungsgårdar, kronoegendomar eller kungsladugårdar. Kungsgårdar, kungsladugårdar och kronoegendomar har i vissa fall ägts i över 1 000 år av kungen, kronan och sedermera den svenska staten. Kungsgårdarna har ofta haft en central position i Sveriges ekonomi och historia. Egendomarna är helhetsmiljöer där den kultiverade skogen, marken och naturen samt i många fall slott eller herrgårdsanläggningar, torp, arbetarbostäder och ekonomibyggnader samt fornlämningar, borgruiner och andra kulturhistoriska lämningar samspelar. Inom dessa fastigheter finns det goda möjligheter att uppleva och studera genus, ålder och sociala skillnader från förhistorisk och historisk tid. På flera av kungsgårdarna och kronoegendomarna finns det lämningar av avhysta byar och arrendetorp- och torpbebyggelse och i en del fall har medeltida odlingsspår identifierats. I många fall finns värdefulla kulturlandskap, som redan är föremål för skydd, men det gröna kulturarvet skulle kunna lyftas fram ytterligare.

Hur kronan har förvaltats sina kronogods är en komplicerad fråga att svara på, vilket det inte finns utrymme att behandla inom ramen för denna översyn. Ett stort antal av dagens kungsgårdar har inte brukats kontinuerligt av kronan utan har tidvis utgjort kyrkliga gods eller förläningar till delar av adeln, till exempel Tullgarns kungsladugård. Tillkomsthistorierna och sam-

Lövsta Bruk, Tierp

Huseby bruk, Alvesta

Kungsgård, kungsladugård:
Kastellegården, Göteborg
Dalby, Lund
Kungsbergs kungsgård,
Strängnäs
(Alvastra, Ödeshög)
(Drottningholm och Lovö,
Ekerö)
(Borgholms slott, Borgholm)
(Kronobergs slottsruin, Växjö)
Kronobergs kungsgård, Växjö
(Gripsholms slott och kungs-
gård, Strängnäs)
(Skoklosters slott, Håbo)
(Strömsholms slott och kungs-
ladugård, Hallstahammar)
(Rosersbergs slott, Sigtuna)
(Landsberga f.d. överstebo-
ställe, Enköping)

(Herrsäter majorsboställe, Åtvidaberg)
(Hjälmsults Ryttmästare- och Majorsboställe, Helsingborg)
(Frövi översteboställe, Västerås)
(Harpsunds egendom, Katri-neholm)
(Stora kungsladugården, Nyköping)
(Lilla kungsladugården, Nyköping)
(Bogesunds slott och jordbruk, Vaxholm)
(Tullgarns slott)
(Tullgarns kungsladugård, Södertälje)
(Uranienborgs kungsgård, Landskrona)
(Svartsjö kungsgård Svartsjö slott, Ekerö)
(Läckö kungsgård)
(Läckö Slott, Lidköping)
(Visingsborgs slott och kungsladugård, Jönköping)
(Ottenby kungsgård, Mörby-långa)
(Huseby bruk och Huseby krono-egendom, Alvesta)
(Viby by, Sigtuna)
(Torpet fiskarudden, Ekerö)
(Lillö kungsgård och majorsbo-ställe, Kristianstad)
(Roma kloster, Gotland)
(Roma kungsgård, Gotland)
(Hovdala slott, Hässleholm)
(Salsta slott och Salsta jordbruk, Uppsala)

mansättningen av godsbildningarna varierar och har kontinuerligt förändrats över tiden. Kronoparken har använts för att dela ut privilegier till adeln och utländska finansärer (se berättelsen Att styra...). Från slutet av 1600-talet ombildades många av kungsgårdarna till boställen för majorer och kaptener inom indelningsverkets organisation (se berättelsen Maktbalans...).

Inom ramen för denna översyn har det inte varit möjligt att genomföra en inventering av de förhistoriska och medeltida odlingsspår som finns på kungsgårdarna, men nedan kommer några exempel att ges. Ibland har Gustav Vasas arbete med att skapa moderna jordbruk och avelsgårdar av kungsgårdarna framhävts. Det finns även en utbredd uppfattning att dessa gårdar fungerade som föredömen för allmogen. Det kan ifrågasättas om det verkligen har funnits ett kontinuerligt intresse från kungamakten för att ligga i frontlinje för jordbruksutveckling. Samma förhållanden kan i vissa fall även gälla frälsets jordbruk, till exempel bedrev Tycho Brahes ett intensivt innovativt jordbruksarbete på Ven. Det är emellertid svårt att bedöma om det blev några bestående resultat av detta arbete. Som nämnts tidigare inrättade han också ett pappersbruk på ön.

Om kungsgårdarna till sin uppbyggnad skiljer sig från andra storgårdar är en fråga som inte har behandlats i någon högre grad av forskningen. Kungsgårdar är i allmänhet ensamgårdar utan ägoblandning. Det innebär att de alltid har haft möjlighet att bedriva ett självständigt brukningssystem utan hänsyn till andra jordägare. Förvaltarna på kungsgårdarna har inte följt den allmänna strömningen i västra och södra Sverige med havreodling för export till Storbritannien. Drivkraften för att bedriva uppodling och havreexport för att få högre inkomster saknades på kungsgården eftersom driften inte styrdes av behovet av ökade inkomster. I stället var de inriktade på boskapsskötsel och ett självförsörjande jordbruk.

Samtidigt kunde vissa kungsgårdar vara progressiva vid introduktionen av till exempel dyra maskiner och andra kostnadskrävande investeringar. Som ett exempel kan nämnas att på Läckö kungsgård gjordes stora insatser för att skydda odlingsmarken från Vänerens fluktuerande vattennivå. Gården har genomgått samma intensiva uppodlingsgrad som de omgivande jordbruken under 1800-talet. Ett annat exempel på hur kungsgårdarna har använts för att tillgodose kronans olika behov är Visingsborgs slott med kungsladorna på Visingsö. Redan i mitten av 1700-talet fanns det på kungsgården en stor odling av ek för skeppsbygge. Under 1830-talet planterades en mängd ekar för att trygga flottans behov av skeppstimmer. Odlingen utgör i dag den största samlade ekskogen i landet. På Tullgarns slott och kungsladugård har det sedan medeltid till modern tid bedrivits jakt och fiske liksom på många av kungsladugårdarna. På Ottenby kungsgård finns en 4,5 km lång mur från 1650-talet som går tvärs över markerna på södra Öland för att hägna in vil-lebrådet och hindra dem från att äta upp den odlade grödan. På Ottenby kungsgård finns ett ålderdomligt odlingslandskap med slätterängar. På några kungsgårdar finns strandnära översilningsängar och fiskdammar kvar.

Regionala skillnader i jordbrukets bruknings- och ägandeformer

Det är möjligt att en kombination av arvsregler, fria bönder och det förhållandevis svaga feodala systemet i landet samt de olika naturgeografiska förutsättningarna resulterar i att jordbruket under 1500- och 1600-talet tycks bestå av ett lapptäcke av olika trädes- och odlingssystem. Skånes slättbygder dominerades av ett strikt genomfört tresädssystem där flera bygder sammankopplade sina trädesgården i gårdeslag (vångalag). Systemet skapade omfattan-

de odlingstekniska samarbeten som band samman hela bygder eftersom alla tvingades följa samma trädesrytm. I samma landskaps skogsbygder dominerade en- och tvåskifte utan samarbeten. Liknande tvära kast och utpräglade skillnader fanns i flera av landets jordbruksbygder. I Västergötlands näringsrika kalkjordar existerade ensäde, tvåsäde och tresäde parallellt. I Smålands nordöstra delar går trädessystemet från ett utpräglat tresäde mot ett utpräglat tvåsäde under 1600-talet. Förändringen hänger troligen samman med en ökad inriktning på boskapsskötsel på bekostnad av sädesodling i området. I östra Sverige dominerade tvåsäde under tidigmodern tid. Värmland och Norrland har däremot en mycket komplicerad och sammansatt historia av blandformer av ensäde, tvåsäde, flersäde blandat med långtidsträda. I Dalarna omöjliggjorde det lokala arvssystemet att man etablerade en bestämd ägostruktur. I vissa delar av landskapet har dessa komplicerade ägoförhållanden fortfarande inte lösts. I flera områden beror omdaning av odlingssystemen på att man har anpassat sin produktion till behov hos nya ekonomiska marknader. Ett tydligt exempel på detta är framväxten av den nästan industriella linodlingen i mellersta Norrland som påverkade odlingssystemet och de sociala förhållandena i samhället. Jordbruksfamiljerna fick genom linproduktionen en förändrad arbetsdelning mellan könen.

I norra Sverige har jordbruket inte haft samma dominerande roll som i resten av Sverige. I stället har jakten, fisket, renarna och skogens resurser varit de viktigaste näringarna. Jordbruket har inte varit storskaligt men troligtvis har nybyggare alltid existerat i dessa områden. Utifrån historiska källor har vi kunskap om flera uppodlingsetapper som har initierats och gynnats av kronan och personer nära knutna till staten från 1300-talet in i modern tid på mitten av 1900-talet. Dessa nybyggen karaktäriseras av småskalighet och självhushållning där främst kornet odlades. Vid dessa jordbruk uppfördes ibland kapell och specialbyggnader, till exempel kvarnar, vilka brukades av flera familjer i området. Norr om odlingsgränsen upprättade samerna torp från mitten av 1800-talet. Dessa anlades ofta på gamla samevisten i områden som inte hade reguljära vägförbindelser. Torpen ärvdes under flera generationer inom familjen.

Vidare har det i de flesta delar av landet förekommit ett utbyte mellan olika trakter med olika förutsättningar för jordbruk. Exempelvis har säd från högvakastande områden "exporterats" till skogs- och produktionsbygder i utbyte mot slöjdalster och råvaror. Tydliga exempel på detta är förhållandet mellan slättbygderna i Värmland, Närke och Västmanland och samma landskaps bergslagstrakter samt mellan slätt- och risbygd i Skåne. Omfattande oxdrifter för att tillgodose Bergslagens behov av dragdjur hör också till bilden. Även arbetsvandringar, exempelvis från Dalarna och Värmland har en lång tradition.

Frihetstidens näringsliv – Jordbruksreformer, manufakturer och handelshus

Sverige intog en marginaliserad position i den europeiska maktbalansen efter det Stora Nordiska krigets slut år 1721 (se berättelsen Maktbalans...). Efter århundradets inledande krigsdepression följde, under 1720 - 1740-talen, en återhämningsperiod då befolkningen successivt ökade. Det var ur centralmaktens perspektiv synnerligen viktigt då en stor befolkning var en viktig nationell resurs enligt merkantilismens teori. Ambitionen att gynna befolkningstillväxten bidrog i hög grad till att intresset för jordbrukets utveckling ökade under 1700-talet. Nya metoder i kombination med att större arealer

Fjällägenheten Dainanäs,
Vilhelmina
Fjällägenheten Örnbo, Sorsele
Fjällägenheten Åkernäs,
Sorsele

Åholmen, Västerås

jord nu lades under plögen bidrog till att jordbrukssektorn effektiviserades. Nu påbörjades ett mödosamt arbete med att sänka sjöar, torrlägga våtmarker och omvandla skogsmarker till åker. Samtidigt skedde vetenskapliga undersökningar och praktiska försök för att undersöka vilka växter som kunde klara av det nordiska klimatet, i Carl von Linnés anda. Under 1700-talets slut upplöstes det äldre regelverket kring markköp. Detta möjliggjorde att kapitalstarka jordägare genom inköp kunde skapa större rationella storjordbruk. Jordägandet koncentrerades till gods- och hemmansägare medan många torpare och andra obesuttna blev jordbruksarbetare och statare.

I Sverige var jordbruket den helt dominerade näringen. Detta kan vara en av förklaringarna till varför den svenska merkantilismen framhöll jordbrukets betydelse och odlingen därmed blev föremål för politiskt styrda reformer. Enskiftet och storskiftet initierades under senare delen av 1700-talet men fick sina egentliga genomslag under tidigt 1800-tal. De fick stor betydelse för jordbrukets modernisering. Skiftesreformerna var inspirerade av de engelska jordreformerna och stod i samklang med tidens upplysningsideal och den tidiga industrialismen. Laga skiftet infördes 1827 och förändrade på ett genomgripande sätt odlingsmarkens arrondering. Produktiviteten inom jordbruket fördubblades mellan åren 1720 till 1840 och bidrog därmed till en bättre livsmedelsförsörjning för den ökande befolkningen.

Merkantilismen var ännu under 1700-talet det ekonomiska system som var mest utbrett i Europa, inte minst i Sverige. Detta ekonomiska tänkande var, som nämnts ovan, starkt förknippat med statsmaktens vilja att behärska samhällskroppens mest vitala delar. Centralmakten stärktes på bekostnad av lokala och regionala krafter. Utmärkande för denna tid är de svenska manufakturerna som tack vare detta ekonomiska tänkande fick generösa bidrag av staten (se berättelsen Att styra...). Manufakturer var en form av tillverkningsindustrier där hantverksmässig produktion samordnades under en gemensam arbetsledning, ofta i samma lokal. Genom de generösa statliga bidragen grundas nu en stor mängd manufakturer runt om i landets städer, i synnerhet inom sektorer som textil, järn, tobak, papper och socker.

(Beckholmen, Skepps- och Kastellholmarna, Stockholm)

Handelshusen i Stockholm och Göteborg hade en central ekonomisk ställning i Sverige under 1700-talet och fram till 1850-talen. Handelshusen skapades ofta av kapitalstarka personer med utländsk bakgrund för att driva utlandshandel, rederi- och bankverksamhet. Ofta var handelshusen även ägare till industrier. Ett välkänt handelshus var Grilliska handelshuset i Stockholm som grundades 1716 och som var aktivt under flera generationer. Handelshuset hade goda kontakter i Europa och var engagerat i Ostindiska kompaniets handel, i varvsindustri, bankirverksamhet samt drev olika industrier och bruk. Merkantilismen förespråkades av hattpartiet och en av dess anhängare var Johan Abraham Grill. Exempel på handelshus finns även på Beckholmen.

Frihetstidens ekonomiska politik blev med tiden ohållbar. Systemet byggde på att länderna skulle exportera sina produkter till andra länder samtidigt som inhemska skyddstullar skulle skydda landets produktion mot konkurrens från varor från andra länder. Liberalismens ekonomiska system, som bland annat arbetade för att öppna gränserna mellan länderna och minska den statliga inblandningen i ekonomin, kom därmed successivt att vinna insteg under följande århundraden.

Högbys fyr, Öland

BENGT A. LUNDBERG

Modern tid

Industrialismens förutsättningar och framväxt under 1800-talet

Industrialiseringen av Sverige påbörjades redan under 1820- och 1830-talen, men dess verkliga genombrott brukar förläggas först till 1870-talet. Denna datering förklaras av att det var först under senare delen av 1800-talet som industrialismen i landet fick en sådan kvantitativ omfattning att det är befogat att verkligen diskutera i termer av industrialiserad framställning och produktion. Huvuddelen av landets befolkning, närmare bestämt 70 procent, bodde ännu under 1870-talet på landsbygden och hade sin utkomst av jordbruket. Den hantverksmässiga framställningen av bruksföremål och möbler var fortfarande helt dominerande. De fabriksstillverkade föremålen var få och huvudsakligen tillgängliga för en snävare kapitalstark kundkrets i de större städerna.

En av de viktigaste förutsättningarna för att industrialismen skulle ta fart var tillgången på kapital. Jordbrukssektorn genomgick, som nämnts ovan, under tidigt 1800-tal stora strukturella omvandlingar i och med genomdrivandet av storskiftet, enskiftet och slutligen laga skiftet samt införandet av nya jordbruksmetoder. Genom införandet av statarsystemet effektiviserades även arbetet inom jordbruket. Detta, i kombination med en gynnsam export av spannmålsprodukter, bidrog till att jordbruket genererade ett överskott av kapital. Detta kapital investerades relativt omgående i den spirande industriktorn. Vid sidan av jordbrukssektorns möjlighet att generera kapital medförde ovannämnda strukturomvandlingar att stora skaror av landets obesutt-

John Ericssonmonumentet, Filipstad

(Svartsjö slott, Ekerö)
(Landsberga f.d. överstebo-
ställe, Enköping)
(Lilla kungsladugården,
Nyköping)

John Ericsson-monumentet,
Filipstad

(Trollhätte kanal- och slussom-
råde, Trollhättan)

Utklippan, Karlskrona

SJÄFARTSVERKET

na befolkning frigjordes som arbetskraft för den växande industrin.

Tankar om ett så kallat statarsystem hade framförts redan i mitten av 1750-talet. Motivet till införandet angavs vara att kostnaden för att hålla en statarfamilj med bostad var ringa i förhållande till värdet av den arbetskraft som skulle genereras inom respektive familj. Ett exempel på ett jordbruk som tidigt hade statarsystem i Mälardalen är Svartsjö kungsladugård som i en officiell rapport nämns som statargods redan år 1752. Även på Landsberga gård i Uppland införde kronan tidigt statarsystemet. Redan vid sekelskiftet 1800 hade majoriteten av stordomäner kring Stockholm infört statarsystemet. I samband med statarsystemet avhystes såväl torpare (Mälardalen) som frälsebönder (Skåne). När statarsystemet infördes uppfattades det av många som positivt såtillvida att det ansågs kunna öka produktiviteten inom jordbruket och därigenom även öka befolkningstillväxten. Systemet kom emellertid att få starka negativa konsekvenser för den obesuttna befolkningen på landsbygden och har bland annat utförligt behandlats av författaren Ivar-Lo Johansson på 1900-talet. Statarsystemet nådde sin kulmen under slutet av 1800-talet, men avskaffades först 1944.

Vid sidan av kapital och arbetskraft var övriga nödvändiga förutsättningar för landets industrialisering möjligheten att generera råvaror och energi. Därutöver fanns även behov av transportsystem och en inhemsk så kallad "know-how". En av landets mest framstående innovatörer, under tidigt 1800-tal, var ingenjören John Ericsson som dock i unga år emigrerade till USA. Under sin livstid tog han patent på cirka 500 uppfinningar. Den mest kända var hans propellerkonstruktion och det nordamerikanska krigsfartyget Monitor från år 1862. John Ericsson symboliserade många aspekter av det sena 1800-talets svenska själv- och idealbild: uppfinnaren vars verk kunde omsättas i ekonomiskt bärkraftiga företag.

John Ericsson har ett stort internationellt intresse och har närmast hjältestatus i USA. Johns bror, ingenjören Nils Ericson, kom att få en större betydelse i Sverige, framförallt genom sitt arbete med järnvägsnätet och kanalutbyggnaderna. Som exempel kan nämnas hans arbete med Slussen i Stockholm och Trollhätte kanal.

Den svenska industrialiseringens främsta sektor var under 1800-talet sågverksindustrin i Norrland. Redan Gustav Vasa anlade kronosågar, vilka drevs av vattenkraft. Under slutet av 1700-talet uppfördes så kallade exportsågar, vilka kom att öka produktionen markant och sågverksindustrins produkter blev en viktig exportvara. I slutet av 1840-talet etablerades ångdrivna sågverk i Norrland som successivt ersatte de äldre vattendrivna sågverken. Ångsågarna möjliggjorde en placering vid kusten och därmed bättre hamnlägen som underlättade utskeppningen. Denna effektivisering kom tillsammans med en industrialiserad flottning att starkt bidra till att sågverksindustrin, under framförallt 1870- och 1890-talen, nådde nya produktionsnivåer. Det genererade i sin tur enorma kapital hos skogs- och sågverksägarna. Ett exempel på hur detta kapital användes är grevparet Hallwyl som uppförde det påkostade Hallwylska palatset i Stockholm. I huset finns ännu grevinnan Hallwyls stora, unika samling.

(Hallwylska museet, Stockholm)

Även järnindustrin uppvisade en likartad utveckling och trä- och järnindustrin utgjorde navet i den svenska ekonomin under senare delen av 1800-talet. I stället för att framställa järn och stål i spridda hyttor och hamrar koncentrerades tillverkningen och förädlingen blev mer långtgående för att möta utländsk konkurrens. Brytningsrätterna köptes upp av förmögna privatpersoner och gruvbolag. Därmed förlorade bergsmännen undan för undan sin nedärvda brytningsrätt. Utvecklingen påskyndades av aktiebolagslagens instiftande 1848 och av det faktum att den statliga styrningen på området försvann i och med näringsfrihetens införande. Bergmannaorganisationen och Bergskollegium upplöstes. Under århundradets andra hälft kom fler och fler gruvor i allt färre och större aktiebolags ägo. Med nya brytningsmetoder och tekniska hjälpmedel rationaliserades driften, vilket ledde till att flera äldre bruk i den gamla bergslagsbygden lades ned.

Den svenska ekonomin under 1890-talet byggde i hög grad på landets inhemska naturresurser och var till stor del inriktad mot export, det fanns en växande marknad för svenska varor ute i Europa. Till landets industriella och ekonomiska framgångar bidrog även en rad svenska uppfinningar, däribland kullagret (SKF), separatorn (Alfa-Laval) och säkerhetständstickan (Svenska Tändsticks AB). Industrialiseringen innebar även att stora delar av näringslivet effektiviserades och expanderade. Den viktigaste motorn i hela industrialiseringen blev den elektriska kraften, vilken nu togs i bruk för produktionen i stället för den tidigare ångkraften. Därmed växte den elektrotekniska industrin fort. Till denna sektor hörde tillverkningen av telefoner och elektriska maskiner där L. M. Eriksson och ASEA båda snabbt fick en oerhört stark ställning på marknaden, inte minst internationellt. Likväl dominerade ännu träindustrin i svensk ekonomi, som nu fick en ny produkt i form av pappersmassa (SCA). Denna industri fick sitt tydliga uttryck i det nya Sundsvall som byggdes upp efter branden 1888.

Behovet av kapital för den växande industrin och transportsektorn

En viktig anledning till landets ekonomiska uppsving under sent 1800-tal var även att den inhemska marknaden kraftigt steg till följd av en stigande konsumtion i spåren av lönearbetets ökande omfattning. Tidigare exklusiva varor kunde nu, genom industriell framställning, erhållas till betydligt lägre priser. Med mekaniseringen följde en specialisering och standardisering, något som i sin tur lade grunden för massproduktion. Därigenom fick även de bredare folklagren tillgång till varor som tidigare klassats som rena lyxvaror. Vidare befäste Stockholm nu sin ställning som landets ekonomiska centrum. Här

Lövsta bruk, Tierp

HANS LANDBERG

(Södra Bankohuset, Stockholm)
(Norra Bankohuset, Stockholm)

låg sedan tidigare de viktigaste handelshusen men nu förlades även flera av de nya storföretagens huvudkontor hit, även om den industriella verksamheten drevs på annat håll i landet. Såväl riksbanken som börsen låg i huvudstaden och därför etablerade även de nya affärsbankerna sina huvudkontor här (se berättelsen Att styra...). Däremot hade Stockholm förlorat sin position inom utrikeshandeln. Genom förbättrade kommunikationer, i form av utbyggt järnvägsnät och förbättrade vattenvägar, hade Göteborg blivit landets ledande exporthamn vid sidan av bland andra Sundsvall och Malmö.

De enorma kapital som genererades i samband med landets industrialisering skapade även behov av ett väl fungerande bankväsende. Kreditbehovet hade, i synnerhet under 1700-talet, tillgodosetts av landets handelshus men också i viss mån av statlig bankverksamhet. Jordbrukssektorns ekonomiska överskott möjliggjorde emellertid bildandet av sparbanker under förra delen av 1800-talet. Näringsfrihetens införande bidrog till en ökad ekonomisk aktivitet och därmed ökat behov av finansiella institutioner. Även staten fungerade som en ekonomisk aktör inte minst i samband med utbyggnaden av järnvägsnätet då staten, för att finansiera detta företag, lånade stora summor pengar från utlandet. Järnvägsutbyggnaden hade i ett första skede endast finansierats av privata initiativtagare, men hade till syfte att få till stånd ett utbyggt stambanenät, som senare övertagits av staten.

I slutet av 1800-talet övertog bankerna merparten av den utländska inlåningen. Landets enorma behov av krediter till den nya industrin och till det fortsatta järnvägsbyggandet medförde att bankerna nu fick en nyckelposition i svenskt näringsliv. Stockholms Enskilda bank grundades år 1856 som Sveriges första affärsbank av familjen Wallenberg. Under sent 1800-tal och tidigt

Medelhavsmuseet m.m.,
Stockholm
Vinstocken 1, Stockholm
Rosenbad 9, Stockholm

1900-tal etablerades ett system av affärsbanker, vilka har haft en avgörande betydelse för landets ekonomiska utveckling. Denna period räknas som de svenska bankernas storhetstid och nya bankpalats växte upp i landets samtliga större städer. Den första bank som etablerade sig på nedre Norrmalm i Stockholm var Stockholms in-teckningsgaranti AB, vilken snart följdes av fler banker, varvid området utvecklades till ett finanscentrum. Bankpalatsens arkitektur vittnar om en vilja att genom fasadernas utsmyckning och materialval betona sin regionala tillhörighet. Vid tiden för första världskriget ombildades eller fusionerades flera av de mindre bankerna till större så kallade storbanker.

I samma område uppfördes vid sekelskiftet landets första centralpalats, ett kombinerat affärs- och kontorshus, efter amerikansk förebild, som var en föregångare till de kontors- och affärsbyggnader som från början av 1900-talet kom att bli dominerande inslag i stadsbebyggelsen långt in på 2000-talet. I närheten uppfördes på 1930-talet ett affärs- och handelshus inspirerat av funktionalismens ideal.

Lejonet 3, Stockholm Rosenbad, Stockholm

Centralpalatset, Kv Röda Bodarna, Stockholm
Gahns Hus Brunkhuvudet, Stockholm

Omfattande infrastrukturprojekt – kanal och järnväganläggande

För att underlätta transporten av varor såväl inom landet som för exportmarknaden var det nödvändigt att förbättra landets kommunikationsväsende. Redan under slutet av 1500-talet påbörjas arbetena med att försöka bygga en farled mellan Vänern och Kattegatt genom att bygga slussar förbi Trollhättetfallen i Göta älv. Slussen i Lilla Edet blev den första sluss som togs i bruk år 1607. Arbetena med att bygga kanaler fortsatte under 1600- och 1700-talen med bland annat Christoffer Polhem som ingenjör, men de tekniska svårigheterna var övermäktiga. Först under 1800-talet utvecklades en ny ingenjörsteknik samtidigt som militär arbetskraft utnyttjades för att utvidga och färdigställa de stora kanalarbetena. En av de främsta satsningarna inom denna sektor var arbetet med Göta kanal, ett av landets viktigaste infrastruktur-företag under 1800-talet. Tillsammans med Trollhätte kanal och Göta älv bildar Göta kanal en 390 kilometer lång vattenväg, som förbinder Kattegatt med Östersjön. I och med öppnandet av denna vattenväg ökade sjötrafiken på Vänern och Vätten och de första fyrarna började uppföras i dessa områden.

Under första delen av 1800-talet uppfördes företrädesvis öppna och täckta stenkolsfyrar längs kusterna. Under denna period byggdes även de första fyrarna längs norrlandskusten framtvingade av den växande sågverksproduktionens transportbehov och den alltmer specialiserade fiskenäringen. Fyrarna och fyrplatserna användes även av lotsväsendet och militären samt för väderobservationer, vilka genom telegrafins utveckling snabbt kunde överföras till fastlandet. På flera av fyrplatserna finns äldre vattenståndsmärken.

Statens satsningar på utbyggnaden av järnvägens stambanenät, ett beslut som togs 1853, hade en helt avgörande betydelse för effektiviseringen av de svenska kommunikationerna. Till chef för detta arbete utsågs Nils Ericson och knappt tio år senare, år 1862, kunde den västra stambanan mellan Stockholm och Göteborg invigas. Därpå följde utbyggnaden av den södra och östra stambanan. I anslutning till detta stambanenät byggdes snart ett system av privata, ofta smalspåriga, järnvägar. Stambanorna drogs medvetet fram i tidigare relativt otillgängliga bygder och de framväxande stationssamhällena blev ofta platser för spridning av moderniteter till den svenska landsbygden och det var dessa stationssamhällena som tillsammans med bruksorterna blev centrum för den industrialisering och ekonomiska tillväxt som tog fart vid denna tid. I och med att järnvägen fick en alltmer betydande roll inom kommuni-

Trollhätte kanal- och slussområde, Trollhättan
Hjortens uddes fyrplats, Mellerud
Naven, V Eken, fyrbostadshus, Lidköping
Söökojan, Karlstad
Vanäs fyr och brygga, Karlsborg

Svartklubben, Norrtälje
Djursten, Östhammar
Söderarm, Norrtälje
Bönan, Gävle
Ölands norra udde, Borgholm
Hoburg, Gotland
Färö fyrplats, Gotland
Understen, Norrtälje
Holmögadd, Umeå
Bokö fyrkur, Trosa
Fyren på Godnatts fästnings-torn, Karlskrona
Vattenståndsmärken vid Rata-skär fyrplats och båk, Robertsfors

Gamla Uppsala järnvägsstation, Uppsala

kationsväsendet minskade de inrikes sjötransporterna successivt. De mindre hamnarna, som inte var lokaliserade vid industrier eller hade tillräckligt djup, slogs därför ut i den ökande konkurrensen.

Sjöfartens behov av säkra farleder – en kraftig fyrutbyggnad genomförs

Det skedde en kraftig expansion av den internationella sjöfarten och utrikeshandeln från 1850 till 1870 samtidigt som staten införde administrativa och byråkratiska lättnader för näringslivet och rederierna. Fartygens större och alltmer dyrbara laster ställde ökade krav på sjösäkerhet. Detta medförde att fyr- och lotssystemet kraftigt byggdes ut under senare delen av 1800-talet. Samtidigt genomfördes avsevärda tekniska förbättringar av landets fyrar för att klara den ökande belastningen på landets farleder. En av huvudmännen bakom den kraftiga utbyggnaden och de tekniska förbättringarna var ingenjören Nils Gustaf von Heidenstam som 1858 utnämndes till överfyringenjör för lotsväsendet. Staten gav frikostiga lån för att uppföra de dyra, tunga och komplicerade fyrbyggnaderna som ofta uppfördes på otillgängliga platser. Under denna tid anlades de flesta bemannade fyrplatserna i Sverige. Ett stort problem var att de flesta fyrar vid denna tid var tunga stenkonstruktioner som var svåra och kostsamma att uppföra. En annan nackdel med stenfyrarna var att de inte kunde uppföras på sand eller på mark som var instabil. Heidenstam påbörjar därför ett arbete för att utveckla en lättare fyrkonstruktion av fackverk i järn. De första fyrarna av denna typ täcktes med trä. För att kunna uppföra fyrarna på lös sand borrades stora järnskruvar ner i marken så att fyren kunde fästas vid dessa.

Heidenstam kom att vidareutveckla fyren som han uppfört på Gotska sandön till den fyr som vanligtvis kallas "Heidenstammare". Fyren består av ett helt öppet järntorn av fackverk. Fördelarna med fyrtypen var många, den var lätt att transportera och demontera och betydligt billigare att tillverka och uppföra än de gamla stenfyrarna. Den kunde tillverkas på vanliga mekaniska verkstäder och skeppsvarv i närheten av den plats de skulle placeras, vilket förkortade anläggningstiden avsevärt. Under denna period byggdes även fyrar som kläddes med valsade plåtar samt fyrar av trä eller tegel. Dessutom uppfördes ett flertal bostadshus i trä, sten eller tegel med fyrtornet på taket eller på gaveln av huset. För att ge ledning för skepp och fartyg i dimma har olika typer av ljudsignalanordningar, så kallade mist-signaler, använts. För att lösa uppgiften med att hitta en optimal ljudanordning provades många olika tekniska lösningar. Signalen skulle vara regelbunden och höras tillräckligt långt över havet utan att vara alltför personalkrävande och dyr i drift. I detta sammanhang är det inte möjligt att fullständigt redogöra för alla olika typer av mist-signaler som använts, men några exempel kommer att ges.

Den första klockstapeln med en klocka för mist-signaler som uppfördes i Sverige var Nidingen 1766. Den är också den äldsta kända i världen som uppförts på en fyrplats. Idag finns få klocktorn kvar men på Måsknöv i Haninge kommun finns ett klocktorn som uppfördes 1900. Klockan satt ursprungligen på Pater Noster fyrplats, där den var i bruk mellan 1869 och 1897. På klockan finns en inskription samt en dikt av den mångsysslade fyringenjören, arkitekten och ämbetsmannen Albert Theodor Gellerstedt. Från 1860-70-talen används gonggongar, vilka så småningom kom att ersättas av kanoner. På Vinga fyrplats finns två signalkanoner bevarade. På Allmänna konst- och industriutställningen år 1897, vanligen kallad Stockholmsutställningen, visades en mist-signallapparat som sedermera sattes upp

Hjortens udde, Mellerud
Malören, Kalix
Gotska sandöns fyrplats,
Gotland

Måseskär, Orust
Kapelludden, Borgholm
Utklippan, Karlskrona
Häradsskär, Gryt
Rödskallen, Luleå
Sandhammaren, Ystad
Pater Noster, Kungälv

När, Gotland
Tylön, Halmstad
Klövholmen, Värmdö
Bergudden, Umeå
Kullen, Helsingborg
Stora Karlsö, Gotland

Högby fyr, Borgholm

Måsknöv, Haninge

Högby fyr, Öland

Kapelludden fyr, Öland

Ölands norra udde, Öland

på Svartklubbens fyrplats. Ett mistmaskinhus från 1909, där signalen drevs med komprimerad luft, finns kvar på Tylö. Nästa tekniska lösning var knallsignalapparater vilka monterades på fyrtorn. De kom att användas ända in på 1950-talet. En stor förändring innebar ingenjören H. Rudbergs uppfinning av tyfonen år 1921 som vidareutvecklades av Kockums mekaniska verkstad i Malmö. Tyfonen är en luftdriven membransändare som var energisparande i förhållande till det erhållna ljudet. En tyfon finns bevarad på Ölands norra udde fyrplats. I och med att fyrplatserna elektrificerades i slutet av 1920-talet introducerades den tyska nautofonen som är en elektrisk membransändare.

Fyrarna och fyrväsendets vidareutveckling hänger starkt samman med den framstående tekniska och industriella utvecklingen i Sverige under slutet av 1800-talet och början på 1900-talet. På Stockholmsutställningen 1897 visades en unik fyr i järn som konstruerats av John Höjer. Fyren flyttades sedermera till Högby på Öland. Gustav Dalén kom genom sina uppfinningar, klippljusapparaten med tryckregulator och solventilen, att revolutionera fyrtekniken genom de automatiserade fyrarna. Daléns uppfinningar löste många komplicerade problem inom fyrväsendet och uppfinningarna fick stor betydelse nationellt och internationellt. Tekniken lade sedermera grunden för företaget AGA och dess AGA-bojar. År 1912 fick Gustav Dalén nobelpriset i fysik för sina tekniska innovationer inom fyrväsendet.

De landbaserade fyrarna gav inte alltid tillräcklig ledning för sjöfarten. Därför placerades fyrskepp, som förankrades med en kätting i botten, vid farliga grund och svårnavigerade farleder. År 1831 placerades det första fyrskeppet ut vid Falsterborev (1831–1872) vilket följdes av ett tjugotal fartyg. Fyrskeppen utvecklades successivt från 1920-talet fram till år 1972. Fyrskeppen var bemannade och den höga kostnaden för personal, teknik och fartyg påskyndade utvecklingen av kassunfyrar. Kassuntekniken innebär att en låda av betong byggs, vilken därefter bogseras till platsen där fyren skall stå. Kassunen fylls med sand eller sten och den bottenfasta fyren konstrueras färdigt på platsen. När den första kassunfyren i Sverige uppfördes utanför Trelleborg 1930, inleddes en ny fas i fyrbyggnadshistorien. Fyrskeppen och kassunfyrarna kom att bli särskilt viktiga för vintersjöfarten för till exempel industrierna och malmtransporterna i Norrland. De bottenfasta fyrarna har sedan utvecklats vidare av fyringenjören Robert Gellerstad, som konstruerade teleskopmeto-

Lilleland fyr, Kungsbacka
Trelleborg kassunfyr, Trelleborg

den, med varandra förskjutbara kassuner. Fyrarna kunde därmed framställas på land för att sedan fyllas med singel på plats. Ny teknik och navigationsutrustning har fått till följd att kustfyrarnas betydelse för sjöfarten har minskat.

Ny nationell självkänsla – den ekonomiska utvecklingen under 1900-talet

Samhällets snabba förändringar medförde att en ny nationell självkänsla utvecklades under 1800-talets andra hälft. Stockholmsutställningen 1897 var ett av många liknande internationella arrangemang. Industriutställningarna spelade en viktig roll i syfte att demonstrera olika länders industriella och ekonomiska framgångar. Graden av industrialisering ansågs spegla respektive lands kulturella och sociala utvecklingsnivå. Utvecklingsoptimismen var utbredd och rapporter om nya tekniska landvinningar förekom ideligen. Dätidens människor såg den ena uppfinningen efter den andra tränga in i vardagen: ångmaskinen, ångbåten, järnvägen, telegrafan, telefonen och elektriciteten. Många uppfattade dessa innovationer som tecken på att det inte längre fanns någon gräns för den mänskliga förmågan.

Det fanns emellertid de som var skeptiska mot den tekniska utvecklingen. Den klivna inställningen inför de tekniska landvinningarna växte sig allt starkare kring sekelskiftet 1900, när industrialiseringen på allvar hade slagit igenom. Man såg nu inte endast industrialismens positiva sidor. De negativa konsekvenserna av denna utveckling blev tydlig för allt fler. Den så kallade socialfrågan blev ett område för politikerna, särskilt engagerade var liberala grupper som samtidigt hade starka intressen i industrins utveckling. I spåren av en kraftig urbanisering ledde bristen på bostäder till trångboddhet, misär och sjukdomar. Dålig arbetsmiljö i kombination med långa arbetsdagar samt avsaknaden av skyddsföreskrifter och sociala skyddsnet bidrog till oerhört svåra arbetsförhållanden för den enskilde arbetstagaren. Industrialismen uppfattades som ett hot och ställdes i kontrast till det gamla bondesamhället, där själva familjen och släkten tycktes ha utgjort kärnan i ett samhälle grundat på tradition, religiositet, moral och ett slags sunt förnuft. Stad och land upplevdes av många som två skilda världar. Såväl konsten som litteraturen runt sekelskiftet 1900 visade tydligt på en romantiserad naturdyrkan, idealisering av allmogesamhället och fosterlandskärlek som då utgjorde en stark strömning i samhället.

De sociala klyftorna ökade högst betydligt genom att landet industrialiserades. Ägarna till framgångsrika industrier använde en del av det kapital som företagen genererade till representativa bostäder. De samhälleliga skillnaderna mellan olika grupper gav samtidigt en grogrund för spirande politiska rörelser. Fackföreningsrörelsen etablerades och växte sig allt starkare. Arbetarrörelsen pläderade bland annat för ökade löner, förbättrad arbetsmiljö och utbyggnaden av ett sjukkassesystem (se berättelsen Den socialmedicinska...). En politiskt alltmer medveten arbetarklass utkristalliserades och verkade i början av 1900-talet för bättre arbets- och bostadsmiljöer. Arbetarrörelsen strävade även efter möjligheten att höja den allmänna bildningsnivån, en ambition som delades av många liberalt sinnade politiker, om än med andra utgångspunkter. Den så kallade egnahemsrörelsen hade sitt ursprung i ett försök att motverka den accelererande emigrationen från landsbygden, men kom snart att bli ett sätt för städernas arbetare att skaffa drägligare bostäder. Arbetarnas bildningsförbund, ABF, bildades för att öka arbetarnas generella bildningsnivå. Ett lika viktigt syfte var att förbättra deras möjligheter att delta i det offentliga livet, inte minst i det politiska, genom att öka kunskaperna i mötesteknik och talekonst. Behovet av gemensamma mötesloka-

Berga slott, Haninge
(Hallwylska museet, Stockholm)
(Thielska galleriet, Stockholm)

ler, såväl för politiska möten som för studieverksamhet och kulturella evenemang, ledde vidare till bildandet av Folkets hus, en rörelse som spred sig över hela landet. Arbetarnas kamp för ökade rättigheter var lång och kantades av såväl splittring mellan olika politiska fraktioner som bakslag för rörelsen som helhet. Detta kan bland annat exemplifieras av skotten i Ådalen år 1931, där militären öppnade eld mot ett obehäpnat demonstrationståg, varvid fem demonstranter sköts till döds. Genom Salsjöbadsavtalet, som år 1938 slöts mellan LO och SAF, visade arbetstagare och arbetsgivare att de var kapabla att finna lösningar utan att avvakta de segdragna politiska processerna.

I början av 1900-tal var konjunkturen ännu god, men vid tiden för första världskriget skedde stora ändringar inom näringslivet. Nu var det inte i första hand nya fabriker som grundades utan snarare så att företag slogs samman i syfte att bilda storföretag. När kriget väl bröt ut blev det återigen goda tider för svensk industri i samma takt som industrier i de krigsdrabbade länderna gick omkull. En hög inflation i kombination med en överhettad krigskonjunktur där investeringsviljan var stor, medförde att aktiekurserna på börsen steg. Lyxkonsumtionen inom vissa segment av samhället var således påfallande stor och stod i bjärt kontrast till övriga delar av samhället där bristen på mat och bostäder var skriande samtidigt som priserna vid denna tid ständigt steg. Till följd av starka politiska påtryckningar och i spåren av en starkt vikande konjunktur infördes efter kriget ett antal nödvändiga reformer. Reallönerna steg och regeln om 8 timmars arbetsdag infördes.

Inom gruvnäringen expanderade främst verksamheten i Norrbotten, där en storskalig industriell brytning lanserades under 1900-talet. Malmstillgångarna i regionen hade varit kända sedan 1600-talet och brytning i mindre skala hade förekommit. Thomasprocessens införande på 1880-talet innebar att de fosforrika malmerna i landets norra delar kunde exploateras på bred front. Ytterligare förutsättningar för framväxten av Norrbottens gruvindustri var den avsevärda förbättringen av kommunikationerna som järnvägens framdragande innebar samt utbyggnaden av vattenkraften i de stora älvarna. Exporten från Norrbottens malmfält hade under perioden fram till 1950-talet en oerhörd samhällsekonomisk betydelse. I slutet av årtiondet skedde en omstrukturering av den internationella stålindustrin, vilket innebar att efterfrågan på den svenska malmen minskade. Den småskaliga mellansvenska gruvindustrin drabbades hårt av omvandlingen och successivt koncentrerades den svenska industrin till malmfälten i Norrbotten. Under 1970-talets stålindustrikris, som drabbade hela Europa, lades flertalet av järnmalmgruvorna och många av bruken i Bergslagen ner.

Under 1900-talet tiofaldigades den svenska levnadsstandarden. Denna utveckling hade inte varit möjlig om inte handeln hela tiden hade utvecklats nya och mer effektiva sätt att distribuera varor. Efter andra världskriget och fram till och med 1960-talet ökade exporten till Europa starkt inom alla industrigrenar. 1960-talet var på många sätt ett crescendo för det svenska industrisamhället, välståndet och bostadsbyggandet. Vid slutet av 1960-talet påbörjas en period av problem för den svenska industrin. Detta berodde bland annat på ett för högt kostnadsläge och en alltför svag innovationstakt. Varvs-, textil- och konfektionsindustrin var tre branscher som, i den internationella konkurrensen under 1970-talet, i huvudsak slogs ut. Samtidigt växte de kulturella och politiska protesterna mot industrisamhällets avigsidor, miljöförstöring och social utslagning.

Utrikeshandeln växte mycket snabbt under 1900-talet, framförallt efter andra världskriget då frihandelssträvandena var starka i västvärlden. Sverige

ansökte såväl 1961 som 1967 om en så kallad associering (en lösare anknytning än medlemskap) till EEC, en föregångare till EU. Det var emellertid först 1973 som denna fråga fick sin lösning genom ett frihandelsavtal mellan EFTA, där Sverige var medlem, och EG. Sverige har således varit starkt frihandelsorienterat även om det dröjde till 1995 innan vi gick med i EU. Några av de viktigaste exportgrenarna under efterkrigstiden har, för Sveriges del, varit verkstads- och skogsindustrin. Under slutet av 1900-talet och in på 2000-talet har det skett en bolagisering av statliga verk samtidigt som statens monopol inom många sektorer, exempelvis på kommunikationsområdet, har luckrats upp och statliga verksamheter har konkurrensutsatts. Vidare har den ökande globaliseringen och omlokaliseringen av industritillverkning från västvärlden till tillväxtländer, inneburit förändringar av den ekonomiska sektorn i Sverige mot ett kunskaps- och tjänstesamhälle.

Sammanfattning och analys

Utbytet av varor och tjänster har pågått så länge människan har existerat, bland annat genom ren byteshandel eller genom diverse monetära transaktioner. Dessa transaktioner har genom historien varit föremål för diverse regleringar, antingen genom en regional överhet eller via staten, i syfte att förbättra de premisser som gäller för den ekonomiska sektorn. Överheten har också varit intresserad av att styra produktion och etablering av verksamhet för att kunna inhämta skatteintäkter. Kronan/staten har genom ekonomiskt stöd, påbud och regleringar understött framväxten av olika infrastruktursystem med syfte att stödja produktion och handel. Kronans roll inom den ekonomiska sektorn ökade tydligt från 1600-talet, men staten kom framförallt att få en dominerande position från och med industrialismens framväxt under 1800-talet.

Den här starkt förenklade framställningen av landets ekonomiska liv och infrastrukturella utveckling visar att ansvaret för dessa verksamheter har delats mellan staten och privata näringsidkare. Genom de fastigheter som ingår i denna översyn finns möjlighet att inom vissa sektorer illustrera en fullödig historia från i princip hela historien medan det inom andra sektorer endast är möjligt att göra några spridda nedslag. I detta arbete har inte någon fullständig genomgång av forn- och kulturlämningar som finns på fastigheterna i denna berättelse varit möjlig, utan endast några exempel har lämnats för att visa på den potential för forskning och levandegörande som fastighetsbeståndet rymmer. Vid en noggrannare genomgång skulle kunskapen om statens fastighetsinnehav, från förhistorisk och tidigmodern tid, av lämningar som berättar om det ekonomiska livets förutsättningar och infrastruktur öka. Det är troligt att det vid en sådan genomgång skulle vara möjligt att illustrera en stor del av de sektorer som ingår i denna berättelse fram till 1700-talets slut. Möjligheten att illustrera de olika sektorerna under 1800- och 1900-talen är som framgår nedan något mera bristfällig. De fastigheter som föreslås ingå i berättelsen har genomgående höga kulturhistoriska värden genom sina fornlämningsmiljöer, de kulturhistoriska lämningarna eller byggnadernas kvalitet. Fastigheterna ingår i många fall i flera berättelser.

Jordbruk har varit en av de viktigaste näringarna ända in modern tid. Framväxten och förändringarna inom jordbrukssektorn kan i princip följas

från förhistorisk tid till modern tid utifrån de fastigheter som föreslås ingå i berättelsen. Det är i princip en heltäckande berättelse från förhistorien till idag. Kungsgårdar, kungsladugårdar eller kronogårdar är en fastighetsgrupp som i ett flertal fall varit i statens ägo under en mycket lång period. Kungsgårdarna bär på en lång, viktig och sammansatt historia. De kan genom sina komplexa historier, lämningar och byggnader upplevas av allmänheten och illustrera en mängd olika förhållanden. Genom sin långa historia kan de betraktas som ett arkiv med oändliga forskningspotentialer för dagens och framtidens människor. Förutom att bidra med kunskap om jordbruksutvecklingen kan de belysa hur samhället under olika perioder värderat jordbruket och de människor som verkat inom denna sektor. Inom kungsgårdarnas differentierade bebyggelse och lämningar finns goda möjligheter att uppleva och förstå karaktären av äldre tiders sociala skillnader såsom klass, gender och generationer. I och med att kungsgårdarna fortfarande brukas finns det goda möjligheter att även skildra 1800-talets och 1900-talets jordbruksförändringar och det gröna kulturarvet utifrån det befintliga fastighetsbeståndet.

När det gäller handeln finns det goda förutsättningar att berätta om den förhistoriska och medeltida handelns framväxt, främst genom att lämningar från några av de viktigaste vikingatida och tidigmedeltida städerna i Norden föreslås ingå i berättelsen: Birka, Falsterbo, Kungahälla samt Visby. Birka och Visby är världsarv och har därmed ett intresse långt utanför Sveriges gränser. Även Falsterbo ruin har ett internationellt intresse.

Fiskenäringen under förhistorisk tid och medeltid är väl tillgodosedd geografiskt genom forn- och kulturlämningarna på vissa av de föreslagna fyrplatserna och fiskelägena från historisk tid. Det finns med andra ord en möjlighet att berätta en gedigen historia om fiskerinäringen under förhistorisk och historisk tid utifrån kronoholmarnas och fyrplatsernas bebyggelse samt flera medeltida städer och handelsplatser, till exempel Falsterbo. Myntningen under medeltid och framväxandet av riksbanken har sin givna plats i denna sektor. Handelns starka expansion mellan 1600- och 1900-talen illustreras bland annat genom de fyrar som uppfördes för att tillgodose handelns och sjöfartens krav. Handelns historiska förändringar kan även illustreras av de fiskelägen och stapelstäder som ingår samt genom spridda nedslag från 1700- till 2000-talet av tull- och handelshus, bankpalats samt affärshus och centralpalats.

Järn- och gruvutvecklingen från förhistorisk tid till tidig medeltid kan utifrån en framtida sammanställning och inventering av statens fastighetsinnehav säkerligen påvisa anläggningar från förhistorisk och tidigmodern tid, som skulle kunna bidra till att illustrera en berättelse om gruvor och andra bergstekniska anläggningar. Det finns även exempel på lämningar och byggnader från industrier från medeltid och tidigmodern tid som skulle kunna lyftas fram på statens mark. De flesta bevarade småindustrier från 1700-talet och 1800-talet som är lokaliserade till landsbygden är inte statliga byggnadsminnen. De ägs och drivs ofta av privata intressenter och föreningar och de kan väl illustrera denna historia. Med utgångspunkt från de geografiska områden där fyrarna uppfördes under industrialismens olika skeenden kan olika industrinäringars och regioners upp- och nedgång följas.

Industrialiseringen kan förutom att den följs i fyrarnas tekniska utveckling även delvis illustreras i de järnbruk som föreslås ingå i den kulturhistoriska portföljen. Dessa utgörs endast av två exempel, ett i Uppland och ett i Småland och är därför viktiga för att illustrera berättelsen. Det statliga innehavet inom Lövsta bruk saknar i stort sett produktionsenheter, men ingår i en miljö där man med lätthet kan uppleva bruket som helhet och de sociala

skillnaderna inom ett brukssamhälle. Det smäländska Huseby bruk och jordbruk är en heltäckande bruksmiljö. Fastigheten uppvisar också en stor mängd kulturhistoriska lämningar från förhistorisk tid och från tidig medeltid, till exempel en borganläggning. Trots att det statliga beståndet av bruksmiljöer och industrier som illustrerar berättelsen om det ekonomiska livet är litet innebär det inte att staten måste äga industrimiljöer av alla typer och från alla tider. Det finns flera välbevarade bruksmiljöer som förvaltas av andra parter än staten som på ett utmärkt sätt berättar historien om järnbruken och den tidiga industrialiseringen. Emellertid kanske man i en framtid skulle kunna tänkas komplettera berättelsen med någon särskilt intressant industrimiljö av god kvalité från någon annan sektor där staten har haft starka intressen.

I berättelsen är det föreslagna innehavet från transportsektorn ojämnt fördelat. Orsaken till detta är bland annat att varken Banverkets, Luftfartsverkets eller Vägverkets fastigheter har ingått i denna översyn och att Vattenfalls energiutvinning har bolagiserats. Inom dessa statliga verk finns statliga byggnadsminnen som skulle kunna fylla bristen på anläggningar som illustrerar viktiga delar av infrastrukturens utbyggnad. Framst gäller det fastigheter som har anknytning till vägar och järnvägar, som idag endast finns representerade med var sin fastighet i denna översyn. Det saknas även fastigheter som illustrerar energisektorn. Det är dock möjligt att sådana anläggningar skulle kunna identifieras vid en inventering av statliga verks fastighetsbestånd, kanske framför allt i Norrland. En inventering av fjällräddningsstationer och tullhus längs den västliga gränsen och i fjällvärden vore värdefull för att identifiera eventuella kulturhistoriskt intressanta fastigheter.

Sverige är ett långt land med mycket kust, öar och stora sjöar. Fram till mitten av 1950-talet var sjöfarten den främsta transportformen. För att skapa förutsättningar för handel, industrinäringar och sjöfart har en mängd fyrar uppförts. Sverige har varit en mycket framträdande fyrnation med en stor mängd karakteristiska fyrbyggnader. Åtskilliga banbrytande uppfinningar som fått stor internationell betydelse har utvecklats av svenskar. Fyrplatserna representerar en drygt 350-årig historia. Idag finns inga bemannade fyrplatser i bruk. Dagens fyrar är automatiserade och dessa kräver inte samma tillsyn. En allt större del av sjöfartens navigering baseras på radar- och satellitsystem. Det innebär att de fyrar som är aktuella för denna berättelse i princip är de avbemannade fyrplatserna. Idag anläggs inga nya bemannade fyrplatser, vilket innebär att de fyrar som nu illustrerar denna berättelse är de som kommer att vara aktuella för den kulturhistoriska portföljen.

Fyrar och fyrplatser är tekniska och funktionella skapelser. Många av fyrplatserna påminner om Kungsgårdarna genom sin sammansatta karaktär. Generellt kan det sägas att många av de komplexa fyrplatserna med historiska och förhistoriska lämningar, byggnader från fyr-, lots- och telegrafverksamhet samt för väderobservationer har en stor forskningspotential. På vissa av fyrarna och fyrplatserna finns intressanta funktions- och konstruktionsdetaljer, ljusanordningar, ljudanordningar, linsapparater, bifyrar, teknisk kringutrustning samt anslutande funktionsbyggnader, till exempel fotogenbodrar. Det finns ett stort värde av att forskning och allmänhet fortsättningsvis får möjlighet att besöka dessa miljöer. Hur det sociala livet gestaltade sig för familjerna som bodde på de hårt utsatta kusterna och öarna är relativt utforskat, även om ett nyvaknat intresse för att samla in uppgifter om detta finns. Det går dock att konstatera att fyrplatserna är utmärkta för att studera social differentiering, gender och olika ålderskategorier. På många fyrplatser bedrevs

skolundervisning och under senare delen av 1800-talet anställdes även kvinnor som fyrbiträden.

Många av fyrmiljöerna är belägna i känsliga natur- och kulturmiljöer. En stor del av de autentiska miljöerna är idag hotade i och med att fastighetsinnehavet är splittrat på flera ägarkategorier. Det kan försvåra möjligheten att ta ett helhetsgrepp på kulturmiljön för att tydlig- och levandegöra alla kulturhistoriska skikt. Intresset för fyrplatser är stort bland allmänheten i Sverige. Det finns även ett stort internationellt intresse för svenska fyror. Någon samlad inventering av lots- och telegrafverksamheten har inte genomförts i Sverige. En inventering skulle kunna identifiera kulturhistoriskt intressanta byggnader och ge ytterligare kunskap om dessa platsers historia.

Sammanfattningsvis kan det sägas att det inom de ekonomiska sfärerna finns relativt goda möjligheter att berätta om landets utveckling inom de olika näringssektorerna fram till modern tid. Från den moderna tiden finns det endast ett fåtal fastigheter i innehavet som kan illustrera dessa perioder. Förklaringen till detta är säkerligen att många av de fastigheter som skulle kunna vara aktuella för denna berättelse fortfarande brukas och ägs av privata aktörer.

Fastigheter som uppfyller urvalskriterierna och föreslås ingå i berättelsen

FÖRHISTORISK TID

Gravfält på Ottenby Kungsgård, Mörbylånga, Ottenby 1:2
Birka = Björkö, Ekerö, Mellangården 1:10, Björkö 1:12, 1:15, 2:6-7, 3:9, 3:11, 4:5, 4:11, 4:13, 4:15, 4:16, 5:1
Fossila jordbrukslämningar = Huseby kronoegendom, Växjö, Huseby 1:1 med flera.
Fossila jordbrukslämningar = Kronobergs kungsgård, Växjö, Kronoberg 2:1
Fossila jordbrukslämningar = Borgholms kungsgård, Borgholm, Borgholm 8:16 med flera
Fossila jordbrukslämningar = Uranienborgs kungsgård, Landskrona, Uranienborg 1:1 med flera
Fiskeläge = Häradskärs fyrplats, Norrköping, Häradskår 1:1
Fiskeläge = Rataskärs fyrplats och båk, Robertsfors, Stensäter 1:46
Fiskeläge = Tylön, Halmstad, Tylön 1:1
Fiskeläge = Rödkallens fyrplats, Luleå, Rödkallen 1:1, 2:1
Fiskeläge = Sandhammarens fyr, Ystad, Hagestad 27:6
Fiskeläge = Malören, Kalix, Malören 1:1
Fiskeläge = Pater Noster fyrplats, Kungälv, Pater Nosterskären 1:1
Fiskeläge = Berguddens fyrplats, Umeå, Bergudden 1:1

MEDELTID

Falsterbohus ruin, Vellinge, Falsterbo 1:13
Kungahälla medeltida stad = Kastellegården översteboställe, Göteborg, Kastellegården 1:1
Ragnhildsborg, Göteborg, Gullö 1:25
Tjätkokeriet, Gotland, Tjätkoket 4
Oxelö Fiske, Oxelösund, Oxelö Fiske 1:1
Sandvikens fiskeläge, Örnsköldsvik, Ulvön 10:1
Fiskeläge = Tylö fyrplats, Halmstad, Tylön 1:1
Fiskeläge = Rödkallens fyrplats, Luleå, Rödkallen 1:1, 2:1
Fiskeläge = Malörens fyrplats, Kalix, Malören 1:1
Fiskeläge = Pater Noster fyrplats, Kungälv, Pater Nosterskären 1:1
Fiskeläge = Berguddens fyrplats, Umeå, Bergudden 1:1

Dalby kungsgård, Lund, Dalby 60:1
Kungsberg kungsgård, Strängnäs, Kungsberg 2:1, Elma 6:2
Borgholms Kungsgård, Öland, Borgholm 8:16

TIDIGMODERN TID

Kronobergs kungsgård, Växjö, Kronoberg 1:1
Ottenby kungsgård, Mörbylånga, Ottenby 1:2
Uraniensborgs kungsgård, Landskrona, Uraniensborg 1:1
Bogesunds jordbruk, Vaxholm, Bogesund
Bogesunds slott, Vaxholm, Bogesund 1:1
Visingsborgs slott och kungsladugård, Jönköping, Visingsborg 3:1
Huseby bruk, Alvesta, Huseby 1:1
Huseby kronoegendom, Alvesta, Huseby 11:1 med flera fastighetsbeteckningar
Öjebron, Mjölby, Öjebro S:1
Torpet fiskarudden, Svartsjö 1:3, Ekerö
Åholmen, Västerås, Stora Ekeby 1:9
Lövsta Bruk, Tierp, Skärsättra 1:37
Landsorts fyrplats, Nynäshamn, Landsort 1:1
Örskärs fyrplats, Östhammar, Fyrtäppan 1:1, Norrboda 25:1
Korsö torn, Värmdö, Eknö 1:273
Viby by, Sigtuna, Venngarn 1:3
Ölands södra uddes fyrplats (Långe Jan), Mörbylånga, Ottenby 1:2
Hävringe båk, Oxelösund, Oxelö fiske 1:1
Arholma båk, Norrtälje, Arholma S:6
Spårö båk, Västervik, Västervik 4:28

MODERN TID

Trollhätte kanal- och slussområde, Trollhättan, Åker 10:1, Olidan 3:2
Svartklubben, Norrtälje, Singö-Tranvik S:9
Djurstens fyr, Östhammar, Västerbyn 4:2
Söderarms fyrplats, Norrtälje, Tjockö 2:29
Bönan fyr och lotsplats, Gävle, Bönan 5:2
Ölands norra Udde, Borgholm, Mellby 1:4
Hoburgs fyrplats, Gotland, Sunde S:4
Stora Karlsö fyr, Gotland, Stora Karlsö 1:5
Fårö fyrplats, Gotland, Fårö Butleks 1:22
Understens fyrplats, Norrtälje, Roten 2:1
Holmögadd fyrplats, Umeå, Holmögadd 1:1
Malören, Kalix, Malören 1:1
Hjortens uddes fyrplats, Mellerud, Udden 1:35
Gotska sandöns fyr, Gotland, Gotska Sandön 1:1
Naven, V Eken, fyrbostadshus, Lidköping, Traneberg 1:2
Söökojan, Karlstad, Hammarö, Hult S:6
Vinga fyrplats och båk, Göteborg, Vinga 1:1
Kullens fyrplats, Helsingborg, Kullagård 1:4
Rataskär fyrplats och båk, Robertsfors, Stensäter 1:46
Måseskärs fyrplats, Orust, Måseskär 1:1
Kapelluddens fyrplats, Mörbylånga, Kläppinge 1:6
Utklippans fyr, Karlskrona, Utklipporna 1:1
Högby Fyr, Borgholm, Hagaby 1:55
Närs fyrplats, Gotland, Närsholmen 1:1
Klövholmen, fyr- och vakthus, Värmdö, Södra Stavsudda 1:44
Godnatts fästningstorn, fyr, Karlskrona, Karlskrona 2:24
Bokö fyrkur, Trosa, Bokö 1:5

Vanäs fyr och brygga, Karlsborg, Vanäs 1:4
Häradskärs fyrplats, Norrköping, Häradskär 1:1
Måsknuv klocktorn, Haninge, Huvudskär 1:1
Nidingens fyrplats, Kungsbacka, Nidingen 1:1
Gamla Uppsala järnvägsstation, Uppsala, Gamla Uppsala 26:5
Lejonet, Stockholm, Lejonet 3
Medelhavsmuseet med mera = Sundsvalls enskilda bank, Stockholm, Johannes Större 9
Skandinaviska kreditaktiebolaget/banken, Stockholm, Vinstocken 1
Rosenbad 9 = Riksbanken, Sundsvalls enskilda bank, Skånebanken, Stockholm, Rosenbad 9.
Fjällägenheten Dainanäs, Vilhelmina, Dainan 1:1
Fjällägenheten Örnbo, Sorsele, Örnbo 1:1
Fjällägenheten Åkernäs, Sorsele, Åkernäs 1:1
Centralpalatset, Kvarteret Röda Bodarna, Stockholm, Röda Bodarne 1
Brunkhuvudet = "Gahns Hus", Stockholm, Brunkhuvudet 1, 4
Trelleborgs kassunfyr, Trelleborg, Innerstaden 6:1
Berga slott, Haninge, Västerhaninge-Berga 7:2
John Ericsson-Monumentet, Filipstad, Östra Filipstad 1:24
Lillelands fyr, Kungsbacka, Nidingen 1:1

Fastigheter som inte uppfyller urvalskriterierna eller ingår i berättelsen

Kungsstugan, Kristianstad Carl XI 12
Höjentorp kungsgård, Skara Höjentorp 1:2
Villingsbergs herrgård, Karlskoga, Villingsberg 1:2
Arbottna herrgård, Haninge, Arbottna 1:2
Skönntorp och Emmylund, Solna, Ulriksdal 2:5, 2:6
Masten/Bellmanshuset Bellmansro, Stockholm, Djurgården 1:9
Igelbäckens masugn, Askersund, Algrenamarken 1:33
Storjungfruns fyr, Söderhamn, Skärgården 2:90
Ystad inre (övre) fyr, Ystad, Edvinshem 2:2
Malingsbo herrgård, Smedjebacken, Malingsbo 1:68
Helsingborgs fyr, Helsingborg, Hamnpaviljongen 5.
Morups tånge fyr, Falkenberg, Långaveka 2:10
Bjuröklubb fyr, Skellefteå, Bjurön 6:1
Bredskärssunds nedre fyr, Umeå, Obbola 23:162
Faluddens fyr, Gotland, Öja-Unghanse 1:7
Stenkyrkehuk fyr, Gotland, Stenkyrka Sorby 1:27
Högbondens fyrplats, Kramfors, Mjösjö
Agöns fyrplats, Hudiksvall, Kråkönen 4:2
Hållö fyr, Sotenäs, Vägga Skärgård 1:1
Djurö fyr, Mariestad, Djurö 1:1
Krogörstenen, Vallentuna, Husby 1:7

Motiveringar till fastigheter som inte uppfyller urvalskriterierna eller ingår i berättelsen

Kungsstugan,
Kristianstad, Carl XI 12

Kungsstugan i Åhus är en del av Åhus prästgård. Gården innehades i början av 1600-talet av en köpman som uppförde den aktuella byggnaden. Resterande byggnader på gården är av yngre datum. Gården köptes in till kyrkan som prästgård i slutet av 1600-talet. Kungsstugan består av en korsvirkesbyggnad i två våningar med tegelfyllningar och gavelrösten i trä. I början av 1900-talet var huset i mycket dåligt skick. Att byggnaden bevarats hänger samman med en historia som utspelade sig under Karl XI:s danska krig i slutet av 1670-talet. Kungen ska under en rekognosceringstur ha besökt gården, som omringades av danska soldater. Han gömde sig då i den väldiga spisen och undkom på så sätt sina följare. Sedan kyrkoherden i Åhus hade begärt att byggnaden skulle bevaras som historiskt minnesmärke, trots att den hade dömts att rivas, anslogs medel till dess restaurering. Arbetena utfördes år 1906–1907 under ledning av domkyrkoarkitekten Theodor Wåhlin. Fragment av dekorativ målning påträffades och takmålningarna nymålades, sannolikt med ledning av befintliga fragment. I samband med restaureringen fick Vitterhetsakademien i uppdrag att för framtiden vårda byggnaden och ha tillsyn över den.

Byggnaden uppvisar fragment av 1600-talets dekorativa inredningskonst, bland annat finns fint skurna ornament och målningsfragment. Dess karaktär härrör dock i stor utsträckning från det tidiga 1900-talets restaurering. Kungsstugan har stort kulturhistoriskt värde som ett exempel på hur det tidiga 1900-talets kulturminnesvård utgick från historiska tilldragelser i nationella syften. Därmed finns samband med Vasamonumenten i Dalarna. Det finns dock runt om i landet många utslag av denna typ av historiebrik och byggnaden i sig har snarast regionalt intresse. De ovan anförda skälen innebär att Kungsstugan därför inte föreslås ingå i kulturfastighetsportföljen.

Höjentorp kungsgård,
Skara, Skara Höjentorp 1:2

Höjentorp är en fastighet som är känd från 1200-talet. Den ägdes då av biskopen i Skara och drogs i samband med reformationen in till kronan. Det medeltida slottet förstördes under 1500-talet. Karl IX uppförde ett jaktstott på fastigheten som senare kompletterades av ett barockstott i trä uppfört av Magnus de la Gardie. Efter hans död återgick fastigheten till kronan och Karl XI använde slottet för sina årliga mönsterringar av Västergötlands regementen. Slottet brann ner 1722 och den nuvarande mangårdsbyggnaden byggdes några år senare. Den nya arrendatorn Jonas Alström bedrev inte bara fåravel på gården utan startade också en skola, ofta benämnd Sveriges första lantbruksskola. Gården har sedan dess utgjort ett jordbruk under olika arrendatorer.

Den nuvarande mangårdsbyggnaden har bedömts sakna tillräckligt värde för de här aktuella berättelserna. Lämningsarna på fastigheterna har ett kulturhistoriskt värde, men liknande lämningar finns även på andra fastigheter. Det främsta kulturhistoriska värdet som Höjentorp har förutom de fossila lämningarna är att Jonas Alström hade den första lantbruksskolan här. Det är dock osäkert i vilken utsträckning som skolans verksamhet har avsatt materiella lämningar inom fastigheten. De ovan anförda skälen innebär att Höjentorps kungsgård inte föreslås ingå i den kulturhistoriska portföljen.

Villingsbergs herrgård,
Karlskoga, Villingsberg 1:2

Herrgården i Villingsberg anlades i samband med att ett järnbruk etablerades i området omkring år 1650. Huvudbyggnaden uppfördes år 1752. Två flyglar revs år 1917. I anslutning till herrgården finns två timrade byggnader från 1700-talet samt ett lusthus, "Dianas tempel", från 1830-talet. Ett antal bostadshus från tiden omkring år 1940 finns också i området. Järnbruket lades ned år 1897 och bruket övergick till skoglig verksamhet. Flera olika bolag ägde bruket fram till år 1923 då det inköptes av Domänverket som kronopark. Herrgården uppläts som militärmäss år 1944 i samband med att ett större område av kronoparken uppläts som skjutfält.

Bedömningen av Villingsbergs herrgård är att den inte bör ingå i den kulturhistoriska portföljen. Herrgården har inte några särskilda kulturhistoriska värden som gör att den skapar en större möjlighet att åskådliggöra någon av de här aktuella berättelserna. Det finns en mängd bruksherrgårdar i bergslagsområdet som har större värde och betydligt bättre möjligheter att skildra områdets bergshistoria. De ovan anförda skälen medför att Villingsbergs kungsgård inte föreslås ingå i den kulturhistoriska portföljen.

Malingsbo herrgård,
Smedjebacken,
Malingsbo 1:68

Under 1500-talet etablerades en bergsmanssmedja i anslutning till forsen i Malingsbo. På 1600-talet anlades en masugn och ytterligare en smedja, vilken kom i myntmästarens och vallonen Magnus Kocks ägo. Den herrgårdsbyggnad han lät uppföra brann ner och ersattes av en karolinsk herrgård i början av 1700-talet. Bruket gick i släkten till år 1861 då det såldes till familjen Heijkensköld. På grund av de stora omstruktureringarna inom järnframställningen vid 1800-talets slut lades bruket ner år 1891. Domänverken övertog bruket år 1899 och verksamheten inriktades på skogsdrift. Skogshögskolans sommarkurser var åren 1902–1968 förlagda till Malingsbo. Därefter har anläggningen bland annat används för konfirmationskurser och som behandlingshem.

Den karolinska herrgårdsanläggningen har stort kulturhistoriskt värde genom sin anknytning till bergsbruket men också som ett gott exempel på den karolinska tidens herrgårdsbygge. Ingen av dessa aspekter är dock unika för Malingsbo. Till gårdsanläggningen hör flera ekonomibygnader som också de har stort kulturhistoriskt värde, både som enskildheter och som del i en helhetsmiljö. Flertalet av brukets produktionsbyggnader är dock rivna, vilket gör det svårt att levandegöra den järnhantering som en gång bedrivits inom fastigheten. Fastigheten kom förhållandevis sent i statens ägo och har i huvudsak använts sommartid för skogskurser. Karolinska herrgårdar från denna tid finns bevarade på flera håll i landet. Den samlade bedömningen blir att fastigheten inte föreslås ingå i den kulturhistoriska portföljen.

Arbottna herrgård,
Haninge, Arbottna 1:2

Arbottna blev säteri på 1670-talet och den nuvarande huvudbyggnaden samt flygeln uppfördes på 1770-talet. Byggherre var den framgångsrike möbelhandlaren Adolf Levin, som också låg bakom uppförandet av öns andra herrgård – Ludvigsberg. Vid en genomgripande ombyggnad på 1870-talet fick huvudbyggnaden sitt nuvarande utseende. Inredningen från 1770-talet finns delvis bibehållen och från 1870-talets ombyggnad finns flera välbevarade interiörer. Gården köptes av kronan i samband med Musköbasens tillkomst på 1960-talet.

Fastighetens möjlighet att illustrera berättelsen påverkas av huruvida odlingslandskapet med eventuella fornlämningar och kulturspår ska anses ingå i det bestånd som berörs av översynen eller inte. Även med en snäv gränsdragning – som följer områdesavgränsningen i skyddsföreskrifterna – har gården ett stort kulturhistoriskt värde. Trots detta har bedömningen varit att fastigheten inte bör ingå i den kulturhistoriska portföljen. Andra anläggningar, till exempel bland kungsgårdarna, kan tydligare illustrera de olika berättelser som är relevanta för fastigheten.

Sköntorp och Emmylund,
Solna, Ulriksdal 2:5, 2:6

Sköntorp och Emmylund, belägna vid stranden av Edsviken, uppfördes som sommarvillor på 1860-talet. Sköntorp byggdes år 1864 av viktualiehandlaren Anders Lundström. Under perioden fram till början av 1900-talet byggdes huset ut i etapper, bland annat med en stor veranda. I slutet av 1920-talet inrättades ett pensionat i huset. Pensionatet tvångsinlöstes av staten år 1941 för att införlivas i Svea Livgardes regementsområde. I samband med kriget användes Sköntorp som tillfällig bostad för både judiska och estniska flyktingar. Villan iordningställdes till chefsbostad år 1957 och har sedan år 1972 stått obebodd.

Emmylund uppfördes år 1867 av grosshandlaren Pontus Hasselblad. Emmylund löstes i likhet med Sköntorp in av staten och användes från 1940-talet som tjänstebostad. Sköntorp och Emmylund speglar 1800-talets borgerliga sommarbostadsideal och kan betraktas som ett materiellt uttryck för det välstånd som byggherrarna byggde upp genom sin handels- och affärsverksamhet. Till det yttre är de välbevarade exempel på den för tiden karakteristiska snickarglädjestilen. Berättelsen om ekonomiskt liv och handelns förutsättningar låter sig dock väl skildras även utan dessa bostadsfastigheter.

Masten/Bellmanshuset
Bellmansro, Stockholm,
Djurgården 1:9

Bellmanshuset och det intilliggande Långa längan uppfördes omkring år 1750 på Mjöltnaregårdens tomt, även kallad Gröna Lund. Mjöltnaregården var en malmgård som vid denna tid ändrade funktion till krog. Tanken med att bygga Bellmanshuset och Långa längan kan ha varit att de skulle hyras ut som sommarnöje till borgare. På 1760-talet övertogs fastigheten av Lodsachska varvet och husen beboddes av hantverkare. Namnet Bellmanshuset kommer av att Carl Mikael Bellman nämner krogen Gröna Lund i en av sina sånger. Huset förknippades efterhand med skalden, trots att det aldrig legat någon krog i själva huset, och i samband med Stockholmsutställningen år 1897 inrättades ett Bellmansmuseum i byggnaden. Huset har fram till 1990-talet använts som bostäder för personal vid nöjesfältet Gröna Lund.

Bellmanshuset har flera bevarade exempel på 1700-talsmåleri och har även i övrigt ett högt autenticitetsvärde. Till det kulturhistoriska värdet bidrar även byggnadens historia som "Bellmanminne". Den nöjes- och nöjesindustrihistoria som är kopplad till platsen är intressant men motiverar inte att fastigheten bör ingå i portföljen. Utifrån utredningens perspektiv blir den samlade bedömningen att fastigheten, i likhet med flera andra bostadsfastigheter, inte har avgörande betydelse för möjligheten att illustrera någon av berättelserna.

Igelbäckens masugn,
Askersund, Algrenamarken
1:33

Anders von Boij och hans son Anton byggde i slutet av 1600-talet upp ett bruksimperium i Tiveden. År 1696 fick masugnen vid Igelbäcken sina privilegier. Vid den tidpunkten hade bruket troligen redan varit i drift en tid. Malm hämtades från gruvor i Garpa, Västerby och Nyhytte medan kolen kolades på allmänningarna i Tivedsskogen. I och med att Anton von Boijs dog tillföll masugnen Aspa bruk. Lokaliseringen till Igelbäcken motiverades av tillgång till vattenkraft och träkol samt goda transportmöjligheter över vatten. Tackjärnet som producerades transporterades till hamnarna i Algrena och Aspabruk och en del exporterades. Under den drygt 200-åriga driften gjordes flera moderniseringar av bruket. År 1923 lades driften ned. När Laxå bruk köpte Aspa år 1900 ingick Igelbäcken i köpet. Redan då var den omodern, men den bergshistoriskt intresserade chefen för Laxå Bruk, Carl Sahlin, lät ändå driften pågå ytterligare ett 20-tal år.

Den ursprungliga multtimerhyttan ersattes år 1826 av den nuvarande hyttan. År 1830 tillkom en ny rostugn och varmapparat. Det nuvarande varmapparathuset byggdes på 1880-talet. Masugnen är relativt intakt och illustrerar på ett tydligt sätt järnframställningsprocessen så som den såg ut kring sekelskiftet 1900. Vattenhjulet, vars vattentillförsel effektiviserats genom en fördämning, drev rostugnens hiss, krossverk och blåsmaskin. En stamp har tidigare funnits på platsen. Rester av en lintransmission monterad på en grov tall är en lokal lösning på ett tekniskt problem. I anslutning till masugnen finns en labbit bevarad, där hyttarbetarna sov och tillbringade ledig tid. Den har senare byggts om till skogshuggarbostad.

Anläggningen i Igelbäcken är intressant ur ett industrihistoriskt perspektiv. Den väl bevarade tekniska utrustningen, den sociala miljön med labbit och närheten till bruksmiljöer ger den flera pedagogiska dimensioner. Den relativa närheten till Mariedamms multtimerhytta där en äldre hyttform kan studeras ger en extra dimension. Men i Bergslagen finns ett stort antal masugnar som ingår i tydligare och mer åskådliga miljöer, där närhet till gruvor och andra anläggningar gör det lättare att inom ett begränsat område uppleva bergshanteringens utveckling och fler av dess delprocesser. De ovan anförda skälen medför att Igelbäckens masugn inte föreslås ingå i den kulturhistoriska portföljen.

**Storjungfrun,
Söderhamn,
Skärgården 2:90**

På Storjungfrun utanför Söderhamn har det funnits olika sjömärken sedan 1300-talet. Fyren som uppfördes på Storjungfrun år 1838 blev den sista stenkolsfyren som byggdes i Sverige. Arbetet med att rita och uppföra fyrarna leddes av major Christer Wallenstrand och senare arbetade även löjtnant Johan Thomas Byström, båda vid Mekaniska kåren, med detta arbete. Det vittrappade stentornet har ett svartmålat bälte under lanterninen. Fyren är fortfarande i bruk, men fyrbelysningen är inte särskilt intressant ur ett kulturhistoriskt perspektiv. På platsen finns bostadshus och ekonomibyggnader samlade i en grupp, vilka ursprungligen har tillhört fyren men som i dag är privatägda. Dessutom finns det annan bebyggelse på ön, till exempel sjöbodrar och ett kapell från 1600-talet. Floran är artrik och det finns ett rikt fågelliv. Storjungfrun var den andra fyren som uppfördes vid den norrländska kusten. Holmögadds fyr, Umeå var av samma typ och tändes samma år som Storjungfrun (Holmögadds fyr från år 1838 är i dag riven). Sjöfartsverket förvaltar endast fyren, fyrbostäderna ägs av privatpersoner. Söderhamns kommun äger marken och hyr även ut en del av husen.

Fyren är historiskt intressant främst för att den är den enda kvarvarande fyr som uppfördes som en sluten stenkolsfyr längs norrlandskusten. Det finns flera andra exempel på fyrar som uppförts som slutna stenkolsfyrar och som föreslås ingå i den kulturhistoriska portföljen. Som exempel kan nämnas Svartklubben, Norrtälje, som var en av de första täckta stenkolsfyrarna som uppfördes i Sverige år 1820 (tillsammans med Östergarn som i dag har en privat fastighetsägare). Tillgängligheten till Storjungfruns fyr bedöms vara väl tillgodosedd i och med att kommunen är markägare. Kommunen bedriver även turistverksamhet på ön och hyr ut hus. Ovan anförda skäl och den splittrade fastighetsbilden kan medföra svårigheter att driva en samlad och meningsfull verksamhet, vilket medför att fyren inte föreslås ingå i den kulturhistoriska portföljen.

**Ystad inre (övre) fyr,
Ystad, Edvinshem 2:2**

Ystads inre fyr uppfördes år 1865 för att ersätta en tidigare uppförd träfyr från år 1847. Fyren anlades ursprungligen norr om järnvägens bangård. Den flyttades år 1866 till sin nuvarande plats i hamnen. Det åttkantiga tornet av valsad järnplåt är vitt upptill och rött nedtill samt har röda utsmyckningsdetaljer i järn längs med tornet. Fyrtorn i valsat järn med en stomme av vinkeljärn var tillsammans med "Heidenstammarna" innovationer för tiden. Båda dessa konstruktionstekniker hade införts av Nils Gustav von Heidenstam. Ystad inre (övre) fyr konstruerades av Heidenstam men utformades av Albert Theodor Gellerstedt. Fyren är rikt dekorerad och utsmyckad, som exempel kan nämnas att spegeldörren i trä kröns av ett litet sadeltak med små akroterier i plåt. Fyren var aldrig bemannad och togs ur bruk år 1975.

Ystad inre (övre) fyr är den fyr i valsat järn som är rikligast dekorerad av alla fyrar i valsat järn i Sverige, vilket naturligtvis är kulturhistoriskt intressant. Övriga fyrar av denna typ brukar vara släta med få dekorelement. I den kulturhistoriska portföljen representeras fyrtorn i valsad järnplåt av Tylön fyrplats, Halmstad (förvaltare Statens fastighetsverk). Det är en komplett fyrmiljö i ett naturreservat, vilket innebär att fyrmiljön har goda förutsättningar att bevaras utan ny bebyggelse. Tylö bedöms därmed ha bättre förutsättningar för att tillgängliggöras samt för att driva en samlad och meningsfull verksamhet än Ystad inre (övre) fyr.

I bedömningen har även det geografiska läget vägts in. I stället för Ystad inre (övre) fyr föreslås Sandhammarens fyrplats, också i Ystads kommun, ingå i den kulturhistoriska portföljen. Sandhammarens fyrplats ingår i en kulturhistoriskt intressant miljö, till exempel fanns Sveriges första livräddningsstation och Sveriges största skeppskyrkogård där. På Sandhammarens uppfördes de två första riktiga "Heidenstammarna" i Sverige, varav den ena är riven. Sjöfartsverket förvaltar fyren och alla byggnader. De ovan anförda skälen och det faktum att tillgängligheten till Ystad inre (övre) fyr bedöms vara väl tillgodosedd i hamnen med kommunen som markägare innebär att fyren inte föreslås ingå i den kulturhistoriska portföljen.

Helsingborgs fyr,
Helsingborg, Hamnpaviljongen 5

På platsen har det sedan år 1744 funnits olika former av fyrar. Den nuvarande fyren, ett kombinerat fyr- och lotshus i rött tegel med gula snickeridetaljer, uppfördes år 1889 i Helsingborgs hamn. Fyren är fortfarande i bruk och är en av få byggnader i landet där lots- och fyrverksamheten kombinerats. Sjöfartsverket förvaltar fyren och kommunen marken. Helsingborgs fyr- och lotshus har en originell och särpräglad form.

I bedömningen har det geografiska läget vägts in. I stället för Helsingborgs fyr- och lotshus föreslås Kullens fyrplats, Helsingborg ingå i portföljen. Kullens fyr är också uppförd i tegel och byggdes år 1899–1900. På Kullens fyrplats har det sedan år 1561 funnits olika fyrar. Fyren har en stor roterande lins från år 1900. Sjöfartsverket förvaltar alla byggnader i fyrbyn, varav maskinhuset har särskilt goda kvalitéer. Kullens fyrplats är en komplett fyrmiljö belägen i ett naturskyddsområde, vilket innebär att fyrmiljön har goda förutsättningar att bevaras långsiktigt utan att ny bebyggelse tillkommer. Kullens fyrplats är även lätt att nå med bil. De ovan anförda skälen och att tillgängligheten till Helsingborgs fyr och lotshus bedöms vara väl tillgodosedd i hamnen med kommunen som markägare innebär att Helsingborgs fyr- och lotshus inte föreslås ingå i den kulturhistoriska portföljen.

Morups tånge fyr,
Falkenberg, Långaveka 2:10

Fyren vid Morups tånge består av ett vitt, runt och rappat stentorn med svart bälte som uppfördes år 1842–1843. Fyrhusen har en privat fastighetsägare men Sjöfartsverket är fastighetsförvaltare till själva fyren som ligger i ett natur- och fågelskyddsområde. Morups Tånge är den enda fyr som har haft samma franska linsapparat sedan den uppfördes. Den är därmed Sveriges äldsta fungerande linsfyr med originallins. Ändå föreslås inte Morups tånge att ingå i den kulturhistoriska portföljen. I bedömningen har det geografiska läget vägts in. I Halland har både Kullens fyrplats (se Helsingborgs motivering) och Nidingens fyrplats bedömts ha längre fyrhistoria och utgöra mer komplexa kulturhistoriska miljöer med intressantare bebyggelse. Detta gäller särskilt för Nidingens fyrplats där det finns unika dubbelfyrar, båkar, maskinhus samt en komplett fyrmiljö med fyrar från olika perioder. På Nidingen finns även en stor lins som fortfarande är i drift. Dessutom finns kassunfyren Lilleland som också föreslås ingå i den kulturhistoriska portföljen. Fyrarna, båkarna och de äldre byggnaderna förvaltas av Statens fastighetsverk. Sjöfartsverket förvaltar den nya fyren, maskinhuset, radiomasten samt kabelbåkarna och kassunfyren Lilleland. Dess två fyrplatser bedöms kunna berätta historien om Sveriges fyrutveckling och sjöfart på ett mer komplext sätt än Morups tånge. Möjligheten att åskådliggöra genus, ålder och sociala skillnader bedöms vara mycket stora på Kullens och Nidingens fyrplatser i förhållande till Morups tånge.

De ovan anförda skälen samt att tillgängligheten bedöms vara väl tillgodosedd i och med att fyren ligger i ett natur- och fågelskyddsområdet medför att Morups tånge fyr inte föreslås ingå i den kulturhistoriska portföljen.

Bjuröklubb fyr,
Skellefteå, Bjurön 6:1

Fyren, ett gult tolvkantigt torn i tegel, ersatte år 1859 en äldre båk som funnits på platsen. Fyrtornet är sammanbyggt med gula trähus som ursprungligen var lotsutkik. Originallinsen används fortfarande och är en mäktig roterande lins. Fyrhuset finns bevarat och är beläget i en svacka en bit från fyren. På platsen har lotsverksamhet bedrivits mellan år 1821 och år 1967. Fyren avbemannades år 1970 och är fortfarande i bruk. Sjöfartsverket förvaltar fyren och ett maskinhus, Naturvårdsverket är fastighetsförvaltare och Länsstyrelsen förvaltar alla byggnaderna.

På Bjuröklubb finns forn- och kulturlämningar efter sälfångst och fiske från 500- till 1800-talet. Särskilt talrika är lämningarna från medeltiden. Fiskeläget på Bjuröklubb var ett av de största i Västerbotten. Det finns ett kapell från 1600-talet och fiskestugor på ön. Bjuröklubb fyrplats ligger i en kulturhistoriskt intressant miljö. Ändå föreslås inte Bjuröklubbs fyr ingå i den kulturhistoriska portföljen. I bedömningen har det geografiska läget vägts in. Från Västerbotten har tre andra fyrplatser, Rataskär, Berguddens och Holmögadds föreslagits ingå. Rataskär har en rik och komplex historia, och förutom fyrhuset med tornet på gaveln (1889), finns bland annat en båk, en lotsutkik (1874), en lotsstuga och en mareograf (1892). Det finns rikligt med fornlämningar och kulturhistoriska lämningar, bland annat värn och gravar från kriget mot Ryssland år 1808–1809. Rataskär passar väl in i berättelsen eftersom hamnen under 1700-talet var en stapelplats med tullverksamhet för städerna Umeå, Piteå och Torneå. Bergudden är en helt unik sexkantig träfyr som är klädd med bruna träspån med ett kupoltak i kopparplåt. Samtidigt uppfördes flera byggnader, bland annat fyrmästare- och fyrvaktarbostäder i anslutning till fyren. Här har det även funnits ett fiskeläge. Bergudden förvaltas av Statens fastighetsverk utom fyren som Sjöfartsverket förvaltar. Holmögadd var den första fyren (1838), ett torn i granit, som byggdes i Norrland och den sista fyren som avbemannades i Sverige. Även på Holmögadd finns rika fornlämningar och kulturhistoriska lämningar.

Alla de fyra fyrplatserna i Norrbotten har stora kulturhistoriska värden och fyra är av olika typ, men de tre sistnämnda föreslagna fyrplatserna har även specifika byggnader som skänker särskilt värde till miljön. De bedöms därmed ha förutsättningar att kunna skildra fler historiska berättelser och vara bättre lämpade för att åskådliggöra genus, ålder och sociala skillnader. Ovan anförda skäl och den splittrade fastighetsbilderna på Bjuröklubb medför att Bjuröklubb fyr inte föreslås ingå i den kulturhistoriska portföljen.

Bredskärssunds nedre fyr,
Umeå, Obbola 23:162

Bredskärssunds nedre fyr är en typisk ledfyr från 1890-talet. Fyren, som består av en cirkelformad järnkur placerad på ett betongtorn, uppfördes år 1894. Betong var då ett nytt material inom fyrbyggandet. De flesta cirkelformade järnkurarna från 1890-talet är utbytta mot modernare konstruktioner, vilket får till följd att denna fyrtyp är tämligen ovanlig idag. Fyren förvaltas av Sjöfartsverket. Trots att Bredskärssunds nedre fyr är ett välbevarat exemplar av 1890-talets ledfyror har vi valt bort den. En rund fyrcur av järn finns representerad i statens fastighetsinnehav på Bokö i Torsa kommun. I området föreslås att fyrplatserna Holmögadd, Rataskär och Bergudden ska ingå i den kulturhistoriska portföljen (se ovan motivering om Bjuröklubb) vilket medför att Bredskärssunds nedre fyr inte föreslås ingå i portföljen.

Faluddens fyr,
Gotland, Öja-Unghanse 1:7

Faluddens fyr är ett vitt avsmalnande tiokantigt torn i järn, med svart lanternin, som uppfördes år 1867. Fyren och fyrbebyggelsen är omgärdade av en gårdsgård av sten. Fyren och övriga byggnader förvaltas av Fortifikationsverket. Området är idag militärt skyddsområde och kan endast besökas med speciellt tillstånd, vilket innebär att tillgängligheten för allmänheten är begränsad. I bedömningen av Faluddens fyr har det geografiska läget vägts in. Från Gotlands så kallade fastland föreslås Närs och Hoburgens fyrplatser ingå i den kulturhistoriska portföljen. Dessutom föreslås Stora Karlsö fyr, Gotska Sandöns fyr och Fårö fyrplatser ingå i portföljen (se motiveringen till Stenkyrkehuk nedan). Alla de föreslagna fyra från Gotland har fyrmiljöer som kan illustrera livet vid fyra utifrån genus, ålder och sociala kriterier för representativitet. Enligt utvärderingen skulle inte Faluddens fyr tillföra något utöver det som de utvalda fyrmiljöerna tillför berättelsen, därför är bedömningen att den inte ska ingå i den kulturhistoriska portföljen.

Stenkyrkehuks fyr,
Gotland, Stenkyrka Sorby
1:27

Stenkyrkehuks fyr är ett vitt runt koniskt järntorn som uppfördes år 1885. Den fyrkantiga fyrplatsen är omgärdad med en stenmur. Bebyggelsen utgör en av de mest välbevarade fyrmiljöerna i Sverige. Bagar- och tvättstugan ser i stort sett ut som den gjorde på 1880-talet. Sjöfartsverket förvaltar själva fyren. Fastigheten och alla byggnader är sålda till privatpersoner. I och med att När fyrplats på Gotland föreslås ingå i den kulturhistoriska portföljen är järntorn som fyrtyp representerat i den kulturhistoriska portföljen. I bedömningen har det geografiska läget vägts in. Från Gotlands så kallade fastland föreslås Närs och Hoburgens fyrplats ingå i den kulturhistoriska portföljen. Dessutom föreslås Stora Karlsö fyr, Gotska Sandöns fyr och Fårö fyrplats ingå i portföljen. Alla de föreslagna fyrarna från Gotland har fyrmiljöer som kan illustrera livet vid fyrarna utifrån genus, ålder och sociala representativitetskriterier. Gotska sandön och Stora Karlsö har stora kulturhistoriska värden och naturvärden (de är nationalparker). Deras historia är lång och komplex och på öarna finns fornlämningar och kulturhistoriska lämningar från alla förhistoriska och historiska perioder. Både Gotska sandön och Stora Karlsö fyrar är unika till sina utformningar. Fårö, När och Hoburgen ligger i intakta eller relativt intakta fyrmiljöer med en bebyggelse som kan illustrera livet vid en fyrplats utifrån genus, ålder och sociala kriterier. Alla utvalda, ovan nämnda platser ligger i områden med höga naturvärden vilket möjliggör en stor mängd besökare, till skillnad från Stenkyrkehuks fyr som ligger i tät barrskog på en privat fastighet. Ovan anförda skäl och den splittrade fastighetsbilden, som kan medföra svårigheter att driva en samlad och meningsfull verksamhet och kan begränsa tillgängligheten, medför att Stenkyrkehuks fyr inte föreslås ingå i den kulturhistoriska portföljen.

Högbonden fyrplats,
Kramfors, Mjösjö

Ett vitt runt betongtorn uppfördes år 1907–1909 på Högbondens fyrplats, bredvid en röd fyrmästarbostad med vit bottenvåning. Fyren är belägen högst uppe på toppen av ön Högbonden och är Sveriges näst högst belägna fyr. För att kunna transportera upp material till byggnationen av fyren uppfördes en linbana från stranden, nästan ända upp till fyrplatsen. Den har ersatts av en ny som används för materialtransport till anläggningen. På ön finns fornlämningar och kulturhistoriska lämningar, exempelvis tomtningar, husgrunder, gistvallar och ett kapell. Högbonden ingår dessutom i världsarvet Höga kusten. Området har höga naturvärden (naturreservat) och är utpekad som en av Höga Kustens 12 besökspunkter. Länsstyrelsen i Västernorrland förvaltar byggnaderna, linbanan och kajerna och Sjöfartsverket förvaltar fyren. Idag bedrivs vandrarhem i fyrmästarbostaden. Ön, byggnaderna, anläggningen och läget är intressant och fyrtornet skulle mycket väl kunna ingå i den kulturhistoriska portföljen, men eftersom det endast är fyrtornet som skulle ingå i portföljen kan det vara svårt att illustrera gender, generation och sociala skillnader. I och med att Högbondens fyr är belägen i ett världsarv bedöms tillgängligheten till platsen för allmänheten vara säkerställd. Ovan anförda skäl medför att Högbondens fyr inte föreslås ingå i den kulturhistoriska portföljen.

Agön fyrplats,
Hudiksvall, Kråkönen 4:2

Den första fyren som uppfördes här år 1860 bestod av ett kombinerat fyr- och bostadshus i trä med ett vitmålat torn och lanternin på taket. Fyren på taket ersattes år 1884 av ett vitt gavelorn i trä. Vid sidan om fyrmästarbostaden uppfördes år 1970 en ny fyr som är vitmålad med ett rött bälte, på en betongsoclel av stålror. Sjöfartsverket förvaltar fyrarna. Lotsverksamhet fanns på platsen fram till år 1932. Husgrunder från flera äldre fiskelägen finns på ön. På 1600-talet uppfördes ett fiskeläge och ett kapell (1660) vid östra hamnen. Ön ingår i naturreservatet Agön-Kråkönen. I bedömningen har även de geografiska kriterierna vägts in. Bönan fyr och lotsstuga, Gävle (statligt byggnadsminne 1978), som också är av trä men av en mycket ovanlig typ (uppförd år 1840) har prioriterats eftersom det där också finns flera generationer fyrar samt en lotsstuga. I Bönan fyrmästarbostad finns ett litet museum och i fyren förvaras linser och linsfack som tidigare varit installerade i Eggegrundens fyr. Sjöfartsverket är ensam fastighetsförvaltare på Bönan vilket bör underlätta att göra den tillgänglig. Möjligheten att på ett gott sätt illustrera gender, ålder och sociala skillnader på Bönan bedöms vara bättre än på Agöns fyrplats.

Förvaltandet av Agön är splittrat mellan Fortifikationsverket, Hudiksvalls kommun och Sjöfartsverket vilket kan medföra svårigheter att driva en samlad och meningsfull verksamhet. Ovan anförda skäl medför att Agön fyrplats inte föreslås ingå i kulturfastighetsportföljen.

Hållö fyr,
Sotenäs, Vägga Skärgård 1:1

Ett vitt cylindriskt fyrorn i granit uppfördes vid Hållö år 1842 och påbyggdes med en röd järnlanternin år 1882. I samband med detta revs en båk, uppförd år 1812. På ön finns flera byggnader som tillhör fyrplatsen. Hållö fyr var den första fyr som byggdes norr om Marstrand. Under 1500- och 1600-talet var Hållö en av hamnarna utefter den så kallade Stora Skeppsleden, som gick från England och Holland över Östersjön upp till Norge. På ön finns fornlämningar och kulturhistoriska lämningar från förhistorisk och historisk tid, exempelvis tomtningar, husgrunder, ristningar och ett sjömärke. Fyren ligger i ett naturvårdsområde med exempelvis jättegrytor, skärtråg och isräfflor från istiden. Kungliga Telegrafstyrelsen uppförde år 1922 ett bostadshus innehållande telegraf och en radiopejlingsstation. Idag bedrivs vandrarhem i huset. Fyrplatsen avbemannades år 1969. Sjöfartsverket är förvaltare för fyren, före detta maskinhuset och övriga byggnader, utom för den före detta telegrafstationen som har en privat ägare. Sotenäs kommun äger ön.

I bedömningen har det geografiska läget vägts in. Från Bohuslän är både Måseskär (statligt byggnadsminne 1978) och Pater Noster (statligt byggnadsminne 1978) föreslagna för den kulturhistoriska portföljen. Båda dessa fyrplatser har höga naturvärden och kulturhistoriska värden och de har alla varit betydelsefulla för sjötrafiken. De är dessutom föreslagna som nationellt kulturarv. Pater Noster förvaltas av Statens fastighetsverk och Måseskär förvaltas av Sjöfartsverket. På Måseskär finns även en nyare fyr som Sjöfartsverket förvaltar. Förvaltandet av Hållö fyr är splittrat mellan Sjöfartsverket, Sotenäs kommun och en privat ägare vilket kan medföra svårigheter att driva en samlad och meningsfull verksamhet. Ovan anförda skäl medför att Hållö fyrplats inte föreslås ingå i den kulturhistoriska portföljen.

Djurö fyr,
Mariestad, Djurö1:1

Tornet på Djurö, ett vitt, åttakantigt torn i kalksten med två smala röda bälten, är uppfört år 1912. Det ersatte en tidigare fyr (1874) som är riven. Djurö är den största ön av de 30 öar i Vänern som ingår i nationalparken Djurö. Ön har varit bebodd sedan 1500-talet. Sjöfartsverket förvaltar fyren och Naturvårdsverket förvaltar marken och alla byggnader. På ön finns inte några forn- eller kulturlämningar av vikt. I bedömningen har det geografiska läget vägts in. Från Vänern föreslås tre andra fyrar, Söökojan, Hjortens udde och Naven, ingå i den kulturhistoriska portföljen. Söökojan är belägen i norra delen, Hjortens udde i sydvästra och Naven i sydöstra delen av sjön. De är sinsemellan olika. Söökojan är ett rött bostadshus i trä med vit gavel och ett vitt träorn på taket som uppfördes år 1911. Söökojan ingår i Hammarö naturreservat. Hjortens udde uppfördes år 1852 och är ett vitt, sexkantigt, upptill avsmalnande torn i trä, klätt med eternitplattor. Fyren är en av de fyrar som ritades av Nils Gustaf Heidenstam och som han sedan utvecklade till fyrar i järn, så kallade Heidenstammare. Naven, V Eken i Lidköpings kommun, uppfördes år 1911 och är ett vitt trähus med en lanternin på taket. Huset är strategiskt högt placerat och ses vida omkring. Alla fyrarna har en nära relation till Göta kanal och den ökande sjötrafiken på Vänern under 1800- och 1900-talet. De valda fyrarna ligger i tre olika landskap. I Vänern är det vanligt med fyrar på bostadshus och Söökojan och Naven är därmed goda representanter för denna typ. Ovan anförda resonemang medför att Djurö fyr inte föreslås ingå i den kulturhistoriska portföljen.

Krogörnstenen,
Vallentuna, Husby 1:7

En vinterväg från Stockholm, förbi Krogörn upp mot Skäffthammars och Hökhuvuds socknar, hade varit i bruk fram till år 1860. Denna minnessten i granit med inskription restes år 1916 för att bevara minnet av en vinterväg. Inskriptionen på stenen berättar vidare att det vid Krogörn funnits ett vilställe där ”mor i Krogörn sålde kaffeknorrar till färdbönderna”. Stenen är unik genom att den vittnar om en svunnen väg. Minnesstenen har främst ett lokalhistoriskt intresse. Inskriptionen och resandet av stenen är i sig spännande exempel på ett lokalt historiebruk, men stenen har knappast ett nationellt intresse och därför föreslås den inte ingå i den kulturhistoriska portföljen.

Tro och religion genom tiderna

Religion är ett vittomfattande och mångfacetterat begrepp. Försök att definiera begreppet religion stöter på problem då ämnets väsen rymmer företeelser som symbolik, mytologi och ritualbruk. Enbart gudsuppfattningen innesluter en rad avgörande skillnader mellan olika religioner, allt från avsaknad av gudomar till andetro, monoteism och polyteism. Ytterligare en viktig ingrediens i många religioner är mystiken som utgör ett särskilt problemkomplex. Ett gemensamt drag för religioner kan sägas vara att de försöker ge svar på frågor om livets mening och mål. Samtidigt avser de ofta att ge en referensram för moral och plikter gentemot medmänniskor.

Berättelsen om tro och religion genom tiderna präglas av att de aktuella materiella lämningarna kan tolkas i relation till mytologi, tro, riter och kult handlingar. Såväl de förhistoriska gravformerna som de historiskt kända begravningspraktikerna inom den katolska och den protestantiska kyrkan har lämnat avtryck i form av materiella kulturlämningar. Megalitgravar, högar, rösen, stensättningar och kyrkogårdar är uttryck för de skilda begravningsformer och begravningspraktiker som existerat under olika tider. I de flesta fall ingår uttrycken och sättet att behandla de döda i ett större globalt sammanhang, där liknande tillvägagångssätt existerat och ännu existerar över stora delar av världen.

I religiös praktik ingår mer än enbart sättet att förhålla sig till döden. Relationen till det som uppfattats som en annan värld och/eller krafter som måste blickas, styras eller förstås har upprätthållits genom bön, processioner, offerhandlingar och deponeringar både inomhus och i det fria. Deponering av föremål, människor och djur i våtmarker, sjöar, brunnar, under och invid större stenblock och berg har i förekommit sedan stenåldern. Detsamma kan sägas om bilder och symbolik kopplade till religiös praktik. Hällristningar, hällmålningar, föremåls- och smyckesornamentik har i många fall kunnat knytas till andliga, magiska eller mytologiska fenomen. Dessa ristningar och målningar kan i likhet med kyrkornas tak- och väggmålningar ses som ett sätt att illustrera och visualisera moralfrågor, mytologiska berättelser eller trons innersta mysterium.

Även om det skriftliga materialet ökar i betydelse redan under järnåldern

är forskningen långt in i modern tid hänvisad till en kombination av skriftliga och materiella kulturuttryck. Kärnan i en religiös upplevelse kan inte enbart förstås genom nedskrivna text, den har i princip alltid ingått i en både kroppslig och rumslig upplevelse. Rummets skala, sättet att skapa rymd, olika sätt att skapa spänningar och tvinga fram annorlunda rörelsemönster har i alla tider haft en central roll för upplevelsen av liturgin och mytologin.

Slutligen ska det poängteras att de fastigheter Statens fastighetsverk förvaltar i de norrländska fjällområdena samt de fjällnära skogsområdena, med ett fåtal undantag, inte ingår i denna utvärdering. De religiösa uttryck som kan kopplas till landets samiska befolkning och de människor som levde i dessa områden under förhistorien kommer därför att enbart behandlas flyktigt. Det gäller också förhållandena till de religiösa samfund som etablerades i landet under de senaste tre århundradena. Även om till exempel islam kan ses som ett förhållandevis nytt inslag i landet har det redan givit uttryck i både byggnader och begravningspraktiker. Andra samfund som judendomen, men också flera kristna frireligiösa samfund, har i dag existerat i landet under flera århundraden. Några byggnader med en tydlig relation till dessa samfund förvaltas inte av Fastighetsverket. Det innebär att nedanstående berättelse har en tyngdpunkt i den materialitet och de kulturyttringar som dominerar landet södra och östra delar. Berättelsen ska därför inte ses som ett slutgiltigt dokument över landets religiösa historia. Den ska snarare ses som en redovisning av religionens betydelse kopplad till en rad materiella företeelser som gravformer, offerplatser, ruiner, kyrkor och andra byggnader som innehas av staten i dag. Ett innehav som på många plan ger en relativt representativ bild av den sakrala verksamhet som bedrivits i landet sedan förhistorisk tid men som samtidigt uppvisar tydliga brister.

Förhistorisk tid

Stenåldern

Religiösa handlingar kopplade till begravningspraktiker existerade långt innan södra Skandinavien blev beboeligt. I Skåne och på Gotland finns exempel på ett varierat gravskick från den skandinaviska jägarstenåldern (mesolitikum: ca 12000–4100 f.Kr.). Gravgåvorna har utgjorts av rödockra, redskap, jaktvapen och djur. Materialet visar tydligt att olika åldersgrupper, kön och genus har behandlats på olika sätt.

De äldsta monument som kan kopplas samman med olika dödsuppfattningar och skilda kulthandlingar är megalitgravarna, de äldsta i form av dösar, de yngre i form av gånggrifter. De har daterats till perioden för jordbrukets etablering i Sverige (neolitikum: ca 4100–2300 f.Kr.). Dösar och gånggrifter är inte jämt spridda över södra Sverige utan är främst koncentrerade till i Skåne, Västkustens kustland och Falbygden i Västergötland. Ekornavallen i Västergötland utgör ett utmärkt exempel på en grupp gånggrifter och hur de placerats i Falbygdens landskap.

Både dösar och gånggrifterna är konstruktioner som använts för begravning och kultbruk. Megalitgravarna har kunnat öppnas och återförslutas och har brukats som begravningsplatser under mycket lång tid. Ofta har gravkammaren varit indelad i mindre kvadratiska fack och de begravda har troligen placerats sittande. I samband med nya begravningar har de äldre be-

Ekornavallen, Falköping
Alvastra kungsgård, Ödeshög

Gettlinge gravfält, Öland

BENGT A. LUNDBERG

nen delvis placerats vid väggarna eller tagits därifrån. Gravformen utgör en form av kollektivgravar men det är osäkert om alla samhällets medlemmar begravts här. Utanför dösar har man till exempel hittat fragment av brända människoben och då enbart vissa delar så som skalltak. Varför vissa människor bränts är inte klarlagt men området kring megalitgravarnas ingångar har varit av stor betydelse för dåtidens kultbruk. Ofta har också stora mängder speciellt rikt dekorerad keramik påträffats invid megalitgravarna. Om detta tyder på rituella måltider, offer till förfäderna eller på att keramiken på ett särskilt sätt associerats med de döda är omdebatterat inom forskningen.

Under hela stenåldern förekom offerhandlingar av keramik, stenyxor och flintskrapor. Det anlades också större träkonstruktioner med anknytning till kultbruk och olika offerpraktiker. Ett ovanligt välbevarat exempel är Alvastra pålbyggnad, en för norra Europa unik träkonstruktion. Anläggningen är inte fullständigt undersökt men består av en minst 1 000 kvadratmeter stor konstruktion av stockar och pålar. På stockgolvet har ett 100-tal eldstäder med lerfundament påträffats. Enklare väggar i trä tycks ha delat in pålbyggnaden i mindre, taklösa rum. Platsen uppvisar ett rikt och ovanligt fyndmaterial där rituell förstörelse, bränning och omvandling genom eld, tycks ha varit viktigt. I Alvastra har stora mängder tillagad mat, kanske lämningar av offermåltider, men också avsiktligt förstörda och brända keramikkarl, stenyxor och andra föremål påträffats. På platsen har det även gjorts fynd av brända och obrända människoben, bland annat ett kranium från en person som blivit skalperad. Att pålbyggnaden placerats över en kallkälla som gör platsen ständigt blöt visar att här även finns en anknytning till vatten och källflöden. Få arkeologiskt undersökta platser kan uppvisa en sådan mångfald och rikedom i uttryck kring stenålderns religiositet och kultbruk.

Dags mosse/Alvastra pålbyggnad, Ödeshög

Någon fullständig inventering av offerplatser på de fastigheter som ingår i den aktuella översynen har inte gjorts. På kronoegendomen Huseby i Småland finns dock en registrerad offerplats i Helige å (Mörrumsån). När ån muddrades hittades en stor mängd mesolitiska och neolitiska artefakter. Platsen är inte undersökt i modern tid och fynden kan vara lämningar efter en översvämmad boplats.

(Huseby kronoegendom, Alvesta)

Under yngre stenåldern (ca 2300–1800 f.Kr.) byggdes en helt ny typ av megalitgravar, hällkistor. De kan ibland vara upp till tio meter långa och ha ingångshål i kanthällarna. Även hällkistorna var inledningsvis kollektivgravar och de kan rymma upp till 60 personer av olika kön och ålder. Till skillnad från dösar och gånggrifter är hällkistor vanliga över hela södra Sverige upp till Värmland och Mälardalen, men har även återfunnits i Medelpad. I det aktuella fastighetsinnehavet återfinns dessa bland annat på Visingsö. I flera fall har hällkistor återanvänts eller byggts under bronsåldern. Det är inte ovanligt att de hittas i högar och rösen som dateras till bronsåldern.

(Visingsborgs slott och kungsladugård, Jönköping)

Bronsåldern

Bronsåldern (1800–500 f.Kr.) är en period som präglades av användandet och importen av metaller, främst brons men också guld. Redan under stenåldern förekommer ornamenterade figuriner och amuletter i sten, ben och bärnsten. Till detta kan föras en stor mängd metallföremål som ökat förståelsen av forntidens föreställningsvärld. Stora delar av den figurvärld som vi känner från södra Skandinavien kan också dateras till bronsåldern. Metallerna i sig själva tycks också ha uppfattats som heliga och över hela landet har en mängd offerade smycken, svärd, sköldar och yxor i brons påträffats.

Simrislund, Simrishamn

Brons och guld har ofta associerats med solen och solkult, en företeelse som ofta kopplats samman med bronsåldern. Genom det arkeologiska materialet har även bronsålderns rika bildmaterial kunnat knytas till idéer kring solkult. Skeppsavbildningar, hästar, vagnar och ormar tycks i flera fall kunna kopplas samman med solens och månens cykliska färd över himlen och genom underjorden. Hällristningarnas komplexa och mångfacetterade bildvärld visar att bronsålderns trosvärld inorporerat mycket mer än enbart solkult. Solkors, skeppsavbildningar, skålgropar, fotavtryck, vapen och rent abstrakta symboler eller figurer är inte ovanliga. Även djur som hästar och boskap förekommer, i vissa fall också mer svårfångade figurer som behornade ormar och behornade, djurliknande människoavbildningar. Det förekommer också människor som bär symboliska abstrakta föremål, vapen eller skepp. Hällristningar och hällmålningar är ett material som genererat ett mycket stort antal forskningsarbeten genom åren men har fortfarande en stor forskningspotential. De är dessutom hotade av surt regn och annan miljöförstöring samt olika former av skadegörelse.

Simrislund, Simrishamn
Högsbyn i Tisselskog, Bengtsfors
(Läckö kungsgård, Lidköping)
Flyhov 2:2, Götene (OBS ägs ej av staten – RAA arrenderar marken)

Hällristningarnas placering i landskapet tycks ha en mycket stor betydelse eftersom man ofta återfinner dem i likartade miljöer, gärna nära vatten och på hällar som ligger låglänt. Samma hällar användes också under lång tid, vilket skapade blandade kompositioner. De bilder som särskilt önskade betonas eller var speciellt viktiga återhöggs vid upprepade tillfällen. När ristningarna höggs skapade stenmjölet en tydlig vit färg. Detta har tolkats som att det har varit möjligt att tidvis betona – tända – vissa ristningar i förhållande till de övriga, något som kanske haft betydelse vid olika årstider eller i samband med initiationsriter. Delar av en hällristning har därför kanske bara brukats vid särskilda tillfällen. I ett fåtal fall har hällristningar inorporerats i gravar. Hällkistan i Bredarör i Skåne är dekorerad med ett antal unika och svårtol-

Bredarör/Kiviksgraven, Simrishamn

kade bilder. I detta fall är det osäkert om ristningarna varit offentliga och om de överhuvudtaget har varit synliga utom för dem som besökt gravkammaren.

Simrislund, Simrishamn
Högsbyn i Tisselskog, Bengtsfors
Hågahögen, Uppsala
(Birka, Ekerö)
(Huseby kronoegendom, Alvesta)
(Läckö kungsgård, Lidköping)

Hällristningarna i Simrislund (Skåne) och Tisselskog (Dalsland) kan på ett övergripande plan anses likartade. Båda har ett rikt bildmaterial och ligger i direkt relation till vatten. Bildmaterialet är dock olikartat. Dessutom ligger Simrislundsristningen vid havet till skillnad från ristningarna i Tisselskog, vilka ristades i Dalslands inland intill en insjö. Förhållandet till olika typer av naturlandskap, här salt och sött vatten, har ofta framhållits som betydelsefullt inom hällristningsforskningen. En form av hällristning som började brukas under bronsåldern men som nyhöggs ända in i yngre järnåldern är skålgropen. Skålgropen är en grund abstrakt grop som under sin 2 500-åriga ristningshistoria tycks ha haft en föränderlig betydelse.

I Norrland förekommer bildsammansättningar där älgen har en framskjuten position. Det är möjligt att de norrländska hällristningarna har ett ursprung i stenåldern och bara delvis är samtida med bronsålderns hällristningar. I fjällvärlden finns också en rad hällmålningar i rödockra av framförallt älgar. De norrländska hällristningarna och hällmålningarna är svåraterade men brukar anses vara mellan 3 000 och 7 000 år gamla.

Bronsålderns begravningspraktiker uppvisar stora variationer, dels geografiskt, dels över tid. En viktig generell förändring utgör perioden omkring 1500 f.Kr. då man övergick från jordbegängelse till brandgravar. Brandgravskicket kom att dominera Skandinavien fram till forntidens slut. En företeelse som tycks ha haft betydelse under bronsåldern är ristade parställda människofigurer och offer av dubletter, till exempel av yxor. Företeelsen som existerat i Sverige har tolkats som en återspeglning av en idé om ett gudomligt tvillingpar.

I tyskt och danskt gravmaterial återkommer temat i manliga dubbelgravar som anses återspegla ett delat ledarskap mellan en politisk och en sakral ledare. Ett ideal som enligt resonemanget ska ha återgått på en gudomlig förebild.

(Dags hög, Båstad)

Tofta högar, Båstad
Lugnarohögen, Laholm

Den äldre delen av bronsåldern karaktäriseras i Skåne och Halland, liksom på kontinenten, av mycket stora gravhögar. De är vanligen placerade i höjdläge på mjuka kullar eller höjdryggar, gärna i relation till havet. Högarna är vanligen uppkastade över ett större område som ofta innehåller en centralgrav av större stenblock vilken omgärdas av koncentriska ringar av stora stenblock. Från mellersta bronsåldern förekommer även brandgravar i form av skeppsformiga stenkonstruktioner i högarna. Likheter mellan det skånska och det kontinentala gravmaterialet framhålls ofta. En likhet är obalansen i könsfördelningen, betydligt färre kvinnor än män begravdes i högar. Däremot saknas de dubbelbegravningar som beskrivits ovan. För att komplicera bilden är det inte ovanligt med begravningar av människor eller delar av människor i anslutning till stenringarna. Under yngre bronsåldern och äldre järnåldern återanvändes högarna som begravningsplatser genom att urnor med kremade personer grävdes ned i högarnas ytskikt.

Ekornavallen, Falköping
(Ön Lill-Eken under Läckö slott och kungsgård, Lidköping)
(Salsta kronoegendom, Uppsala)
(Huseby kronoegendom, Alvesta)

Att landets begravningspraktiker under bronsåldern inte är direkt jämförbara med kontinentens, framgår av att de övriga delarna av landet domineras av rösen, ofta av betydande storlek. Rösena är vanligtvis placerade på karga bergskrön, högt över de samtida betes- och odlingsmarkerna. I likhet med högarna har rösena oftast inre stencirklar och det var vanligt att flera människor begravdes i dem, hela eller i delar. Rösena kan också vara uppkastade över äldre eller samtida hällkistor och förekommer i kombination med till

Hällristning, Tisselskog Högsbyn, Bengtsfors

BENGT A LUNDBERG

exempel skeppssättningar. Till skillnad från högarna anlades rösen även under järnåldern och gravformen kan ibland vara svårdaterad.

Gränsen mellan Skåne och Hallands gravhögar och det övriga landets tradition med rösen kan tyckas skarp. Det finns dock vissa unika undantag. Det enorma röset Bredarör i Skåne och storhögen Hågahögen i Mälardalen utgör tydliga solitärer. Förekomsten av dem kan tolkas som att under vissa förhållanden har de lokala traditionerna utmanats genom uppförandet av mycket och annorlunda och speciella monument.

Intill Hågahögen och Tofta högar i Skåne uppfördes under bronsåldern så kallade Brobyhus. Det är inte frågan om hus i egentlig mening utan de består av en rektangulär yta avgränsad med avlånga stenmurar, ibland förstärkta med palissader eller enklare tak. Brobyhusen ingår ofta som en del av miljöerna kring rösen och högar. Byggnaderna utgör symboliska konstruktioner, kanske för ceremoniellt bruk, som en bostad för förfäderna eller som en representation för någon typ av viktig övernaturlig makt.

Även eldbegängelsen och idén om eldens kraft i förhållande till begravningstraditionerna tycks gå igen i flera typer av lämningar från yngre bronsåldern. I stora delar av landet återfinns skärvstenhögar och -vallar bestående av stora mängder skörbränd sten, kol och keramikrester. Primärt utgör dessa rester från matlagning och hushållsavfall. I samband med arkeologiska undersökningar har det dock visat sig att anläggningarna ofta kan ha stora likheter med bronsålderns gravanläggningar. Bland annat förekommer inre stencirklar och deponering av bronsföremål även i skärvstenhögar. I flera fall har det också konstaterats att dessa brukats för offer eller begravning av mänskligt skelettmateriel, till exempel från barn. Sammanblandningen av skärvstenhögar och gravar tycks ha ett rituellt förhållande och de två olika företeelserna ska inte betraktas som väsensskilda. Omvandling och metamorfos genom eld och värme kan i detta fall uppfattas som en gemensam näm-

Bredarör/Kivikgraven, Simrishamn
Hågahögen, Uppsala

Tofta högar, Båstad
Hågahögen, Uppsala

Hågahögen, Uppsala
(Salsta kronoegendom, Uppsala)

nare som tycks ha haft en stor betydelse för bronsålderns människor. Fornlämningsmiljön kring Hågahögen är särskilt intressant i sammanhanget eftersom såväl Brobyhus som skärvstenshögar har påträffats där tillsammans med en för området unikt gravform.

Äldre järnåldern – vägar till Midgård

Under äldre järnåldern (500 f.Kr.– 400 e.Kr.) ägde en viktig förändring rum på kontinenten som lade grunden till dagens religiösa karta i Europa. I början av 300-talet gjorde Konstantin den store kristendomen laglig och förbjöd förföljelserna mot de kristna. Efter en period av bakslag blev kristendomen den enda tillåtna religionen i romarriken från slutet av 300-talet, dess position som statsreligion befestades slutligen av Theodosius I. Efter hans död delades Romarriket upp i en östlig och en västlig del, vilket kom att påverka kristendomens fortsatta utveckling. Kristendomens spreds under nästföljande århundraden då missionen vände sig mot norra Europas germanska och slaviska befolkningsgrupper.

Övergången från en gudsuppfattning och religiös praktik präglad av en polyteistisk gudavärld till en monoteistisk världsbild är kanske den viktigaste religiösa förändring Europa genomgått under de senaste 2 000 åren. Skandinavien inlemmades förhållandevis sent i denna rörelse och övergångsskedet gick långsamt. Stora delar av den samiska befolkningen accepterade inte kristendomen förrän under 1600- och 1700-talet. Det var inte förrän då som landet kunde betraktas som fullständigt kristnat. Samtidigt är det viktigt att påpeka att Norden alltid haft ett rikt kontaktnät med kontinenten och de Brittiska öarna, dit kristendomen kom tidigare. Kristendomens trosuppfattning var därmed något nordborna hade varit väl medvetna om och tagit intryck av långt före de första missionärerna anlände till Skandinavien.

Framväxten av en skriftlig kultur i södra Europa under århundradena före Kristi födelse ger nya möjligheter till förståelsen av religionsutövandet i norra Europa. Trots att grekernas och romarnas beskrivningar av kelter och germaner kan ses som både tendensiösa och präglade av exotism, utgör deras skildringar de äldsta beskrivningarna av germansk och skandinavisk religion. Beskrivningen av den norröna religionens mytologi och gudavärld fick också ett rikt tillskott genom nedtecknandet av den isländska sagotraditionen under 1200-talet. De skrevs ned i ett kristet samhälle av lärda skribenter såsom Snorre Sturlasson. Texterna utgjorde ett medvetet urval och kunskapsluckorna är därför fortfarande stora. I förhållande till ett flertal andra europeiska folk vars äldre religioner enbart flyktigt berörts av samtida skribenter, är den norröna mytologin emellertid påtagligt välkänd.

Skandinaverna började under 200-talet e.Kr. att använda runalfabetet. Runorna är ett lån från det latinska alfabetet men ska i sitt skandinaviska sammanhang ses som exklusivt och något som länge var nära knutet till hedniskt kultbruk. Hemligheten bakom runorna och kunskapen om hur de skulle användas tillhörde den högste guden Oden. Ofta utgörs de äldsta runinskrifterna av obegripliga magiska eller heliga ord, ramsor och alliterationer på smycken och vapen. Ett paradexempel är Rökstenen i Östergötland. Runstenen är daterad till 800-talet och består av lönnrunor, förskjutningschiffer, poetiska ordvändningar, alliterationer och hänvisar till i dag okända sägner och mytologiska berättelser. Även guden Tors namn är angivet med chiffer.

De yngre runstenarna från 900- till 1100-talet är resta i ett kristet sammanhang med kristna böner och symbolspråk som kors. Även de yngre runstenarna utgör mycket sammansatta monument som huvudsakligen betraktas som reli-

Rökstenen, Ödeshög

(Hovgården/Adelsö, Ekerö)
(Anundshög, Västerås)

giösa minnesmärken och skriftliga dokument över landets äldsta kristna grupper. Det innebär inte att man ska bortse från att texterna, inom ramen för det religiösa sammanhanget, tydligt lyfte fram rådande arvs- och genusförhållanden, släktskap, markägande, viktiga händelser i en människas liv samt hur en person dött. Runstenarna var sammansatta dokument och fungerade som en av dåtidens viktigaste förmedlare av sociala och ekonomiska förhållanden. Än idag har de en betydelsefull roll för att förstå järnålderns samhälle.

Även om de stora offer av bronsföremål upphörde under inledningen av järnåldern övergavs inte de miljöer där deponeringarna genomfördes. Under första halvan av järnåldern offerades keramik, mat, djur, människor, hela skepp och ibland mycket stora mängder vapen i sjöar och våtmarker. Under romersk järnålder och folkvandringstid tillkom också en stor mängd offer av gulföremål. Offer i våtmarker förekommer även under yngre järnålder och långt in i medeltiden. Redan under bronsåldern och långt in i järnåldern byggdes ett stort antal fornborgar eller stenomgärdade berg. Orsaken till varför fornborgar uppfördes och hur de brukades är mycket omdiskuterad. De kan innehålla gravar och kulturlager med lämningar av vad som tolkats som kultmältider och/eller offer. I ett flertal fall bör de främst ses som inhägnader av heliga platser för kultbruk.

Yngre järnåldern – vägar från Midgård

En betydelsefull förändring av det sakrala landskapet sker under folkvandringstid (400–550 e.Kr.). Från vad som tycks vara offentliga offerhandlingar utomhus vid våtmarker, sjöar och inhägnade berg övergår de viktiga och centrala ceremonierna till en inomhusarena i vad som betecknas som hallbyggnader. Detta tycks vara förbundet med förändringar i det sociala systemet, men måste också ses som ett uttryck för nya uppfattningar om var, hur och på vilket sätt ceremonier och kulthandlingar borde ske. Hallen var en byggnad för möten, en plats för utbyte av prestigegåvor, servering av speciell dryck och mat, kulthandlingar och recitering av skaldediktning. Skalden hade en mycket framskjuten position inom den norröna religionen. Att recitera olika kväden och berättelser knutna till den norröna mytologin, kända personer och släkter uppfattades som en helig företeelse. Här knöts reella händelser, platser och personer samman i en närmast mytologisk verklighet. Rökstenens text kan i detta sammanhang ses som ett exempel på detta. Ett tydligare exempel är den öländska Karlevistenen som rests över en fallen dansk hövding. Texten består av ett kväde över hans minne och utgör det äldsta bevarade exemplet på det forntida versmåttat dróttkvaett.

Det finns ett fåtal platser i landet där exceptionellt mycket och exklusiva fyndmaterial, vilka daterats till järnåldern, påträffats vid arkeologiska utgrävningar. Till denna grupp hör till exempel Gamla Uppsala och Helgö i Mälardalen samt Uppåkra i Skåne. Dessa platser tycks ha haft särskilt framträdande religiösa positioner, även ur ett skandinaviskt perspektiv. Troligtvis har samtliga sitt ursprung i 200-talet e.Kr. men brukas under hela yngre järnåldern (400–1050 e.Kr.). Platserna utmärker sig genom monumentala gravhögar med ett mycket exklusivt gravmaterial såsom guld och silverföremål, glasbägare samt andra importerade föremål. Kulturlagren är ofta mycket tjocka. I Uppåkra har resterna efter en stavkyrkoliknande hallbyggnad undersökts. Bland fyndmaterialet fanns gulföremål och ovanligt påkostade glasbägare. Fyndsammanhanget visar att detta måste ha utgjort föremål inom samtidens kultbruk. Även vid undersökningarna av Helgö förvånades man av det extremt rika fyndmaterialet. Här påträffades flera mycket stora hallbyggnader

(Kungsbergs kungsgårds gravfält, Strängnäs)
(Lovö kungsgård, Ekerö)
(Bogesunds jordbruk, Vaxholm)
(Uppsala universitet, samling av runstenar)
(Lunds universitet, samling av runstenar)
(Gripsholms slott och kungsladugård, Mariefred)

(Salsta kronoegendom, Uppsala)
(Svartsjö kungsgård, Ekerö)
(Lovö kungsgård, Ekerö)
(Tullgarns kungsgård, Södertälje)

Helgö, Ekerö
(Dalby kungsgård, Lund)
(Visingsborgs kungsgård, Jönköping)
(Uppsala högar, Uppsala)

Rökstenen, Ödeshög
Karlevistenen, Mörbylånga

(Uppsala högar, Uppsala)
Helgö, Ekerö

Helgö, Ekerö
(Dalby kungsgård, Lund)
(Visingsborgs) kungsgård, Jönköping)
(Uppsala högar, Uppsala)
Helgö, Ekerö

med exotiska och ovanliga föremål som till exempel en indisk Buddhafigur och en irländsk kräkla.

Helgö, Ekerö

På Helgö offrades från 200-talet e.Kr. och fram till vikingatiden enorma mängder av keramik, mat, djurdelar, vridkvarnar, lera och sten. Offermaterialet har kastats ner och krossats från en närliggande bergshäll. Regelbundet, med kanske hundra års mellanrum, har ytan med offermaterialet byggts om och jämnats till genom att stora mängder lera tillförts platsen. Ytan är också täckt av spridda nergrävningar med offer och härdar med brännoffer. Ovanligt stora mängder med grisben och brända delar av bröd har hittats på platsen. Det sistnämnda kan i dag tyckas trivialt, men den samlade bilden av den här typen av miljöer är i dag att det omfattande ätandet av fläskkött och bröd ska betraktas som en del av en betydelsefull religiös handling. Grisköttet kan ha haft en anknytning till den mytologiska grisen Särimmer. Bröd var en ny företeelse under järnåldern och utgjorde en exklusiv och uppenbarligen helig maträtt. De äldsta brödfyndet i Sverige kommer från Helgö. Ovanpå offermaterialet på Helgö anlades under vikingatiden en treudd, en stenkonstruktion i form av en trekantig stensättning med insvängda sidor. Treuddar återfinns ibland även på gravfält och har tolkats som en symbolisk gestaltning av den norröna mytologins världsträd Yggdrasil med dess tre rötter. En rot går till människornas (Midgård) och gudarnas hemvist (Asgård), den andra till jättarnas hemvist (Jotunheim/Utgård) och den tredje till Hel, underjorden på trädets norra sida. Symboliska världsträd som Yggdrasil uppfattades ofta som en "axis mundi", en världsaxel som upprätthöll himlavalvets rotation. Andra fynd, som offrade vridkvarnar, har tolkats utifrån liknande utgångspunkter. Det exceptionellt stora offermaterialet på Helgö har också föreslagits representera platsens betydelse som symbolisk upprätthållare av himlavalvets rörelser och världsalltet i allmänhet. Det skandinaviska fyndmaterialet indikerar att Helgö har besökts av människor från ett stort geografiskt område vilket visar att platsen har haft en överregional betydelse.

Helgö, Ekerö

Kulturlagren kring hallbyggnaderna på Helgö är inte fullständigt undersökta. De omfattar ett mycket stort område som inkluderar ett närliggande småhusområde. Det statliga fastighetsinnehavet omfattar enbart en mindre del av den här aktuella fornlämningsmiljön. Nya anläggningar av rörledning och grävningar på platsen gör att hela anläggningen med kultplatsen, bebyggelseämningar och kulturlager på Helgö bör betraktas som hotad.

(Gamla Uppsala, Uppsala)

Genom det tidigmedeltida skriftliga materialet framstår Gamla Uppsala, som svearnas viktigaste kultplats. Gamla Uppsala ska också ha utgjort en kunglig begravningsplats, materialiserat genom flera storhögar på upp till 60–70 meter i diameter. Här ska regelbundet ha offrats både djur och människor. Trots att det i dag inte finns några bevis för existensen av det omskrivna Uppsala tempel visar fyndmaterialet att Gamla Uppsala har haft en framskjuten position i regionens religiösa organisation. Fyndmaterialet från kungshögarna har tolkats som lämningar efter ett ledarskikt knutet till platsens kultbruk. Några kilometer norr om Gamla Uppsala ligger ett samtida båtgravfält med obrända mansgravar med ett mycket rikt och mångfacetterat gravmaterial. Båtgravarnas stora mängder av vapen har tolkats som om de begravda tillhört ett parallellt politiskt och krigiskt ledarskikt, vilket kompletterat de sakrala ledarna i Gamla Uppsala. Storhögar i samma storleksordning som de i Uppsala finns på flera platser i Mälardalen, även om de ofta är färre till antalet. Både vid Anundshögen och vid Ottarshögen finns närliggande båtgravfält med rika gravgåvor. Tolkningen och förståelsen av dessa parallella begravningspraktiker bland samtidens elitgrupper är dock un-

(Anundshögen, Västerås)
(Ottarshögen, Tierp)

Ekornavallen, Falköping

BENGT A LUNDBERG

der ständig diskussion. I fallet med båtgravarna vid Anundshög kompliceras tolkningen av att samtliga båtgravar är rikt utrustade kvinnogravar.

Järnåldern uppvisar en lång rad gravtyper som till exempel högar, stensättningar, domarringar, skeppssättningar, resta stenar, klumpstenar och gravar vid naturliga jättestenar. Det förekommer också kraftiga variationer i sättet att betona till exempel monumentalitet och vilka gravformer som dominerar på de enskilda gravfälten. Någon möjlighet att som i fallet med treuddarna gå igenom den vetenskapliga diskussionen kring alla dessa former och uttryck ur en sakral utgångspunkt finns inte i detta sammanhang. Den regionala variationsrikedomen och sammansättningen av gravgåvorna är också mycket stor. Mångfalden är så rik och mångfacetterad att den egentligen inte kan fångas i ett eller ett fåtal exempel.

I det genomgångna fastighetsbeståndet ingår ett par av landets största gravfält. Kring Birka på Björkö finns fler än 2 000 synliga gravar i olika former. Även på Visingsborgs kungsgård på Visingsö ligger flera av regionens största gravfält. Andra till storleken mindre men märkliga gravfält som sticker ut ur mängden är till exempel Pilarnegravfältet i Bohuslän samt Lekebacken och Norrby gravfält i Närke. De tillhör gravfält som kan anses typiska för sina respektive regioner men som i sin ansamling av samma typer av monumentala domarringar måste betraktas som speciella och monumentala. Deras bakgrund kan inte enkelt förklaras som enbart regional sedvänja och de är i dag inte tolkade på ett tillfredställande sätt. Ängakåsens gravfält nära

(Birka, Ekerö)
(Visingsborgs kungsgård,
Jönköping)
Pilarnegravfältet, Tjörn
Lekebackens gravfält, Kumla
Norrby gravfält, Hallsberg
Ängakåsens gravfält, Simris-
hamn

Vätteryds gravfält, Hässleholm

Greby gravfältet, Tanum
Seby gravfält, Mörbylånga
Gettlinge gravfält, Mörbylånga
Gravfält på Ottenby kungsgård,
Mörbylånga
Ales stenar, Ystad

Ranstena domarring, Skövde

den till bronsålderns daterade Bredarör (se ovan) uppvisar en mängd monumentala och märkliga gravformer. Även Vätteryds gravfält i Skåne uppvisar en ovanlig mångfald av fornlämningstyper. I dag finns fortfarande över 300 resta stenar på platsen. På gravfältet har en märklig stensättning undersökts. Den tycks utgöra en kombination av grav och döds hus. En annan variant av monumentalitet återfinns på Greby gravfält i Bohuslän, som har ett färre antal resta stenar, men de är betydligt högre. Den högsta är mer än 4 meter. Formrikedomen och det rikliga fyndmaterialet från de öländska gravfälten ger stora möjligheter att förstå till exempel förhållandet mellan gravarnas former och de begravdas sociala status samt deras genus- och ålderskategorier. Ale stenar kan inte betraktas som en ordinär skeppssättning. Dess spektakulära placering, väl synlig både från land och från havet, är inte vald av en slump. Det gäller också den mindre kända Ranstena domarring, som även benämns Askeberga skeppssättning, i Västergötland som kanske är landets mest monumentala fornlämning. Skeppssättningen är 55 m lång där de 25 stenblocken vardera väger ca 25 ton. Fornlämningens form är tvetydig och det har föreslagits att konstruktionen egentligen ska symbolisera en hallbyggnad.

Medeltid

(Ansgarskorset, Ansgarskapellet, Birka, Ekerö)

Varnhems kloster, Skara
Sverkergården, Alvastra kungsgård, Ödeshög

(Lovö kungsgård, Ekerö)

Den äldsta berättelsen om kristen mission i Sverige återfinns i Ansgarskrönikan daterad till 800-talet. Ansgar ska ha besökt och upprättat en kortvarig församling i Birka. Även om det i Birka och på den angränsande ön Helgö har hittats kristna artefakter som krucifix daterbara till 800-talet är det osäkert hur allmän kristendomen var i Skandinavien under vikingatiden.

De första missionärerna i Skandinavien kom från Tyskland och de Britiska öarna. Samtida källor tyder på att de konkurrerat om inflytandet, främst vid de lokala hoven. De äldsta kristna gravfälten i landet tycks vara från slutet av 900- och början av 1000-talet. Strax öster om Varnhems kloster i Västergötland och vid Sverkergården i Östergötland har stora mängder tidigkristna gravar undersökts. Vid kyrkogårdarna har också två tidigmedeltida kyrkoruiner undersökts. I Mälardalen utgör Sigtuna ett samtida exempel. Staden som anlades i slutet av 900-talet fick snabbt både ett stort antal kyrkor av olika karaktär och ett stort antal kristna gravfält. Koncentrationen av stora mängder kristna gravar till vissa specifika platser under 1000-talet kan ha berott på att kyrkor och kyrkogårdar med vigd jord, där de kristna föredrog att låta sig begravas, var ovanliga. I kontrast till denna praktik är det vanligt att påträffa kristna gravar i anslutning till äldre, hedniska bygravfält från yngre järnåldern i Mälardalen. Det verkar således som om man delvis fortsatte att begrava sina döda på de traditionella gravfälten. Det är möjligt att denna sedvänja uppstått genom en influens österifrån, där man långt efter att man antagit den ortodoxa kristna tron fortsatte att begrava under hög. När Mälardalens äldsta sockenkyrkor byggdes under 1100- och 1200-talen övergick man till att begrava på kyrkogårdarna.

När kyrkan etableras i Skandinavien hade redan flera av dess institutioner, regler kring helgedomarnas utformning och formerna för liturgin och gudstjänstordningen genomgått ett årtusende av historia. Slitningarna mellan den östliga ortodoxa kyrkan och västerlandets katolska kyrka ledde 1054 till en mer formell delning – doktrinärt, teologiskt, språkligt, politiskt och geogra-

Dalby kungsgård, Lund

THOMAS FAHLANDER

fiskt. Den ”stora schismen” omnämns sällan i förhållande till Skandinavien kristnande, vilket egentligen är märkligt med tanke på att Skandinavien under 1000-talet redan var djupt involverad i en kristnandeprocess. Speciellt i förhållande till Sverige kan schismen ha haft betydelse med tanke på landets geografiska läge och förhistoriska relationer till det ortodoxa storfurstendömet i Kiev. Ett fåtal exempel på bevarade muralmålningar på Gotland visar också att den ortodoxa kyrkan bör ha haft ett inflyttade i åtminstone de östra delarna av landet. Detta antagande stärks också av att det finns ett fåtal tidiga kyrkoruiner i både Visby och Sigtuna med tydliga drag av ortodox arkitektur.

Under medeltiden genomgick den katolska kyrkan flera djupgående förändringar. Inte enbart på ett politiskt plan – där påvedömet, kungamakten och kyrkliga grupperingar kämpar om inflyttandet – utan också på ett mentalt plan kring frågor om tro, praktik och liturgi. Företeelser, som vi i dag ser som arkaiska, till exempel färgsättning av prästernas högtidskläder, fick inte sin slutliga fastlagda karaktär förrän under 1500-talet. Kyrkan har ständigt haft – och har än i dag – en pågående diskussion kring gudsuppfattning, liturgi och på vilket sätt man bäst kan tjäna Gud. I förlängningen har dessa ständiga debatter ofta materialiserats i kyrkobyggnader, klosteranläggningar och liturgiska föremål.

De äldsta kända kyrkorna i landet byggdes i stav- eller liggstimmerteknik. Från 1100-talets slut inleds en våg av byggnationer av stenkyrkor över landet. Från 1200-talet började kyrkor också byggas delvis eller helt i tegel. Stenkyrorna innebar en stor kostnad, varför det kontinuerligt byggdes nya träkyrkor under medeltiden. I vissa fall har bara delar av träkyrkorna byggts om i sten, oftast på grund av kostnadsskäl.

Oavsett byggnadsmaterial uppfördes församlingskyrkorna under 1100- och 1200-talet i romansk stil, karaktäriserat av ett rektangulärt långhus med kvadratisk kor med eller utan absid. Oftast hade byggnaderna en öppen takstol eller ett plant innertak, små fönster och väggmålningar med lysande färger på väggarna. Även om den yttre karaktäristiken av den romanska kyrkan går att återfinna på flera kyrkobyggnader är det mycket sällsynt med ett välbevarat inre kyrkorum.

(S:t Laurentii kapell (ruin)
Visingsborgs kungsgård,
Jönköping)

Suntaks gamla kyrka, Tidaholm
Trönö gamla kyrka, Söderhamn

Helge And's ruin, Visby

SOPHIE MALMROS

Risinge gamla kyrka, Finspång

Dädesjö gamla kyrka, Växjö

Suntaks gamla kyrka, Tidaholm

Trönö gamla kyrka, Söderhamn

Kyrkoportarna hade en stor symbolisk betydelse som ingång till kyrkans heliga inre rum. De var ofta rikt dekorerade, delvis för att skydda mot onda krafter. Dopfunten placerades nära kyrkans ingång i syfte att förhindra att odöpta eller orena skulle släppas längre in i kyrkan. I långhuset fanns vanligtvis sidoaltare på var sida om triumfbågen, dedicerade till olika helgon. De äldre medeltida kyrkorna saknade oftast kyrkobänkar och murade sittbänkar utefter långhusets väggar tycks ha varit de enda sittplatserna. Exempel på väggfasta bänkar är få i Sverige men förekommer i den välbevarade Dädesjö gamla kyrka i Småland. I kyrkan finns också utmärkta exempel på sidoaltare och de romanska tak- och väggmålningarna från 1200-talet är unikt välbevarade.

Kyrkans heligaste plats utgjordes av koret. I koret placerades altaret, platsen för kyrkans relikier. Altaret kan ses som paradisetts port eller platsen för kommunikation mellan människan och Gud. Koret var tydligt markerat med en triumfbåge eller korbåge. Det var i allmänhet rikare utsmyckat än långhuset och avskilt med ett skrank. Koret var platsen för prästens mässfirande och inte tillgängligt för församlingen. Den halvrunda absiden symboliserade det himmelska Jerusalem, eller om man så vill Paradiset. Absidens symbolik förstärktes ofta genom framställningar av "Kristus i majestät". Absiden utgjorde ursprungligen platsen för biskopen – Guds ställföreträdare på jorden – men kom med tiden att utgöra en både inre och yttre förstärkning av altarets centrala betydelse. Det tycks som biskopens närvaro symboliskt kunde manifesterades genom att hans stol eller tron placerats i absiden. Den ornerade biskopstolen från Suntaks gamla kyrka i Västergötland är Sveriges äldsta bevarade möbel och är daterad till 1100-talet. En kopia förvaras i dag i kyrkan. Varför alla kyrkor i Sverige inte hade absid är en omdiskuterad fråga. Suntaks gamla kyrka med absid och Trönö gamla kyrka utan absid i Hälsingland utgör två utmärkta exempel på två olika typer av välbevarade tidigmedeltida kyrkor i landet. Trönö gamla kyrka bär tydliga spår av ombyggnader från 1100-talet och framåt, men ger ändå en god uppfattning om storlek, höjd och

konstruktion av de tidigmedeltida kyrkorna.

Kyrkklockorna hade en viktig roll inom liturgin och de måste ha skapat en helt ny ljudbild i landskapet. Oftast fästes de äldsta kyrkorna i fristående klockstaplar av trä, men i vissa fall förkom kyrktorn i sten sammanbyggda med långhuset. Kyrktorn har ingen egentlig liturgisk betydelse utan kan oftast knytas till kyrkans donator. Under 1200-talet omvandlades de flesta av dessa ursprungligen privata kyrkorna till allmänna sockenkyrkor i samband med sockenbildningen.

Araslövs gamla kyrka, Kristianstad

Även själva kyrkogårdsmuren med stigluckor som omgärdar kyrkogården utgjorde en betydelsefull del av kyrkoplatsen. Kyrkogårdens karaktär som förvar av mänskliga lämningar inför domedagen medförde att de var omhuldade av en mängd regler men också folkliga uppfattningar. Jorden var vigd och därmed helig. Samtidigt var placeringen på kyrkogården ett sätt att markera social status, desto närmare altaret desto finare placering. Kyrkogårdarna var under den äldsta medeltiden vanligtvis könsuppdelade. Att begravas under kyrktakets takdropp uppfattades också som en betydelsefull och helig placering. Seden att i hemlighet placera spädbarn, aborterade och odöpta barn i kyrkogårdsmuren visar också betydelsen av att ligga i vigd jord. Ett utmärkt exempel på en medeltida kyrkogårdsmur med stigluckor och en medeltida fristående klockstapel finns vid Trönö gamla kyrka. De välbevarade kyrkogårdar som tillhör de ödekyrkor som ingår i detta material är ett försummat och ofta bortglömt material. De medeltida kyrkor som fortfarande fungerar som sockenkyrkor omges oftast av en modern kyrkogård. Ödekyrkogårdar som vid Källa gamla kyrka på Öland med bevarade medeltida kalkstenshällar är mycket ovanligt. Även Araslöv, Trönö och Sunktaks gamla kyrkor har välbevarade ödekyrkogårdar. Det gäller även ett flertal av de här aktuella klosterruinerna.

Trönö gamla kyrka, Söderhamn
(Källa gamla kyrka, Borgholm)
Araslövs gamla kyrka, Kristianstad
Trönö gamla kyrka, Söderhamn
Sunktaks gamla kyrka, Tidaholm

Några av landets äldsta kyrkor hade speciell status och är inte direkt jämförbara med de medeltida landsortskyrkorna. De hade nära anknytning till kungamakten och utgjorde i vissa fall domkyrka eller ärkebiskopskyrkor. Flera av dessa stenkyrkor började byggas redan under 1000-talet. Arbetet leddes oftast av utländska byggnadshyttor och kyrkorna uppvisar i sin utformning tydliga drag av förebilder från kontinenten. Ett exempel är Lunds domkyrka som invigdes år 1146. Bygget leddes av stenhuggare från Lombardiet i Italien och från Rhenlandet. I stil har man skapat en katedral med internationella associationer, främst till den tyska kejsarfamiljens begravningskyrka, domen i Speyer som invigdes 1061. Även Dalby kyrka i Skåne, landets i dag äldsta kyrkobyggnad, har tydliga internationella karaktärsdrag, men med en annan betydelsefull tysk katedral som förebild, domen i Hildesheim.

(Dalby kungsgård, Lund)

Den tidigmedeltida kyrkoruinen Sverkergården på markerna till Alvastra kungsgård utgör en mycket ovanlig kryptkyrka med få internationella paralleller. Kyrkans utformning beror förmodligen på en kombination av att den utgjorde en kunglig privatkyrka, troligen en av landets mest betydande biskopskyrkor men också att den svarar gentemot speciella behov under missionstiden. På platsen finns tre brunnar samt konstruktioner i kyrkans krypta som tolkats som stora dopkar. Under kristendomens allra äldsta tid var det vanligt med vuxendop, gärna i brunnar eller kar där hela personen nersänktes. Sverkergårdens kyrkoruin kan därför ha utgjort en dopkyrka för bland annat dop av omvända hedningar. Kyrkoruinen omges också av en mycket stor tidigmedeltida kyrkogård. I samband med undersökningar på platsen har också gjorts en rad fynd av fragmenterade eskilstunakistor. En form av rikt dekorerade kristna gravkistor daterade till 1000–1100-talet. Eskilstunakistor

Sverkergården, Alvastra kungsgård, Ödeshög

visar att man på platsen begravt personer ur samtidens högsta sociala samhällsskikt.

Klosterordnarna och deras etablering utgör en viktig del av den medeltida kyrkan i Skandinavien. De kan på ett övergripande plan indelas i kontemplativa ordnar samt mer utåtriktade tiggardnarnar. I realiteten utgjorde alla ordnar som etablerades i Skandinavien olika former av reformrörelser inom den katolska kyrkan. De olika ordnarna och deras olika sätt att betona liturgi, religiositet, predikningar samt sätt att förhålla sig till omvärlden var svar på både inre och yttre problem inom kyrkan. Ofta utgick kritiken från ny läsning av Bibeln och vad man uppfattade som förfall inom sin egen eller andra ordnar. Tiggardnarna utgjorde emellertid också resultat av samtida religiösa reformrörelser bland allmänheten. Genom att påven aktivt tog del i godkännandet av nya ordensväsen kan ordnarna ses som en del av påvedömetts sätt att gynna nya strömningar inom kyrkan. Även kungamakten och lokala biskopar arbetade aktivt för etableringar av nya ordnar, varför de även på ett lokalt plan ingick i olika sätt att förnya och vitalisera tron.

Det äldsta klostret i dagens Sverige kom till på danskt initiativ. Redan i samband med att Dalby kyrka övergavs som biskopskyrka på 1060-talet tycks en grupp augustinerbröder ha tillåtit etablera sig på platsen. Dalby utgjorde redan i början av 1000-talet en kungsgård och både kyrkobygget och etableringen av klostret ska ses som ett uttryck för ett kungligt initiativ. Augustinerbröderna och den närbesläktade reformrörelse premonstratensorden fick inte något genomslag i det medeltida Sverige. De är däremot väl representerade i det danska Skåne och i det norska Bohuslän.

Den äldsta klosterorden i det medeltida Sverige utgjordes av cistercienserorden som 1143 inbjöds att etablera sig i Alvastra i Östergötland och i Nydala i Småland. Orden grundades 1098 av benediktinermunkar vilka vänt sig mot vällevnaden och förfallet inom sin egen orden. De önskade leva efter vad som uppfattades som de ursprungliga och strängare benediktinerreglerna. Cistercienserna räknas som den första klosterorden, i den bemärkelse begreppet senare fått – en centralstyrd organisation omfattande ett flertal kloster. Deras kloster var påtagligt slutna och större delen av kommunikationen med omvärlden upprätthölls genom lekbröder, vilka bodde i avskilda delar av klostret. Det är oklart varför och på vilka bevekelsegrunder kung Sverker den äldre (kung ca 1130–1156) och hans hustru Ulvhild Håkansdotter inbjöd just cistercienserna. Cistercienserna nygrundade snabbt en lång rad kloster över hela södra Sverige. De anlade gärna sina kloster på landsbygden och undvek städer. Det innebar dock inte att de uppförde sina kloster i avlägsna bygder. Alvastra ligger i direkt anslutning till en av det dåtida Sveriges viktigaste kungsgårdar, Roma kloster på Gotland ligger i direkt relation till öns viktigaste tingsplats och Solberga kloster byggdes strax utanför Visby stadsmur. Andra tidiga ordnar är Johanniterorden som etablerade ett konvent i Eskilstuna under 1100-talet. Kring sekelskiftet 1200 började Helgeandsorden anlägga kyrkor och hospital i till exempel Visby (se berättelsen Den socialmedicinska...). Etablering av nya ordnar i landet avstannar inte förrän vid reformationen. Landets första och enda Kartusiankloster etableras till exempel i Mariefred så sent som på 1490-talet.

Vissa medeltida städer som Lund, Sigtuna och Visby tycks ha varit särskilt attraktiva för etablering av kyrkobyggnader och kloster. Orsakerna till detta är säkerligen flera. I fallet med Visby bör ett viktigt skäl ligga i stadens betydelse för Hansan och östersjöhandeln. Stadens snabbt minskade betydelse under senmedeltiden och tidigmodern tid har medfört att staden i dag

(Dalby kungsgård, Lund)

(Kastellegården överstebo-
ställe, Göteborg)

Alvastra kloster, Ödeshög

Varnhems kloster, Skara
(Viby kloster, Viby by, Sigtuna)
(Kungsbergs kungsgård, Vårfruberga kloster, Strängnäs)
(Roma kloster, Gotland)
Solberga kloster, Klosterlunden, Gotland
(Helge And's ruin, Gotland)

Ruiner Visby, Gotland:
S:t Nicolai
S:ta Karin/S:ta Katarina
S:ta Gertrud
S:t Clemens
S:t Olof
Drotten

Riddarholmskyrkan, Stockholm

NIELS HOFMAN-BANG

har en unik välbevarad medeltida stadsbebyggelse och en mängd välbevarade ruiner efter kyrkobyggnader och klosterkyrkor och staden är i dag utsedd till världsarv.

I början av 1200-talet godkände påven etableringen av både dominikan- och franciskanerorden. De utgjorde tiggardordnar som förordade ett liv i fattigdom. De grundade inte regelrätta kloster utan konvent. Deras främsta mål var att sprida den sanna kristna tron, främst genom predikan. Till skillnad från cistercienserna föredrog de att etablera sig i städerna. Ett av de äldsta konventen i Sverige är S:ta Katarinas (S:ta Karin) konvent i Visby, i dag en ruin i direkt anslutning till stadens största torg, ett på många sätt typiskt läge för franciskanerna. Kyrkan uppfördes enligt ordens praxis med ett enskeppigt långhus under kryssvalv. Kyrkan byggdes om under 1300- och 1400-talet och förvandlades till en bred treskeppig hallkyrka, efter mönster från den andra tiggarmunkkyrkan i Visby, dominikanernas S:t Nicolai.

Även Riddarholmskyrkan i Stockholm, invigd ca år 1300, tillhörde franciskanerorden och är en för dem typisk kyrka byggd i tegel. Ett material som på allvar introducerades av tiggardordnarna. Delar av klosterbyggnaderna finns i dag inkorporerade i angränsande byggnader. Riddarholmskyrkan utgör också exempel på att kungamakten intresserade sig för etableringen av tiggardordnarna. Magnus Ladulås och hans drottning stod som donatorer till konventet och de är också begravda i högkoret. På kyrkans sydvägg finns de båda avbildade i jätteformat. Exemplet utgör inte bara en utmärkt illustration på förhållandet mellan kronan och klosterordnarna, det visar också på ett sätt att visuellt påminna munkarna om en av deras primära uppgifter, nämligen att ständigt upprätthålla bönen och andakt för kungen i väntan på domens dag.

S:t Lars,
S:t Hans & S:t Pär
(Helge And's ruin)

S:ta Katarina/S:ta Karin,
Gotland

S:t Nikolai, Gotland

Riddarholmskyrkan, Stockholm

Tynnelsö slott, Strängnäs
Linköpings slott, Linköping
(Roggeborgen, Strängnäs)

Medeltiden karaktäriseras också av att biskoparna byggde borgar, fasta hus och kyrkliga förvaltningsbyggnader. Läckö slott har bevarat en viss karaktär av den ursprungliga medeltida biskopsborgen. Ett mer välbevarat exempel utgörs av Tynnelsö slott. Linköpings slott, intill domkyrkan i samma stad, utgör ett exempel på en kombination av både bostad och förvaltningsbyggnad som på 1200-talet började byggas på initiativ av stadens biskop. Linköpings slott användes sedan kontinuerligt av stiftet fram till att den siste katolske biskopen Hans Brask tvingades lämna staden.

Forsa gillestuga, Hudiksvall

I likhet med biskopspalatset i Linköping ligger sockenförsamlingarnas prästgårdar och förvaltningsbyggnader i allmänhet intill sockenkyrkorna. Ett exempel utgörs av Forsa Gillestuga i Hälsingland. Det är en medeltida stenbyggnad, vars ålder, bakgrund och funktion inte är slutgiltigt fastslagna. En tolkning är att det ursprungligen legat en tidigmedeltida kastal invid Forsa kyrka. När den senare revs under 1400-talet har materialet återanvänts av prostens i Forsa för att bygga en lagerbyggnad. Byggnaden utgjorde troligen en tiondebod och ingick i prästgårdens byggnadslänga. Byggnaden är en ovanligt påtaglig lämning efter en under 1800-talet flyttad prästgård. Profana medeltida stenbyggnader i Norrland är mycket ovanliga och Forsa gillestuga bör betraktas som unik.

Heliga Birgitta (1303–1373) är den internationellt mest kända svenskan från medeltiden.

Vadstena kloster, Vadstena
(Bjälbopalatset, Vadstena)

I samband med hennes makes begravning i Alvastra kloster fick hon uppenbarelser och kände sig kallad att bli "Kristi brud och språkrör". Hon ville instifta en ny klosterorden för både munkar och nunnor i Vadstena. Efter att ha fått möjlighet att anlägga klostret i det gamla Bjälbopalatset i Vadstena reste hon till Rom och fick sin orden godkänd 1370. Ordensreglerna dikterades enligt Birgitta av Kristus. Konventen skulle bestå av dubbelkloster för både munkar och nunnor. Lydnad, fattigdom och kyskhet betonades och föreskrifterna skulle utgöra en återupprättelse av de förfallna gudomliga klosterreglerna. Runt dubbelklostret anlades höga murar som inte enbart omgärdade själva klosterbyggnaderna utan också bostadshus, stall, trädgårdar och odlingsmark. Den typen av "klosterstad" som existerade i Vadstena kloster var betydligt vanligare på kontinenten.

Vadstena kloster, Vadstena

Birgittas klosterregler är i många avseenden unika. Alla tidigare kloster hade grundats av män, tänkta primärt för män. De kvinnliga konventen utgjorde enbart modifierade former av de manliga mönstren. Birgittas kloster var i första hand avsett för kvinnor och Birgitta var mån om att betona nunnornas situation. Hon ansåg bland annat att de äldre ordnarna inte tagit hänsyn till menstruation och att man tvingade nunnorna att svälta sig allt för hårt. Konventets bröder och lekbröder kan betraktas som en typ av assistenter till systerkonventet och dess abbedissa. Termen dubbelkloster är därför egentligen inte helt adekvat. Bröderna skulle inte bara vara behjälpliga gentemot systrarna med gudstjänster, sjuvård och praktisk hjälp. De hade också till uppgift att förmedla nunnornas kontemplativa erfarenheter till yttervärlden, vilket skedde genom brödernas predikan. Hur detta förvaltades kan i dag studeras genom de många tusen predikningar som finns bevarade. Materialet visar att spiritualismen främst uttrycktes genom senmedeltidens innerliga brudmystik som betonade inkarnationen och passionen. Klosterkyrkan som byggdes efter Birgittas anvisningar bestod av tre delar. Den första delen bestod av en i dag riven läktare ovanför menigheten där de kontemplativa gudssökarna, det vill säga nunnorna, uppehöll sig. Den andra delen utgjordes av brödernas kor på golvet framme vid altaret. En tredje del var för lekmän-

nen, pilgrimerna och kyrkobesökarna. De skulle samlas i kyrkans mittskepp.

Vadstena kloster har haft en viktig roll i framväxten av den svenskspråkiga litteraturen. En lång rad andliga klassiker, stora delar av Bibeln, Birgittas egna uppenbarelser och lekbrödernas predikningar ingår i den digra produktion av skrifter och översättningsarbeten som bröderna och nunnorna utförde. Avslutningsvis ska poängteras att inte enbart heliga Birgitta som person utan också hennes klosterrörelse är det absolut viktigaste bidrag Sverige förmedlat till den västerländska kyrkan under medeltiden. Utöver hennes klosterrörelse har vårt land främst varit mottagare och möjligen en plats för omvandling av utifrån kommande idéer.

Efter Birgittas död i Rom fördes hennes relikier till Vadstena där de förvaras i dag. Birgitta är Sveriges enda erkända helgon och är i dag förklarad som Europaunionens officiella skyddshelgon. Helgonkulten hade en stor och mångfacetterad roll i medeltidens andliga liv. I Sverige fanns under medeltiden ett antal mer eller mindre lokala helgon som dyrkades i kyrkor men också inom olika gillen. S:t Erik, i dag förvarad i Uppsala domkyrka, skrinlades ursprungligen i Gamla Uppsala kyrka, hade tidvis status av ett nationalhelgon. Ytterligare ett nordiskt helgon, S:t Olof, ursprungligen en norsk kung, kom att dyrkas över hela Skandinavien. Domkyrkan i Trondheim, platsen för S:t Olofs relikvarium blev snabbt Nordens viktigaste vallfärdsort och vandringslederna dit är kända. Pilgrimsresorna till mer eller mindre betydelsefulla helgon hade stor betydelse inom katolska kyrkan. De gjorde också avtryck i själva kyrkoarkitekturen, och då inte enbart i de mer betydelsefulla vallfärdskyrkorna och katedralerna i de viktigaste vallfärdsorterna utan även i samband med förhållandevis obetydliga helgon.

De flesta av landets kyrkor genomgick omfattande ombyggnationer under hög- och senmedeltiden. Nya ideal som gotikens strävan efter höjdverkan genom till exempel större spetsformiga fönster och valv fick ett stort genomslag. Valvslagning och tillägg till själva kyrkobyggnaderna, till exempel förlängningar av långhuset, är vanliga. De medeltida valven har ofta målats under 1300- och 1400-talet. Det fanns ett stort antal målarskolor men det stora flertalet mästare är okända till namnet. En av de i dag mer kända mästarna är

Albertus Pictor (ca 1440–1509). Han finns inte representerad i den föreslagna kulturhistoriska portföljen. Däremot anses valvmålningarna i både Risinge gamla kyrka från 1300-talet och valvmålningarna i Enångers gamla kyrka från 1400-talet tillhöra två av de viktigaste målarskolorna under medeltiden. Målningarna i de två kyrkorna har aldrig varit överkalkade och är därför mycket välbevarade. I Enångers kyrka finns också signerade exempel av den senmedeltida skulptören Haaken Gulleasons helgonfigurer. Han bodde i Enånger men hans skulpturer finns spridda över stora delar av Norrland.

Vadstena kloster, Vadstena

(Gamla Uppsala, Uppsala)

Risinge gamla kyrka, Finspång
Enångers gamla kyrka, Huddiksvall

Tidigmodern tid

Reformationen

När Martin Luther år 1517 spikade upp sina teser på porten till slottskyrkan i Wittenberg inleddes den evangelistiska reformationen. Andliga och kyrkliga reformrörelser var inte något nytt i Europa. Som flera före Luther sökte han sig tillbaka till en ursprunglig fornkyrka. Inspirationen hämtades genom humanistiska bildningen och en nytolkning av den då gällande bibelversio-

nen Vulgata efter nya textkritiska principer. De tyska furstarna som tidigast anslöt sig till reformationen såg en politisk möjlighet att få lösa sina egna interna kyrkliga förhållanden utan att ta hänsyn till påven eller kejsaren. Reformationen fick snabbt anhängare och redan i religionsfreden i Augsburg 1555 erkändes att Tyska riket var konfessionellt splittrat. De lokala furstarna tillerkändes rätten att själva bestämma vilken kristen riktning som omfattade deras respektive furstendömen. De lutherska bekännelseskriterierna samlades slutligen i Konkordieboken 1580.

I Skandinavien innebar den danska och svenska reformationen en öppen brytning med påven och skapandet av lutherska nationalkyrkor. Intrycken av Luthers argumentation om en förnyelse av kyrkan gjorde snabbt intryck på delar av prästerskapet och statsmakten i både Danmark och Sverige. I Sverige upphörde förbindelserna med Rom 1524 och vid Västerås riskdag 1527 lyckades Gustav Vasa genomdriva en kompromiss acceptabel för den fortfarande splittrade kyrkan. I praktiken innebar riksdagens beslut att staten fråntog den katolska kyrkan sin status av allenarådande kyrka i landet, men först på 1590-talet blev Sverige slutgiltigt ett protestantiskt land.

I Sverige utformade Olaus Petri en ny mässordning som uteslöt flera katolska drag i mässan samtidigt som svenskan blev det mest framträdande språket. Tanken bakom detta var att göra mässan så begriplig som möjligt för församlingen. Ytterligare en viktig förändring var att alla fick rätt till både vinet och brödet vid nattvarden. Mot slutet av medeltiden utdelades enbart brödet vid den katolska nattvarden. För att alla skulle få möjlighet att själva förhålla sig till Bibeln utgavs en översättning till svenska år 1541. Gustav Vasa började på 1530-talet skriva påbud kring liturgiska förändringar. Med tiden drogs vissa liturgiska föremål som monstranserna in till staten. Även om många lutheraner i skrift var mycket kritiska till flera av de katolska traditionerna var de, till skillnad mot de reformerta rörelserna i andra delar av norra Europa, förhållandevis pragmatiskt inställda. Överlag tycks man i Sverige ha följt den Augsburgska bekännelsens uppfattning att en enhetlig liturgi hade en underordnad roll, vilket gav en möjlighet till kompromisser med äldre ceremonier.

Förändringar i kyrkorummen genomfördes långsamt. Även om predikstolen fick en allt mer dominerande roll fick oftast till exempel helgonbilderna stå kvar och de katolska muralmålningarna övermåladas inte. Också vid de få kända nybyggnationerna av kyrkor under perioden är det svårt att se tydliga nydanande drag. Slottskyrkan i Kalmar slott från 1500-talet slut saknar korskrank men den inreddes inte förrän under 1600-talets början. Viktiga katolska institutioner som klostren stängdes emellertid eller förbjöds att ta emot nya noviser. De flesta klostren var stängda när Gustav Vasa dog 1560. Längst tolererades Birgittinersystrarna i Vadstena innan de slutligen fördrevs 1595. Ett stort antal kloster revs under Gustav Vasas tid. Ett syfte med rivningarna var att komma åt sten och tegel till nya profana byggnader. Men det fanns sannolikt ett symbolvärde i förstörelsen av bebyggelse med anknytning till den katolska kyrkan.

Reformationen genomfördes inte utan motstånd. Under hela 1500-talet existerade en underström av en mer välvillig inställning till katolska kyrkan, både bland adeln och folket. Även om Dackefejden (1542–1543) främst har uppfattats som ett uppror gentemot Gustav Vasas restriktiva handelspolitik gav det också uttryck för pro-katolska strömningar. Under Johan III (1568–1592) inleddes den så kallade "Liturgiska striden". Utgångspunkten var kungens vilja att skapa en kompromiss mellan den katolska och lutherska li-

(Västerås slott, Västerås)

(Slottskapellen i Vadstena slott, Vadstena och Kalmar slott, Kalmar)

Vadstena kloster, Vadstena

turgin. I opposition mot Johan III:s katolskt troende son Sigismund genomfördes kyrkomötet i Uppsala 1593. Under ledning av hertig Karl stadfästes de ceremonier som skulle följas inom kyrkan samtidigt som man erkände den Augsburgska bekännelsen som det enda sanna uttrycket för den heliga skrifterns läror. Kyrkomötet i Uppsala betecknar den lutherska reformationens slutliga stadfästande och konsolidering i Sverige.

Under 1600-talet präglas den svenska kyrkan av en luthersk ortodoxi. En grundläggande tanke var att Bibeln utgjorde den norm mot vilken alla läror skulle prövas. Som rättesnöre användes också de lutherska bekännelse-skrifterna i Konkordieboken. Särskilt efter drottning Kristinas konvertering till katolicismen stärktes vaksamheten mot katolska inslag inom tron. Samtidigt knöts kyrkan allt starkare till staten. En ny kyrkolag från 1686 bestämde kyrkans verksamhet. Statsmakten ålade kyrkan att utföra vissa administrativa uppdrag som till exempel folkbokföringen, för vilken kyrkan ansvarade fram tills 1991. Kyrkolagen avskaffades inte förrän 1993. Tiden kännetecknades även av inkorporerandet av de danska landskapen i den svenska kyrkan, mission i de samiska områdena och ett allt hårdare förhållningssätt gentemot folkliga sedvänjor och uppfattningar som till exempel trolldom. Man tvekade inte att använda våld i samband med omvändelsen av den samiska befolkningen eller i samband med häxprocesserna. De sistnämnda var som mest intensiva under början av 1670-talet.

Under 1600-talet introducerades de kontinuerliga husförhören, ett sätt att kontrollera att församlingsmedlemmarna var insatta i Bibelns ord och trons grundläggande texter. Att ordet stod i centrum för ortodoxins liturgi, det vill säga att själva predikan och förståelsen av Bibeln var det väsentliga, hade betydelse för formgivandet av 1600-talets kyrkorum. Centralkyrkan fick en framträdande roll under perioden. Ett exempel är Amiralitetskyrkan i Karlskrona, utformad som en korskyrka. Nybyggnationerna gynnades av stormaktens ekonomiska tillväxt och behov av monumentala uttryck. Adelns starka ställning fick en framträdande position i kyrkorna, dels i utsmyckningen genom till exempel rikt utsirade vapensköldar, dels också genom byggandet av rikt utsmyckade gravkapell. Kyrkorummet fylldes gärna med rikt utsmyckade figurer samt vägg- och takmålningar. Motiven hade gärna bibliska men också antika förebilder.

Under 1600-, 1700- och 1800-talen ledde nyetableringen av församlingar, exempelvis i det expansiva Bergslagsområdet, till att nya kyrkor byggdes. De särpräglade bergslagskyrkorna uppfördes ofta i trä. Nyanläggning och omlokalisering av städer, exempelvis Karlskrona och Kalmar, föranledde också att nya kyrkor byggdes. Under samma period ökade nybyggandet av mindre kapell vid mindre fiskesamhällen, där de brukades säsongvis. Sådana kapell saknade oftast präst och församlingarna skötte själva huvuddelen av församlingsarbetet. Ett exempel från 1800-talet mitt utgörs av Sandvikens kapell på Ulvön i Ångermanland.

I anslutning till fiskelägena längs med landets kust finns också en mängd lämningar som lyfter fram samtida folkstro och religiösa sedvänjor. Intressanta exempel är trojborgarna, labyrintherna eller jungfrudanserna. Labyrintherna går under många namn och har ursprungligen en mycket hög ålder. De förekommer i olika sammanhang över hela Europa under mycket lång tid och bör ses som en företeelse med djupa rötter. Labyrintherna kring Östersjön är svårdaterade men tycks främst höra till medeltiden och perioden fram till modern tid. Deras exakta betydelse och hur de använts är omdebatterad och de har troligen en sammansatt bakgrund och mening. Labyrinter existerar

(Amiralitetskyrkan, Karlskrona)
(Slottskapellet, Läckö slott,
Lidköping)
Riddarholmskyrkan, Stockholm
(Slottskapellet, Stockholms
slott, Stockholm)

(Sandvikens fiskeläge, Örn-
sköldsvik)
(Rödallen, Luleå)

även i kyrkor och på kyrkogårdar. Det finns också en kristen symbolik knuten dem. Exempel på labyrinter finns bland annat på Rödkallen i Norrbotten.

Inledningen av 1700-talet var en fattig period. Det var vanligt att förändringar av äldre kyrkor begränsades till kyrkorummen. Den redan tidigare nämnda tidigmedeltida Suntaks gamla kyrka omgestaltades invändigt under 1700-talets mitt. Trots sitt romanska yttre bjuder kyrkorummet på ett utmärkt exempel på provinsialt präglade, senkarolinska takmålningar, utförda på 1760-talet. Målningarna illustrerar scener ur Gamla och Nya testamentet.

I samband med avslutandet av Karl XII:s krig tog de hemvändande soldaterna med sig intryck av den pietistiska rörelsen från kontinenten. Den var en direkt fortsättning på och fullbordning av strävanden från 1600-talets början att försöka överbrygga klyftan mellan kyrkoortodoxin och ett fromt liv. Enligt pietisterna hade betoningen av läran skett på bekostnad av det religiösa livet, vilket lett till att religionen övergått till intellektualism och formalism. I opposition mot den lutherska ortodoxin betonades lekmännens roll (det allmänna prästadömet) och den individuella omvändelsen. Möten hölls i hemmen (konventiklar) och bara redan omvända deltog. Andra viktiga drag var att man betonade Bibelns betydelse och höll sig med en sträng etik. Tiden präglades också av apokalyptiska stämningar som gynnades av nederlaget i det Stora Nordiska kriget. Pietisternas förhållande till Bibeln och liturgin skapade konflikter, speciellt med statskyrkan. 1726 antogs konventikelplakaten, en förordning som förbjöd bönemöten i hemmet. Plakatet var ursprungligen riktat mot pietisterna men kom under 1800-talet att användas mot de allt starkare frikyrkorörelserna.

Från 1700-talets mitt vinner också upplysningsidealen en allt starkare position även inom kyrkan. Barockens formrikt utsmyckade kyrkorum avlöstes av rokokons ljusare och lättare formspråk. Under andra hälften av 1700-talet dominerar nyklassicismen med ett ljust och öppet kyrkorum med stora fönster. De nya stildragen etableras först i städerna för att med tiden accepteras på landsbygden. Den statliga styrningen av det svenska kyrkobyggnadsväsendet fick samtidigt en betydligt starkare roll i och med att Överintendentsämbetet 1759 ålades att granska ritningar till samtliga kyrkor som uppfördes för allmänna medel. Bakgrunden var främst praktiskt och ekonomiskt betingad, men syftade också till en estetisk fostran. Genom granskningen kunde den goda smaken befastas. De allt gynnsammare ekonomiska förhållandena innebar också att nybyggnationen av kyrkor ökade kraftigt från 1760-talet. De nyklassicistiska kyrkobyggnaderna och omdaningarna i denna anda motiverades också av ett motstånd mot vad som uppfattades som katolska inslag i de gamla kyrkobyggnaderna. Det fanns också ett praktiskt behov, skapat av den snabba befolkningsökningen på landsbygden, som gjorde de medeltida kyrkobyggnaderna alltför små som församlingskyrkor. Utsmyckningen i det klassicistiska kyrkorummet reducerades till ett minimum. Altarpartiet, predikstolen och orgelläktaren blev en typ av monumental och liturgisk treenighet. Övrigt symbolspråk reducerades till enkla tecken för kristna dygder eller klassicistiskt influerade rosetter och gurlanger. Under Gustav III tilläts bland annat judar och katoliker att bo och verka i landet, även om de ännu levde under speciella restriktioner.

Modern tid

Inledningen av 1800-talet dominerades av 1700-talets upplysningsideal men med en allt starkare tendens att framhäva betydelsen av känslolivet. Från 1820-talet ökade betydelsen av romantikens ideal. Kyrkobyggnaderna fortsatte att domineras av öppna ljusa salskyrkor även om det förekommer exempel på centralkyrkor. Med inspiration från Pantheon i Rom stod till exempel Skeppsholmskyrkan färdig 1823. Här ska poängteras att nybyggnationen under perioden mellan 1760–1860 är mycket stor. Det finns också en rad mycket välbevarade nyklassicistiska kyrkor i landet, tillkomna i spåren av befolkningsökning och andra demografiska förändringar, men de ingår inte i det statliga innehavet som bedöms i detta sammanhang.

Under 1800-talets andra hälft vann nygotiken insteg. Den anknöt till medeltida, gotiska kyrkorum med betoning av höjd och starka färger. Samtidigt tog man intryck av den äldre romanska kyrkans stämningsvärden. Det medeltida samhällets gemensamhet sågs som en positiv kontrast till den moderna tidsandans individualism, vilket också fick estetiska uttryck i kyrkobyggnader och kyrkorestaureringar. Ofta samverkade högkyrkliga strömningar med de estetiska idealen. De gestaltmässiga förändringarna i Sverige inspirerades av en europeisk debatt som i Tyskland sammanfattades i "Eisenacher Regulativ" år 1861. Idén var att betona värdet av en mer högtidlig liturgi som skulle stärkas av ett kyrkorum med en rikare utsmyckning. Man uppfattade medeltiden som en andligt högtstående period. Detta hoppades man kunna förmedla genom betoningen av gotikens stilideal. Ett utmärkt exempel utgörs av Johanneskyrkan i Stockholm, invigd 1890. Några typiska kyrkobyggnader av den här typen ingår inte i det statliga innehavet som bedöms i detta sammanhang. De enda exemplen utgörs av Ulriksdals slottskapell vid Ulriksdals slott i Solna, uppförd i holländsk nyrenässans under 1860-talet och den nygotiska Allhelgonakyrkan på Ven som byggdes 1898.

(Ulriksdals slottskapell, Solna)
(Allhelgonakyrkan på Ven,
Landskrona)

De medeltidsinfluerade estetiska idealen fick ett starkt genomslag bland de arkitekter som svarade för en omfattande ny-, ombyggnads- och restaureringsverksamhet samt genom Överintendentsämbetets granskande funktion. Idealerna låg till grund för de Allmänna anvisningar rörande kyrkobyggnader, som ämbetet utfärdade år 1887. Det förekom dock en allt skarpare kritik från lågkyrkligt håll. Där fanns på sina håll en uppfattning om att det äkta protestantiska kyrkorummet hade sitt ursprung i centralkyrkan. Man ville framhäva värdet av ett närmande mellan präst och församling. Uppfattningen grundade sig på en idé om att efterlikna Jesus egna predikningar till folket. Man förknippade basilikan med den katolska kyrkan och hävdade att långhuskyrkorna inte passade till de liturgiska former man eftersträvade.

Under 1800-talet inleddes avvecklandet av regelverken som förbjöd svenska medborgare att tillhöra andra trossamfund. Ett betydelsefullt årtal är år 1858 då konventikelplakatet avskaffades. Det ledde till framväxten av nya rum för religionsutövning inom frikyrkorörelserna som präglades av de nya väckelserörelsernas olika liturgier. Inom Svenska kyrkan väckte väckelserörelserna en motreaktion i form av ökad ortodoxi. Samtidigt fanns en växande skara av skribenter och präster som aktivt arbetade för en förnyelse av statskyrkan. Kyrkan började också få kritik för att prästerna hade allt för stora praktiska ålägganden som folkbokföring, skollärare och att de betraktades som en allmän statlig tjänsteman. Prästen borde i stället ägna sin kraft åt att förvalta religionens mysterier. Kyrkobyggnade och kyrkorestaureringarna under det

THOMAS FAHLANDER

Allhelgonakyrkan, Ven

(Allhelgonakyrkan på Ven, Landskrona)

tidiga 1900-talet influerades av de nationella strömningarna som också kom till uttryck i debatten kring kyrkans liturgi och samhällsbevarande funktion. Förnyelsen inom statskyrkan gav också upphov till nya rörelser, där bland annat ett ökat intresse för mission i utlandet växte fram. Under 1900-talets början präglades Svenska kyrkan av ett allt starkare ekumeniskt arbete.

Det förra århundradet präglades av kyrkans förhållande till ett framväxande välfärdsland. Redan under 1800-talet hade kyrkan kritiserats av bland annat de socialistiska rörelserna som helt eller delvis tog avstånd från religionen. Kyrkans förhållande till ett samhälle präglat av ett allt mindre intresse för regelbundna kyrkobesök och där även församlingsantalet successivt minskat har varit problematiskt under hela 1900-talet och fått olikartade uttryck. Under 1930-talet fick de högkyrkliga idealen återigen en allt mer framträdande roll. Det fanns en strävan efter att återupprätta prästens andliga auktoritet och en betoning av betydelsen av att genomföra sakramenten, exempelvis dopet och nattvarden. Dessutom återinfördes de liturgiska kläderna. Förnyelsearbetet fick kritik för att överbetona kyrkans roll. Den högkyrkliga rörelsen under 1900-talet kom också i konflikt med de samtida frikyrkorörelserna. Kritikerna av den högkyrkliga rörelsen fick ett indirekt stöd i statmaktens restriktiva inställning till nybildning av församlingar.

En ny rörelse inom statskyrkan betonade värdet av vad man uppfattade som en äldre folkkyrklighet. Den gav upphov till en småkyrkorörelse under 1900-talets andra hälft, vilken resulterade i nybyggnation av kyrkor. Det blev också nödvändigt på många håll genom den allt kraftigare koncentrationen av befolkningen till städerna, bland annat till de så kallade miljonprogramsområdena. Kyrkobyggnader förblev en prestigefull uppgift för arkitektkåren. Småkyrkorörelsen betonade lekmännens roll och medverkan i gudstjänsten. Ofta inrymdes de nyetablerade kyrkorna i enkla lokaler men med målet att påbörja nybyggnationer av kyrkor anpassade till deras liturgiska ideal. Kyrkan skulle vara en byggnad där Guds folk kunde mötas och därför undveks monumental betoning. Det var de troende som gjorde rummet heligt. Idén fick stor betydelse för liturgin, gudstjänsten och synen på gudstjänstrummet. I linje med detta försköts tyngdpunkten i 1960-talets kyrkobyggnader från prästen mot gudstjänstfirandet i församlingen. Altaret placerades gärna fristående från väggen så att prästen kunde fira mässan vänd mot församlingen. Betydelsen av möteslokaler i anslutning till kyrkorummet betonades. Tydliga riktlinjer för bland annat dop och predikan skapades i syfte att underlätta prästens kommunikation med församlingen.

Den generella trenden med ett vikande befolkningsunderlag för församlingarna inom Svenska kyrkan under 1900-talet har väckt ett intresse av att överge 1800-talets stora kyrkobyggnader till förmån för mindre kyrkobyggnader. Det har inneburit att församlingarna ibland återgått till de medeltida kyrkobyggnaderna, om de finns kvar. Ett tydligt exempel i det här aktuella materialet är S:t Ibbs församling på Ven som avkristnat och sålt den nygotiska Allhelgonakyrkan. Den byggdes år 2003 om till det nya Tycho Brahe museet och förvaltas i dag av Statens fastighetsverk. Församlingens verksamhet och andakter hålls i stället i den mindre, medeltida S:t Ibbs kyrka. Under 1900-talets andra hälft har också en rad nya församlingar och trossamfund etablerats i landet. De har skapat materiell kultur i form av moskéer, kyrkor och tempelbyggnader.

Undersökningar kring svenskarnas förhållande till Svenska kyrkan och religiositet i allmänhet har visat att antalet som betecknar sig som "privatreliigiösa" eller ateister ökat kraftigt under 1900-talets slut. Variationsrikedomen

och betydelsen av att se sig som privatreligiös är mycket stor. Inom gruppen finns personer som helt tar avstånd från kyrkan och samtliga övriga trossamfund men samtidigt uppfattar sig ha en tro på någon typ av en annan makt och/eller ett liv efter döden. Inte sällan förekommer detta i kombination med till exempel idéer kring inkarnation. Andra nyttjar gärna kyrkorummet och Svenska kyrkans prästerskap för vissa centrala ritualer som dop, bröllop, begravning och som plats för kontemplation och tröst i samband med katastrofer av olika slag. Samtidigt avstår man från regelbundna kyrkobesök och betecknar sig som konfessionslös.

Ett viktigt årtal är 1951 då lagen om religionsfrihet infördes. Det innebar att man kunde gå ur Svenska kyrkan utan att samtidigt bli medlem i ett annat samfund godkänt av statsmakten. Före 1951 var det inte möjligt att sakna tillhörighet till ett religiöst samfund. Det automatiska medlemskapet i Svenska kyrkan avskaffades 1996. Medlemskap i Svenska kyrkan erhålls i dag genom dopet. En parallell rörelse var kravet på demokratisering och en ökad betydelse för kvinnor inom kyrkan. 1958 öppnades prästämbetet för kvinnor inom Svenska kyrkan och 1960 prästvigdes de tre första kvinnorna. År 2005 beslutade Svenska kyrkan, som en av de första kyrkorna i världen, att välsignelsehandling för ingånget partnerskap mellan samkönade skulle utarbetas. Ordning fastställdes under slutet av 2006. Både kvinnligt prästerskap och samkönade äktenskap har av och till debatterats livligt under 2000-talets inledning.

Sedan relationerna mellan kyrka och stat ändrades 1 januari 2000 är Svenska kyrkan relativt fristående från staten. Dock kvarstår en särskild lag som bland annat reglerar att Svenska kyrkan ska vara evangelisk-luthersk, rikstäckande och demokratisk samt vissa ekonomiska åtaganden från statens sida. Anknytningen mellan kandidaterna i kyrkovalen och de vanliga politiska partierna är också fortsatt mycket stark.

Sammanfattning och analys

Berättelsen om tro och religion är så omfattande att det är naturligt om det finns tydliga brister. De här aktuella fastigheterna bedöms dock ge en rimlig bild av flera av de viktigaste rörelserna och motsättningarna inom berättelsen. De största och tydligaste bristerna ligger i avsaknaden av representativa fastigheter som kan skildra de religionshistoriska förändringarna under de sista tre århundradena. Ett generellt problem under alla perioder är bristen på fastigheter i Norrland, Dalarna och Värmland.

Det förhistoriska materialet som berörs i detta arbete har vissa brister. Alla typer av sakrala uttryck finns inte representerade men här finns en stor mångfald och materialet ger en god bild av förändringar och nyskapande inom olika tidsperioder. Det finns en övervikt av synliga monument. Förhistoriska flatmarksgravfält från framför allt stenåldern saknas. På ön Ven finns på fastighetsinnehavet flera exempel på flatmarksgravar som kan vara från stenåldern men som saknar datering. Den kulturhistoriska portföljen, speciellt med dess mångfald av kungsgårdar, bedöms kunna ge en rik bild av olika perioders sociala och genusrelaterade spänningar. Vissa delar av landet är dock klart underrepresenterade. Det gäller främst delar av sydvästra Sverige

och Norrlands östra hälft. I det förstnämnda fallet berörs främst Dalsland, Värmland och delar av Västergötland. I mellersta och norra Sverige saknas nästan alla former av fornlämningar från Dalarna, Gästrikland, Hälsingland, Medelpad, Ångermanland, Västerbotten och Norrbotten. Detta innebär att den geografiska representativiteten inte har varit möjlig att genomföra fullt ut. Statens fastighetsverks innehav i västra Norrland bör ge en god täckning av både fornlämningar och kulturlämningar aktuella inom denna berättelse.

Det statliga innehavet av medeltidens kristna kyrkobyggnader, kloster och klosterruiner måste ses som väl tilltaget. I den föreslagna portföljen finns bebyggelse som illustrerar klosterväsendets etablering och tillväxt samt dess olika verksamheter. Flera av Skandinaviens olika klosterordnar med för dem typiska byggnader finns representerade. Detta kan bidra till förståelsen av ordnarnas olika ideal och förändringarna inom medeltidens liturgi och gudsuppfattning. Av församlingskyrkor finns ett antal värdefulla och välbevarade ödekyrkor representerade. Byggnaderna ger en åskådlig bild av olika byggnadstraditioner och sätt att organisera kyrkorummet under olika perioder. Betydelsen av ödekyrkornas ödekyrkogårdar ska i detta sammanhang särskilt lyftas fram. Välbevarade kyrkogårdar som inte berörts av begravingar och omgestaltningar under de sista två århundradena är mycket ovanliga och ska betraktas som ett unikt innehav, med en mycket stor forskningspotential. Portföljen bedöms kunna ge en god möjlighet att fysiskt illustrera såväl medeltidens sociala skiktning som genusrelaterade spänningar. Klosterväsendets och kyrkans internationella karaktär kan bidra till att förestå medeltidens religiösa förhållningssätt ur ett vidare perspektiv än det nationella.

I flera fall har de medeltida kyrkorna som ingår i det utvärderade beståndet omgestaltats invändigt även under 1500-, 1600- och 1700-talet. Dessa omdaningar var en följd av att uttryck för den protestantiska kyrkans liturgi inleddes i de äldre kyrkorummen men utgör också utslag av förändrade estetiska preferenser. De musealt bevarade kyrkorna har restaurerats i samband med att de har kommit att betraktas som kulturhistoriska monument snarare än byggnader för religiös utövning, vilket också gör dem intressanta som exempel på modernt kulturarvsbruk. Ruiner av klosterbyggnader och de klosterbyggnader som inkorporerats i profana byggnader vittnar om förändrade förhållningssätt till vad som uppfattats som heligt. I den föreslagna portföljen ingår flera exempel på högreståndskyrkor i form av slottskapell. Under 1700-, 1800- och 1900-talet uppvisar det utvärderade beståndet tydliga brister. De få nedslag som finns ger en ofullständig bild av de förändrade liturgiska och estetiska idealen inom landets kristna trossamfund. Bristen på representativitet inkluderar också de trossamfund som har etablerats i landet från 1700-talet och fram till idag.

Sammanfattningsvis kan sägas att stora delar av landets berättelse om tro och religion är möjligt att illustrera och åskådliggöra genom den föreslagna kulturhistoriska portföljen. Brister finns, speciellt i förhållandet mellan innehavet och 1800- och 1900-talets andliga och religiösa omvandling och förnyelse. Här ska dock betonas att berättelsen rymmer en så pass stor bredd och mångfald att en helhet inte kan uppnås. Det finns inte heller någon punkt där man kan säga att människans religiositet slutar att förändras och förnyas. Vad som kan vara av vikt är däremot att noggrant överväga kompletteringar som hjälper det redan inkorporerade materialet att illustrera berättelsen om tro och religion på ett mer mångfacetterat sätt.

Fastigheter som uppfyller urvalskriterierna och ingår i berättelsen

FÖRHISTORISK TID

Alvastra pålbyggnad (Dags mosse), Ödeshög, Broby 2:5
Ekornavallen, Falköping, Ekornavallen 3:1
Lugnarohögen, Laholm, Hasslöv 1:15
Hågahögen 1, Uppsala, Håga 10:14
Hågahögen 2, Uppsala, Håga 10:35
Kivikgraven, Simrishamn, Mellby 3:52
Tofta högar, Båstad, Tofta högar 1:1
Simrislunds hållristningar, Simrishamn, Simrishamn 3:144. OBS! Fornlämning nummer Simrishamn 23:1 och inte Simrishamn 18:1 som angivits i dokumentet från RAÄ
Högsbyn/Tisselskog, Bengtfors, Högsbyn 1:6
Flyhovs hållristningar, Götene, Flyhov 2:2
Inglingehög 2, Växsjö, Ingelstad 4:44
Kåanna högar, Ljungby, Dalen 2:6
Karlevistenen, Mörbylånga, Karlevi 8:23
Gettlinge gravfält, Mörbylånga, Gettlinge 1:7
Ales stenar 2, Ystad, Kåseberga 48:18
Ales stenar, Ystad, Kåseberga S:9. OBS! Staten äger en kvadratisk fastighet som omger skeppssättningen Ales stenar. Fastigheten Kåseberga S:9 är skeppsformig och består av själva skeppssättningen. Detta är en samfällighet som staten ej äger.
Ängakåsens gravfält 1-3, Simrishamn, Äsperöd 1:87, 1:88, 1:89
Vätteryds gravfält, Hässleholm, Sösdala 64:3
Engelska parken, Sollentuna, Helenelund 6:20
Kungshögen, Sollentuna, Tureberg 29:1
Lekebacken, Kumla, Hjortsberga 1:31
Norrby gravfält 1-4, Hallsberg, Hallsbergs-Berga 1:45, Sannahed 4:1, 6:1 & 6:2
Greby gravfält, Tanum, Grebbestad 2:384
Pilanegravfältet, Tjörn, Pilane 1:25
Ranstena domarring 1-2, Skövde, Askeberga 1:19, 1:20
Rökstenen, Ödeshög, Rök 1:5. OBS! Tidigare Rök 1:79. Varken marken eller stenen ägs av staten. RAÄ har förvaltat skötseln av stenen och taket ovanför stenen ägs av RAÄ. Marken tycks tillhöra kommunen.
Helgö, Ekerö, Helgö-Bona, 4:43, 4:44, 4:45, 4:56, 4:47

MEDELTID

S:t Nicolai (ruin), Gotland, Visby S:t Nikolaus 5, 16, 19, 21 & 23
S:ta Karins/S:ta Katarina (ruin), Gotland, Visby S:ta Katarina 1 & 7
Klosterlunden = Solberga kloster (ruin), Gotland, Visby Solberga 1:22
S:ta Gertrud (ruin), Gotland, Visby S:ta Gertrud 16
S:t Klemens (ruin), Gotland, Visby S:t Klemens 21
S:t Olof (ruin), Gotland, Visby Innerstaden 1:24
Drottens (ruin), Gotland, Visby Drotten 3, 6, 7, 9 & 11
S:t Lars (ruin), Gotland, Visby S:t Lars 11
S:t Hans = S:t Hans och S:t Pär (ruin), Gotland, Visby S:t Hans 1
S:t Lars 2, 4, 8, 10 och 11 samt Visby Innerstad 1:51
Enångers gamla kyrka, Hudiksvall, Enångers prästgård 5:1
Trönö gamla kyrka, Söderhamn, Trönö prästbol 2:2
Forsa gillestuga, Hudiksvall, Forsa prästgård 1:11
Dädesjö gamla kyrka, Växjö, Dädesjö 1:2
Araslöv gamla kyrka, Kristianstad, Araslöv 1:149
Riddarholmskyrkan, Stockholm, Gråmunkeholmen 3
Tynnelsö slott, Strängnäs, Tynnelsö 1:5

Varnhems klosterruin (mark), Skara, Kloster 20:1
Suntaks gamla kyrka, Tidaholm, Suntak 20:1
Risinge gamla kyrka, Finspång, Risinge 1:50
Alvastra kungsgård, Ödeshög, Alvastra 5:1 och Uckleby 2:1
Alvastra kloster, Ödeshög, Alvastra 5:1 (samma fastighet som kungsgården)
Vadstena kloster, Vadstena, Örtagården 1, Klostret 1, Munkträdgården 1 och 2
Linköping slott, Linköping, Innerstaden 1:13

MODERN TID

Allhelgonakyrkan, Landskrona, Tuna 4:7
Ecclesiasticum, Uppsala, Fjärdingen 22:1

Fastigheter som inte uppfyller urvalskriterierna eller ingår i berättelsen

Säcken 4 (Visby), Gotland, Säcken 4
Bäckaskogs slott och kungsgård, Kristianstad, Bäckaskog 1:17
Arnö kyrka, Enköping, Arnöberg 3:1
Grevlunda gravfält, Simrishamn, Grevlunda 20:33
Östra sjöhage, Strängnäs, Brunnsberg 1:27
Brunneby kyrka, Motala, Brunneby 1:1
Hamned gravfält, Ljungby, Elinge 16:2
Parboäng 1 och 2, Mörbylånga, Ventlinge 9:3 och 49:1 (marken ägs inte av staten) (RAÄ-nummer Ventlinge 13:1)
Gårdby gravfält, Mörbylånga, Gårdby 17:1 (RAÄ-nummer Gårdby 20:1, 20:9)
Frösslundatäktens gravfält, Mörbylånga, Frösslundatäkten 1:1 Mörbylånga (RAÄ-nummer Stenåsa 23:1)
Sandbytäktens gravfält, Mörbylånga, Sandbytäkten 1:1 Mörbylånga (RAÄ-nummer Sandby 68:1-3, 70:1, 71:1-2, 72:1-2, 73:1-2, 142:2, 143:1-2, 175:1, 178)
Tävelsrums gravfält, Mörbylånga, Tävelsrumstäkten 1:1 Mörbylånga (RAÄ-nummer Torslunda 56:1)
Lopperstadstäkten, Borgholm, Lopperstadstäkten 1:1 (RAÄ-nummer Runsten 21:1, 36:1, 37:1, 54:1, 87:1, 134:1, 151-156)
Sanne gravhögar, Berg, Sanne 1:6
Äleklintabrottet, Borgholm, Äleklintabrottet 1:1

Motiveringar till fastigheter som inte uppfyller urvalskriterierna eller ingår i berättelsen

Säcken 4,
Gotland, Säcken 4

Fastigheten ingick ursprungligen i ett område som hade inköpts för att skydda lämningar av den medeltida kyrkoruinen S:t Olof i Visby. De synliga lämningarna efter kyrkan ligger på en intilliggande fastighet, som uppfyller kriterierna för att ingå i portföljen. På fastigheten Säcken 4 finns i dag ett bostadshus med uthus. Några synliga lämningar efter S:t Olof existerar inte. Lämningar efter kyrkan kan dock ingå i de kulturlager som ligger på tomten. Fastigheten Säcken 4 utgör enbart en mindre del av den yta som kan tänkas innehålla lämningar efter kyrkan. De intilliggande fastigheterna samt vägen bedöms överlagra större delen av det område där det kan existera lämningar efter kyrkan.

Eftersom Säcken 4 saknar synliga lämningar efter S:t Olof bedöms fastigheten inte kunna tillföra någon kunskap eller större förståelse av kyrkobyggnaden. I händelse av en arkeologisk undersökning av ruinen kan tomten ha ett värde men det skulle innebära rivning av ett stort antal bostadshus. Platsen och lämningarna efter S:t Olof är väl kända och någon risk att kulturlagren förstörs utan en sakkunnig undersökning bedöms som liten. Fastigheten utgör dessutom enbart en mindre del av vad som kan utgöra lämningar efter kyrkan. De kulturhistoriska värdena av fastigheten Säcken 4 bedöms därför inte som så värdefulla att den bör ingå i portföljen.

Bäckaskogs kungsgård,
Kristianstad, Bäckaskog
1:17

Bäckaskog består i dag av en större byggnad av tidig 1600-talskaraktär med kringbyggd borggård och omgivande odlingslandskap. Inom fastigheten finns ett mindre antal stenåldersboplatser och lämningarna efter en mindre skans från 1600-talet. Delar av den medeltida premonstratensordens munkkloster finns bevarade i själva slottet, dock inte på ett sådant sätt att byggnaden kan sägas ge en god bild av ett medeltida kloster. Efter reformationen av den danska kyrkan drogs fastigheten in till kronan och förlänades till danska adelsmän. I samband med detta genomgick byggnaden stora ombyggnader. Platsens läge nära svensk-danska gränsen gjorde att slottet under 1500-talet fick en fortifikatorisk karaktär. Efter 1660-talets krig kom godset i den svenska kronans ägo och fungerade från 1690-talet som översteboställe. I dag är Bäckaskog främst känd för att Rutger von Aschberg använde slottet som bas för försvenskningssarbetet av Skåne under 1600-talet och att Karl XV tillbringade en lång rad somrar på slottet under 1800-talet. Karl XV utvidgade bland annat parken och planterade en mängd exotiska träd.

Bäckaskog har stort kulturhistoriskt värde men ingen av de många aspekter som kan läggas på fastighetens historia framträder med pedagogisk tydlighet. Likvärdiga lämningar finns på andra platser. Hovdala slott är ett sådant exempel, som återspeglar historierna kring de svensk-danska krigerna under 1600-talet. I den kulturhistoriska portföljen ingår även ett antal befästa anläggningar som illustrerar den strategiska vikt som åtminstone från medeltiden tillmättes Skåne och det svenska maktövertagandet i landskapet under senare hälften av 1600-talet. Det främsta monumentet över försvenskningssprocessen torde vara Lunds universitet vars centrala bebyggelse ingår i portföljen, även om den till stor del är från senare datum. Inte heller som svenskt militärboställe är Bäckaskog representativt. Fornlämningsskildern eller övriga kulturlämningar inom fastigheten motiverar heller inte att den ska ingå i den kulturhistoriska portföljen.

Arnö gamla kyrka,
Enköping, Arnöberg 3:1

Arnö kyrka har ett ursprung i äldre medeltid. Byggnaden har en komplicerad och svårfångad tillkomst historia med ett nersänkt golv och tillbyggnader av bland annat ett tresidigt kor under 1500-talet. Vissa öppningar i murverket kan ses som unika men är svårförklarliga. Byggnadens komplicerade bakgrund kan delvis bero på att kyrkan brann under 1500-talet. Även om väggarna har medeltida ursprung genomfördes omfattande ombyggnader av kyrkan efter branden. Kyrkan fick muralmålningar under 1600-talet, de överkalkades under 1700-talet men är i dag delvis frilagda. För övrigt präglas kyrkan interiört av ombyggnader från 1730-talet. Kyrkan erbjöds till staten under 1940-talet när socknen slogs samman med Kungs-Husby församling.

Kyrkan har en mångfacetterad historia och har en medeltida prägel utvändigt. Byggnaden präglas till det yttre och framför allt invändigt av omfattande ombyggnader under tidigmodern tid. I sig är detta inte ovanligt utan kan ses som typiskt. Inga av de ombyggnader, tillägg eller förändringar som kyrkobyggnaden har genomgått har dock givit sådana särdrag eller karaktärsdrag som ger byggnaden en framträdande roll i berättelsen. Liknade ombyggnader finns representerade i de kyrkobyggnader som här föreslås ingå i portföljen. Två exempel är Suntaks gamla kyrka och Trönö gamla kyrka som båda är utmärkta exempel på medeltida kyrkobyggnader som interiört präglas av tidigmoderna och moderna ombyggnader.

Att kyrkan övergavs förhållandevis sent innebär också att kyrkogården inte kan ses som välbevarad sett ur ett historiskt perspektiv. Ytterligare ett antal av kyrkorna som är aktuella här har kyrkogårdar som har övergivits under 1800-talets slut eller under 1900-talet. Ett exempel på det senare är Dädesjö gamla kyrka. Kyrkan i sig utgör ett unikt välbevarat exempel på en tidigmedeltida kyrkobyggnad men står på en kyrkogård som år 2008 fortfarande är i bruk.

Grevlunda gravfält,
Simrishamn, Grevlunda
20:33

En fastighet som huvudsakligen består av betesmarker. Marken har tidigare brukats som åker. På fastigheten ligger ett mindre gravfält (Vitaby 36:1) som omfattar åtta fornlämnningar. Här återfinns en skeppssättning, en domarring och ett antal resta stenar. De flesta av de resta stenarna är i dag liggande. Det är möjligt att ett par av de resta stenarna är flyttade stenar från överplöjda gravar på den intilliggande åkern. Samtliga gravformer kan dateras till järnåldern och är typiska för södra Skandinavien. Bland de här aktuella fastigheterna ingår flera betydligt större och mer mångfaceterade gravfält från Skåne. Som exempel kan nämnas Ångakåsens och Vätteryds gravfält. Grevlunda gravfält har inte heller några unika gravformer och platsen saknar fynd som skulle ge gravfältet en speciell social status. Här finns inte heller några fynd eller gravformer som kan ge en fördjupad eller annorlunda bild av samtidens genusrelationer eller etniska relationer. Gravfältet kan inte ses som hotat i dag. Bedömningen är att gravfältet inte tillför någon ytterligare kunskap eller någon annorlunda uppfattning om järnålderns religiösa uttryck. Grevlunda gravfält föreslås därmed inte ingå i den kulturhistoriska portföljen.

Östra sjöhage,
Strängnäs, Brunnsberg 1:27

En fastighet som i östra delen huvudsakligen består av ett större fornlämningsområde med flera fornlämningsnummer (Ytterselö 147:1-2, 198:1, 311). Gravfältet består av ett hundratal högar och stensättningar med en storlek om cirka 4 meter i diameter. Två högar kan karaktäriseras som storhögar med en diameter om 19 respektive 22 meter. Båda storhögarna är 4 meter höga. Gravarna kan ses som typiska för Mälardalen under järnåldern. På fastigheten finns också två runinskrifter från vikingatiden. Strax väster om fastighetens västra gräns ligger ytterligare två storhögar om 20 och 25 meter i diameter. De två sistnämnda storhögarna inräknas i fornlämningsområdet men ligger inte på statlig mark.

Gravfältet ligger på den sydligaste delen av den fornlämningsrika och ur ortnamnsantikvarisk synpunkt mycket intressanta Selaön. Direkt väster om gravfältet har en i dag torrlagd vik gått in som kan ha utgjort en hamnplats under järnåldern. På ön finns en tingsplats och ett flertal intressanta fornlämningsmiljöer. Dessa platser ligger spridda över hela Selaön och är inte samlade i närheten av den här aktuella fastigheten.

Det ska poängteras att Östra Sjöheden är en plats med höga kulturhistoriska värden. I fornlämningsmiljöer av den här typen är det bland annat möjligt att förstå järnålderns sociala relationer och dess genstrukturer. I flera fall är det också möjligt att också förstå hur samma platser har använts inom samtidens styrelseskikt i form av bevarade tingshögar och hur de har använts inom samtidens religionsutövande. Bland de här aktuella fastigheterna har Uppsala högar i Uppsala, Anundshög i Västerås, Ottarshögen i Tierp, Ströbohögen i Köping, storhögarna på Adelsö i Ekerö, Ingjaldshögen på Kungsberg kungsgård i Strängnäs och Kungshögen i Sollentuna bedömts ha den största möjligheten att åskådliggöra dessa värden. Östra Sjöheden bedöms ha sämre möjligheter att ge en helhetsbild. Tingsplatsen tillhör inte heller några av Södermanlands mer kända ting jämförbar med till exempel Aspa löt i Ludgo härad.

Brunneby kyrka,
Motala, Brunneby 1:1

Brunneby kyrka ligger i nordvästra Östergötland. Det är en ödekyrka där långhuset utgör en bevarad del av en romansk absidkyrka. Byggnaden har troligen ursprungligen utgjort en gårdskyrka till Brunneby gård, som bland annat har ägts av medlemmar ur Folkungaätten. Byggnaden har haft medeltida bemålade valv men dessa revs under 1800-talet. Ombyggnaden föranleddes av att kyrkan år 1828 såldes till Brunneby gård och gjordes om till spannmåls- och brännvinsmagasin. Ödekyrkan överlämnades till staten år 1958. I samband med omfattande ombyggnader under 1700-talet, då bland annat nya större fönster togs upp, restes en tornspira på kyrkans tak. Till kyrkan hör en mindre kyrkogård som ödelades samtidigt som kyrkan såldes år 1828. Några lämningar av medeltida gravar är inte synliga ovan jord.

Brunnby ödekyrka har ett värde som delvis bevarad medeltidskyrka med tidstypiska ombyggnader, särskilt kan takspirans värde framhållas. Takspiran kan här ses som av extra värde. Även kyrkogården har ett extra värde i att den bör vara välbevarad sedan 1800-talets första hälft. Ödekyrkan har trots detta bedömts ha ett lägre värde än övriga kyrkobyggnader som har ingått i det utvärderade beståndet. Araslöv gamla kyrka har till exempel genomgått än mer omfattande ombyggnader efter att den har sålts till en intilliggande gård. I Araslöv får man också en bättre känsla av närheten mellan ett gods och vad som ursprungligen utgjort en tidigmedeltida privatkyrka. Flera exempel i det genomgångna beståndet ger en tydligare och mer innehållsrik bild av både yttre och inre ombyggnader under 1600- och 1700-talet. Ödekyrkogården kan inte betraktas som hotad i dag. Den har inte heller några typiska medeltida drag. Kyrkogårdsmuren är delvis borttagen men till stora delar bevarad. När den är anlagd är dock okänt. Kyrkogården har inga synliga lämningar och kan därför inte jämföras med till exempel ödekyrkogården kring Källa gamla kyrka på Öland.

Hamneda gravfält,
Ljungby, Elinge 16:2

Fastigheten består i sin helhet av ett mindre gravfält, Hamneda 43:1. Det består av ett 70-tal högar och stensättningar, några är omgivna av tydliga kantrännor. Gravfältet benämndes Tehenbergsbacken av T. J. Arne i samband med att han genomförde undersökningar på platsen år 1915.

Bedömningen av Hamneda gravfält är att den inte bör ingå i den kulturhistoriska portföljen. I området söder om Ljungby förvaltar RAÄ tre fastigheter med tre likartade gravfält. Av de två övriga är Kånna högar betydligt större, har flera olikartade typer av fornlämningar och tycks ha använts kontinuerligt från bronsåldern fram till järnålderns slut. Även det tredje gravfältet, Mjäryds gravfält, har flera former och en storhö. Inom det senare fornlämningsområdet ingår också fossil åker i form av parcellerade åkrar. På båda de två sistnämnda gravfälten har arkeologiska undersökningar genomförts och sammantaget ger materialet en god bild av områdets sociala relationer och genstrukturer under framför allt järnåldern. De ger också ett utmärkt tillskott till förståelsen av främst järnålderns sätt att uttrycka religiositet i landet.

Av de här aktuella gravfälten har därför Hamneda gravfält bedömt var det minst intressanta. Det ger ingen ytterligare kunskap eller ökad förståelse för tron och praktiken under järnåldern.

Parboäng 1 och 2,
Mörbylånga, Ventlinge
49:1, Ventlinge 3:3

Gravfält på södra Öland (Ventlinge 13:1) som omfattar ett 60-tal fornlämningar. Stensättningar och högar utgör den dominerande gravtypen men här finns också resta kalkhällar och tre stycken treuddar. Den mest kända fornlämningen är den 3,7 meter höga kalkstenshällen Långe Maja. Samtliga fornlämningar bör dateras till järnåldern.

Fastigheten ägs inte av staten. Gravfältet ligger på mark som utgör delar av socknens prästgård. Riksantikvarieämbetet har tagit över ett äldre ansvar från Kungliga Vitterhetsakademien att vårda och sköta om gravfältet. Även om ägoförhållandena egentligen utesluter att fastigheten ingår i portföljen har här gjorts en kort kulturhistorisk utvärdering.

Parboängens gravfält kan inte anses utgöra ett av öns mer mångfacetterade gravfält. Kalkstenshällen Långe Maja ger gravfältet ett extra värde men har inte bedömts ge gravfältet samma värde som till exempel Gettlinge- eller Sebygravfältet. Parboängen har inte heller några speciella värden som ger gravfältet en framskjuten position i landet.

Gårdby gravfält,
Mörbylånga, Gårdby 17:1

Fastigheten omfattar delar av ett större men i dag splittrat fornlämningsområde. Fastigheten omfattar enbart mindre delar av gravfältet Gårdby 20:1 och det intilliggande Gårdby 20:9. I direkt anslutning till fastigheten ligger också ytterligare fornlämningar. Gravfältet Gårdby 20:1 är det största på platsen med ett 30-tal fornlämningar, främst runda stensättningar, resta stenar och klumpstenar. Några av stensättningarna är över 20 meter i diameter och det har i samband med schaktningsarbeten hittats brända ben efter flatmarksgravar i området. Delar av området har berörts av stenbrott och bebyggelse. Som helhet är området därför delvis förstört och det är möjligt att hela området ursprungligen har utgjort ett stort gemensamt gravfält. Det är oklart vilka av de enskilda anläggningarna som ligger på fastigheten Gårdby 17:1. De fornlämningar som finns på platsen kan inte anses tillföra ytterligare värden eller ge någon mer mångfacetterad bild av järnålderns begravningspraktiker. På platsen har inte heller gjorts några fynd som kan anses spektakulära eller ge en fördjupad uppfattning om järnålderns sociala organisation eller genusrelationer.

Frösslundatäktens gravfält,
Mörbylånga, Frösslundataäkten 1:1

Ett långsträckt gravfält bestående av 118 fornlämningar. Här finns en stor mängd gravformer, bland annat rösen, högar, resta stenar och stensättningar i en rad olika former. På platsen finns även fördjupningar vilket kan utgöra lämningar efter flatmarksgravar och hållkistor. Överlag utgör fornlämningstyperna former som kan dateras till järnåldern. Rösena utgör ett undantag och de bör ses som äldre lämningar från bronsåldern. Gravfältet har varit utsatt för skadegörelse, dels genom omfattande grustäkter och dels genom plundring under modern tid. Gravfältet angränsar till den nedan nämnda fastigheten Sandbytäkten 1:1 med Sandbytäktens gravfält. Tillsammans utgör de ett förhållandevis stort gravfält med en mängd gravformer. Rösena indikerar också att platsen har nyttjats för begravningar under mycket lång tid.

Trots att platsen har höga kulturhistoriska värden och att fornlämningarna ger en möjlighet att förstå religiös praktik kring begravningar under flera årtusenden har bedömningen varit att gravfältet inte bör ingå i portföljen. Både Gettlinge- och Sebygravfältet är större samt har fler och mer välbevarade gravtyper. De omfattar också samma tidsspann som Frösslundatäktens gravfält.

Sandbytäktens gravfält,
Mörbylånga, Sandbytäkten 1:1

Sandbytäktens gravfält ligger på en fastighet direkt norr om Frösslundatäktens gravfält. De behandlas i vissa sammanhang som ett gemensamt fornlämningsområde. Fornlämningsbilderna på Sandbytäkten 1:1 är dock betydligt mer splittrad. I södra delen ligger ett mindre gravfält om 15 fornlämningar som egentligen utgör en del av Frösslundatäktens gravfält. I fastighetens mellersta och norra delar ligger ett flertal spridda ensamliggande stensättningar.

I likhet med Frösslundatäktens gravfält bedöms att Sandbytäktens gravfält på fastigheten Sandbytäkten 1:1 inte bör ingå i portföljen. Se även Frösslundatäktens gravfält.

Tävelsrums gravfält,
Mörbylånga, Tävelsrumtäkten 1:1

En fastighet med ett gravfält (Torslunda 56:1) om ett 40-tal fornlämningar. Här finns ett röse, ett större antal stensättningar, en domarring och några resta stenar. Röset kan dateras till bronsåldern och de övriga till järnåldern. Även om gravfältet i dag är förhållandevis litet kan det med andra ord anses utgöra en plats som har använts över mycket lång tid. Det förhållandevis lilla antalet fornlämningar antyder emellertid att platsen inte har använts kontinuerligt. På platsen har det under 1960-talet registrerats ett 60-tal fornlämningar. Om de har förstörts under sen tid eller om besiktningförhållandena är sämre i dag är osäkert. På fastigheten finns lämningar efter två byggnader från modern tid.

Fastigheten har tidigare varit hotad av grustag men något sådant hot finns inte i dag. Fornlämningsbeståndet är inte jämförbart med Gettlinge- eller Sebygravfältet. Gravfältet har inga ovanliga former eller typer av fornlämningar som sticker ut som annorlunda. Det finns inte heller något fyndmaterial från platsen som skulle ge en fördjupad förståelse för järnålderns uppfattning om dödsritualer eller religiositet.

Lopperstadstäkten,
Borgholm, Lopperstadstäckten 1:1

Fastighet som omfattar ett splittrat gravfält under flera fornlämningsnummer. Det sammanlagda antalet uppgår till ett 60-tal högar, stensättningar av olika former och resta stenar. På området finns också två kvarngrunder. I samband med schaktningsarbeten i området har också konstaterats flatmarkgravar som saknade överbyggnad. I samband med arbetet framkom också härdar och koncentrationer av skörbränd sten. De två sistnämnda fynden kan härröra från förhistoriska boplatslager. Om de kan dateras till samma period som gravfältet är oklart.

Fastigheten Lopperstadstäckten 1:1 omfattar i dag en mycket splittrad yta och tycks till stora delar omfatta rester efter en för övrigt uppstyckad större fastighet. Större delen av fastighetens fornlämningsbestånd finns i fastighetens södra delar. Fastighetens splittrade karaktär förklarar också mängden fornlämningsnummer på fastigheten. Ett flertal fornlämningar är ensamliggande anläggningar. Inga av fornlämningarna kan bedömas som av extra stort värde eller att de tillför något unikt till den aktuella berättelsen. Bedömningen av fastigheten Lopperstadstäckten 1:1 är att den inte bör ingå i den kulturhistoriska portföljen.

Sanne gravhögar,
Berg, Sanne 1:16

Sanne gravhögar ligger nära Storsjöns östra strand i Jämtland. Fastigheten är liten och omfattar enbart fyra ensamliggande högar. De är av en typ som kan dateras till järnåldern. Det omkringliggande området är rikt på gravhögar. Ett par hundra meter norr om fastigheten finns bland annat ett par storhögar. Värdet av de fyra gravhögarna på fastigheten Sanne 1:6 måste i detta sammanhang ses som mycket litet. De utgör ingen egentlig fornlämningsmiljö utan utgör en mindre del av det samlade fornminnesbeståndet som utgör järnåldersbygden kring Storsjön. Bedömningen är att fastigheten inte ger någon rimlig och begriplig uppfattning om bygden och dess särdrag. Fastigheten ger inte någon möjlighet att åskådliggöra Norrlands speciella särdrag och uttrycksätt och den har därför inte bedömts som så värdefull att den bör ingå i den kulturhistoriska portföljen. Fornlämningarna på fastigheten tillför inte heller några extra värden och kan inte heller ses som så anmärkningsvärda att de skulle kunna ge en allmän ökad förståelse för berättelsen "Tro och religion genom tiderna".

Det ska dock påpekas att det statliga innehavet av fastigheter med samlade fornlämningsmiljöer i Norrland är mycket bristfälligt. Något aktuellt fastighetsinnehav längs med Norrlands kustland och kring Storsjöbygden existerar inte. Innehavet av fjällnära skogsområden kan i en framtida studie ge en god bild av människornas liv i Norrlands inland under både historisk och förhistorisk tid. Bristen på aktuella fastigheter i övriga Norrland ger dock en svårighet att skapa en balans i regionens berättelser. Detta skapar också ett problem i hur berättelserna i södra delen av landet ska kunna förstås i förhållande till landet som helhet. Ett viktigt kriterium för representativitet för urvalet av fastigheter som bör ingå i den kulturhistoriska portföljen är bland annat geografisk representativitet. Detta kriterium skulle kunna vara aktuellt i detta sammanhang. Det ska dock betonas att kriterierna för representativitet bör användas när det finns likartade företeelser att välja mellan. Här bedöms detta inte vara möjligt eftersom det inte finns något att välja mellan.

Äleklintabrottet
Borgholm, Äleklintabrottet 1:1

Äleklintabrottet utgörs av en avlång fastighet på Ölands nordvästkust. Fastigheten är en del av Långkärrsalvaret, vilket består av ett av öns småalvar. Idag betas markerna och hålls öppna av boskap. Fastigheten har bedömts ha stora värden för naturvården och har under 2004 föreslagits som Natura 2000-område av regeringen. På markerna finns inga SBM-klassade byggnader. Här finns ett mindre antal fornlämningar, där inga anses ha sådana värden att de bedöms ge en ny eller annorlunda kunskap till någon av de här aktuella berättelserna. Att fastigheten uppmärksammas av naturvården och att den genomgått åtgärder för att få en bevarandeplan gör att naturvärdena på fastigheten inte bör ses som hotad. Det ligger dock utanför ramarna för denna utredning att ta ställning till naturvårdens värdering av fastigheten. Bedömningen är emellertid att den inte bör ingå i portföljen på grund av fastighetens kulturvärden.

Maktbalans – integration och expansion

Ojämliga styrkeförhållanden rörande politisk och/eller ekonomisk makt, i kombination med territoriella anspråk, synes i alla tider ha gett upphov till stridigheter eller regelrätta krig. Sverige, det vill säga det geografiska område som ligger inom landets nuvarande gränser, har genom århundradena varit inblandat i flera krig. Genom fredsförhandlingar och traktat har gränserna för Sverige därför varierat över tid. De lokala och regionala stridigheter som hade varit utmärkande för flera regioner under medeltiden begränsades kraftigt under 1500-talet. Vid denna tid påbörjades i stället en tydlig konsolidering där Sverige successivt tog form av en nationalstat med stark centralmakt. Från att ha varit ett tämligen isolerat land i norra Europa kom Sverige under 1600-talet, genom trettioåriga kriget, att kastas in i dåtidens internationella storpolitik. Genom de landvinningar Sverige då tillskansade sig kom Sverige att bli en stormakt – en position landet innehade fram till tidigt 1700-tal.

Strävan att återta denna position präglade landets utrikes- och försvarspolitik ända fram till tidigt 1800-tal då förlusten av Finland bidrog till ett kraftigt förändrat politiskt och ekonomiskt läge. Genom unionen med Norge kunde emellertid Sverige under en period återta en ledande roll i Norden. Försvarsfrågan utgjorde under hela 1800-talet och det tidiga 1900-talet en av de viktigaste inrikespolitiska frågorna, vilken ledde till en grundlig omorganisation av försvarsmakten under tidigt 1900-tal utifrån de nya förutsättningar som den allmänna värnpliktens införande år 1901 medförde. Den snabba tekniska utvecklingen av de militära teknikerna och ett ständigt upplevt yttre hot ledde till flera militära satsningar, men några krigshandlingar kom aldrig till stånd.

Den konsekventa freds- och neutralitetspolitik som inleddes efter andra världskriget har präglat den militära utvecklingen fram till 1900-talets senare del. Trots landets neutralitet kom Sveriges säkerhetspolitik likväl under hela efterkrigstiden att präglas av idén om ett starkt totalförsvar för att hävda landets suveränitet. Ett förändrat säkerhetspolitiskt läge i kombination med en förändrad hotbild har emellertid under de senaste två decenniernas globaliseringsprocess medfört att det svenska försvaret inte längre är inriktat mot traditionellt territoriellt invasionsförsvar utan i stället mot ett insatsförsvar samt internationella uppdrag.

Det urval av fastigheter som ingår i denna berättelse är omfattande och utgörs i huvudsak av befästningsbyggnader medan anläggningar som uppförts i andra syften är mindre väl representerade. Förklaringen till detta är att staten sedan många hundra år är huvudman i frågor rörande krigs- och försvarssatsningar och därför är ägare till flertalet försvarsanläggningar. Andra bebyggelsekategorier med militär anknytning har i mindre utsträckning förklarats som statliga byggnadsminnen, varför många fastigheter som har betydelse för den militärhistoriska utvecklingen inte ingår i det bestånd som utgjort basen för berättelsen. Ett exempel på detta är att bland de fastigheter som illustrerar indelningsverkets struktur saknas de lägsta befälsnivåerna samt soldattorp.

För att ge stöd åt denna berättelse krävs såväl en god geografisk representation som ett långt kronologiskt perspektiv. Detta beror givetvis på att krigs- och försvarsstrategierna har varierat över tid. Försvarsanläggningarna kan synas utgöra solitärer men ingick allt som oftast i ett större strategiskt system, vilka kan ha varierat över tid och rum. Det är således av oerhörd vikt att alltid försöka väga in tidsaspekten och det historiskt givna med samtida militärstrategiska mål för att därigenom tydliggöra historiskt viktiga fronter, stridslinjer samt dessutom visa den typologiska bredden i detta material.

Förhistorisk tid

Fornborgar och pålverk – tidiga försvarsanläggningar

De äldsta fynden, inom nuvarande Sveriges gränser, som kan kopplas till krig och maktbalans härstammar från förhistorien. Inhägnade platser, konstruerade av resta stockar, är en form av försvarsanläggningar som existerade redan under stenåldern (ca 4000–2000 f.Kr.). Arkeologiska fynd tyder emellertid på att dessa platser främst har använts i rituella sammanhang. Under bronsåldern (ca 2000–500 f.Kr.) och vidare in i järnåldern (500 f.Kr.–1050 e.Kr.) uppfördes olika typer av konstruktioner i form av kallmurade stenmurar på branta bergshöjder. Dessa benämns ömsom fornborgar, ömsom hägnade berg, och kan anses vara de äldsta exemplen på försvarsanläggningar. Fornborgarna finns i stora delar av landet. Företrädesvis nyttjades svårtillgängliga höjdparter eller berg som på ena sidan vetter mot ett brant stup. Fornborgar är en heterogen och svårtolkad grupp, eftersom de använts under lång tid samt är olika till konstruktion och läge. I flera exempel omsluter vallarna till exempel gravrösen. Ibland är murverken så kläna att det knappast kan vara frågan om fortifikationer. Hägnade berg av denna typ är en grupp fornborgar som allt oftare tolkas som avskilda platser för rituellt bruk. I andra fall tycks de fortifikatoriska konstruktionerna påvisa att det bör vara frågan om försvarsanläggningar. Från järnåldern förekommer även hägnade berg som innesluter bebyggelseämningar. Dessa utgjorde ofta befästa gårdar kopplade till samtidens högsta socialgrupper. Fyndmaterialet och läget för Keberget i Bohuslän antyder att denna fornborg bör betraktas som en befäst gård.

En helt annan typ av befästningsanläggning är fornborgen vid hamnstationen Birka på Björkö i Mälaren. Birka anlades under vikingatiden (700–950 e.Kr.) och var den centrala handelsplatsen i det rika Mälaronrådet vid denna tid. Försvarsmuren, eller stadsvallen, i detta komplex bestod av en 700 meter lång jordfylld träkonstruktion. I dag är den två meter hög och nio meter bred. På ett höjdparti i stadsvallens södra ände har en fornborg byggts i samma material. I anslutning till borgen har en stor hallbyggnad undersökts vilken visade sig innehålla mängder med vapen. Hallbyggnaden har troligen utgjort ett slags förläggning för Birkas försvarsgarnison. Anläggningen på Birka har kompletterats med så kallade pålspärrar utanför den öppna hamnen.

På Öland och Gotland uppfördes en grupp cirkelformade försvarsanläggningar på flat mark under järnåldern. De hade oftast formen av ringborgar där försvarsmurarna antingen var av jordvalls- eller kallmurskonstruktion. Två exempel på ringborgar är Ismanstorp och Eketorp på Öland. I vissa fall har man använt naturliga bergsbranter och anlagt halvcirkelformade murar. Ett sådant exempel är Bårby borg på Öland. I alla dessa anläggningar är

Gripsholms kungsladugård,
Mariefred
(Salsta slott, Uppsala)
(Svartsjö kungsgård, Ekerö)
(Tullgarns kungsladugård,
Södertälje)

Keberget, Sotenäs

(Birka, Ekerö)

Ismanstorp borg, Borgholm

Eketorps borg, Mörbylånga
Bårby borg, Mörbylånga

Ismantorps fornborg, Öland

JAN NORRMAN

murverken byggda i kallmursteknik men med murade portanläggningar. De murade anläggningarna är bland de äldsta i landet. Modern forskning har hävdad att Ismantorp tycks vara uppfört med förebild från Romarrikets garnisonsanläggningar. Därmed anses borgens ha nyttjats som en form av militärt träningsläger. Borgens runda form och de nio portarna ska i detta fall utgöra en anpassning till skandinavisk världsåskådning och idéer om helighet. Även de romerska lägren är, med sina kvadratiska former och fyra portar, konstruerade för att skapa en idealiserad bild av romarnas sociala organisation och uppfattning om det heliga talet fyra. Eketorp och Bårby borgar har däremot fungerat som befästa handels- och hantverksplatser. Fyndmaterialet från undersökningar vid Eketorp ger en god bild av verksamheten i den befästa byn från 400-talet e.Kr. fram till 1200-talet.

Medeltid

Borgar, kastaler och ringmurar – kungamaktens framväxt

Under slutet av 1000-talet och början av 1100-talet introduceras murbruk på allvar i Skandinavien, troligen i samband med att tyska byggmästare inkallades för att bygga de äldsta stenkyrkorna. Det innebar att kyrkor och fasta stenhus med borganläggningar nu fick en storlek och ett utseende som inte hade varit möjligt i den äldre kallmurstekniken. Flertalet av de äldsta svenska medeltida borgarna var nära kopplade till kungamaktens framväxt. Äldst är sannolikt borgen Näs på Visingsö som anlades vid 1100-talets mitt. Borgen hade en central roll för kungamakten under äldre medeltid. Under sluttet

Näs slottsruin, Jönköping

(Stora kungsladugården,

tet av 1100-talet anlades en rad stentorn, så kallade kastaler, i anslutning till viktiga farleder och handelsplatser längs med kusterna i södra Sverige. Under 1200- och 1300-talen blev dessa utgångspunkter för ett omfattande borgbyggande där kastalerna förstärktes till kärntorn med omgivande murverk. Med tiden växte flera av dessa anläggningar ut till regelrätta borgar, till exempel i Kalmar, Örebro, Nyköping och Lödöse. Flera av dessa anläggningar utgjorde kungliga försvarsborgar i gränsområdena mellan Sverige, Norge och Danmark. En norsk kunglig anläggning var Ragnhildsborgen i Kungahälla och en dansk utgjordes av Falsterbohus i Skåne. Ruinerna efter dessa borgar ligger nu inom Sveriges gränser.

En omtvistad form av försvarsanläggningar från äldre medeltid är de så kallade rundkyrkorna. De har genom sin specifika form ofta associerats med kastaler och betraktats som ett slags kombination av kyrka och försvarsanläggning. Även klövsadelkyrkorna har genom sina karaktäristiska dubbelstentorn, som bidrar till ett slags borgkaraktär, ofta förknippats med försvar. Klövsadelkyrkorna tycks ha varit vanliga på Öland. Ett exempel på en öländsk försvarskyrka från perioden är Källa gamla kyrka.

Under 1300- och 1400-tal tillkom också en mängd borganläggningar som huvudsakligen uppfördes av stormän och kyrkliga dignitärer. Dessa borganläggningar är spridda över hela södra Skandinavien och upp längs med Norrlandskusten. Utbyggnaden av försvarsborgar var inte bara ett uttryck för konflikter mellan de tre medeltida rikena i Skandinavien. Det var sannolikt i än högre grad ett resultat av inre dynastiska stridigheter mellan olika tronpretendenter och till dem allierade stormän samt frälsefamiljer. Nyköpings gästabad är ett tydligt exempel på att stridigheterna även fördes inom ätterna. Vidare utgjorde självrådiga bondehärer ett hot mot såväl stormannaätterna som kronan.

De medeltida städernas stadsmurar är ett tydligt uttryck för den politiska oro som rådde under perioden. Stadsmuren i Visby utgör ett av östersjöområdets bäst bevarade exempel från denna tid. Muren påbörjades redan under 1100-talet mot sjösidan och kompletterades senare med en ringmur på landsidan. Muren hade ett fåtal marktorn och stod färdig under 1200-talet. Anläggningen är byggd i etapper där kastalen – Kruttornet – vid hamnloppet är äldst. Under 1200-talet höjdes muren till elva meter och kompletterades med en mängd torn. I dag finns 27 marktorn kvar. I norr och öster återfinns delar av flera bevarade parallella vallgravar. Ett monument av en annan karaktär är Valdemarkorset vid Korsbetningen strax utanför Visby ringmur. Stenkorset med en minnestext restes redan under medeltiden som minne av gutarnas nederlag mot Valdemar Atterdag 1361. På platsen finns minst tre massgravar med unikt välbevarat material av vapen och rustningar från främst gutarnas bondehär.

Under 1200-talet verkar riksbyggnaden ha kommit så långt att Göta- och Svealand hade förenats till ett rike. Men de inre stridigheterna och de politiska konflikterna fortsatte likväl då missnöjet med regenterna ofta var starkt. I slutet av 1300-talet valde Sverige en med Danmark-Norge gemensam regent. Denna union, benämnd Kalmarunionen, innebar att centralmakten tog ett fastare grepp om utbyggnaden av det fasta försvaret. En av de viktigaste borganläggningarna under drottning Margaretas tid utgjordes av Falsterbohus. Oppositionen mot unionen ledde snart nog till diverse öppna konflikter. Engelbrektupproret (se berättelsen Att styra...) har en sådan bakgrund. En stor del av de borgar som förstördes av Engelbrekts trupper kom aldrig att återuppföras. Den period av instabilitet som följde på dessa uppror, där allmogen antingen lärer sig med eller mot adeln i syfte att visa sitt missnöje

Nyköping)

Örebro slott, Örebro
Kalmar slott, Kalmar
Nyköpingshus, Nyköping

(Ragnhildsborgen, Göteborg)

Källa gamla kyrka

(Vädersholm, Ulricehamn)
(Läckö slott, Lidköping)

Visby ringmur, Gotland
Visborgs slott, Gotland

Dalmanska tornet, Gotland
Korsbetningen vid ringmuren,
Gotland

(Stockholms slott, Stockholm)

(Falsterbohus, Vellinge)

Glimmingehus, Simrishamn
(Utö hus, Enköping)

med riksföreståndarna, bidrog bland annat till att riksfästena byggdes ut av kronan och att adeln åter byggde befästa hus i sten. Exempel på välbevarade senmedeltida fasta hus från slutet av 1400- och början av 1500-talet är Glimmingehus i Skåne och Utö hus i Uppland.

Tidigmodern tid

Ett centralförsvar tar form – inre och yttre försvar av kungamakten under vasatiden

Gripsholms slott, Mariefred
Vadstena slott, Vadstena
Kalmar slott, Kalmar
Borgholms slottsruin, Borgholm
Kronobergs slottsruin, Växjö

Under 1500-talet byggdes ett inre befästningssystem upp. Detta skedde dels genom uppförandet av nya borgar och befästningar, dels genom utbyggnaden av befintliga riksfästen. Gripsholm, Vadstena och Uppsala tillhör de vasaborgar som uppfördes utifrån sådana motiv (se berättelsen Att styra...). Flera av de borgar och anläggningar som då uppfördes är i dag endast ruiner, till exempel Borgholms slott på Öland och gränsfästet Kronoberg i Småland. Kronans krigsmakt riktades under Gustav Vasas tid både mot en upprorisk allmog, Dackefejden hade just slagits ned när beslutet om de nya fästningarna togs, men även mot delar av frälset samt en internationell och katolskt orienterad opposition (se berättelsen Att styra...). Vid denna tid organiserades krigsmakten därför om såtillvida att systemet med bondeuppbåd i kombination med inhyrda legoknektar övergavs. I stället delades landet in i ett system av rotar, som skulle tillhandahålla tränade bondesoldater. För att täcka behovet av ridande soldater infördes nu även ett fast så kallat rytteri som var en utveckling av den äldre rusttjänsten.

Birger Jarls Torn, Riddarholmen,
Stockholm

Det faktum att Stockholm nu tydligt intog positionen som Sveriges huvudstad bidrog också till att den befintliga kungaborgen, med kärntornet Tre Kronor, förbättrades och att Riddarholmens försvar förstärktes. Samtidigt påbörjades en utbyggnad av fortifikationerna vid Stockholms inlopp. Vasaättlingarnas inre maktkamp gjorde att de var för sig byggde vidare på de borgar de behärskade inom sina respektive hertigdömen samtidigt som den som för stunden satt på tronen måste försvara sin position. Under vasatiden påbörjades även en offensiv och expansiv utrikespolitik. Till en början riktades denna mot handelsmakterna på andra sidan Östersjön, där det tyska ordensväldets sammanbrott ledde till en maktkamp rörande kontrollen över Baltikum. Danskarnas missnöje med Kalmarunionens upplösning ledde vidare till det så kallade Nordiska sjuårskriget, ett krig som utkämpades åren 1563–1570 mellan Sverige å ena sidan och Danmark, Lübeck och Polen å den andra sidan. Genom att också Danmark vid denna tid var försvagat av interna stridigheter kunde hotet mot Stockholm avväjas. Vid freden i Stettin var Sverige likväl tvungen att betala en ansenlig lösens för Älvsborgs fästning. Fredsuppgörelsen markerade det definitiva slutet på Danmarks anspråk att upprätthålla den nordiska unionen.

Expansion och nya landvinningar – stormaktstidens försvars- och krigsstrategi

Med 1600-talets expansiva politik skaffade sig Sverige en ny krigsstrategi. En bärande tanke i denna strategi var att försöka förhindra krig på egna landområden och i stället möta fienden på dess territorium. Deltagandet i trettioåriga kriget innebar att Sverige de facto kom att utgöra en del av ett större

Skansen Lejonet, Göteborg

ÅKE E:SON LINDMAN

Fredriksborgs fästning, Värmdö

ÅKE E:SON LINDMAN

politiskt sammanhang. De stridande parterna var, i ett inledande skede, i huvudsak det katolska kejsardömet mot ett förbund av protestanter, där Sverige stred vid sidan av tyska furstar. En viktig anledning till Sveriges inträde i detta krig var en fortsatt strävan att kontrollera östersjöhandeln. Denna handel fick under 1600-talet en avsevärt ökad betydelse tack vare den ökande inhemska produktionen av järn och koppar. Det faktum att det katolska Frankrike från 1630-talet gav Sverige militärt stöd i kampen mot de militärt överlägsna tyska kejsartrupperna visar att det krigspolitiska spelet var intrikat.

Samtidigt som svenska arméer stred på tysk mark fanns behov av att stärka det inhemska försvaret. Gränsskyddet föranledde därför anläggandet av befästa städer både på mark som sedan länge tillhört Sverige, men även på mark som vid 1600-talets mitt hade övergått i svensk ägo. För att säkra Sveriges tillgång till västerhavet nyanlades till exempel Göteborg som en befäst stad med vallgrav och skansar efter holländsk förebild. De tidigare danska befästningarna i Landskrona och Varberg samt Bohus fästning kom nu i svensk ägo. De befästa slott som låg i gränsområdet mellan de båda länderna fick också en betydelsefull roll för krigets utveckling. Vidare ledde erfarenheterna från Kalmarkriget till att försvaret av Kalmar förstärktes. Avståndet mellan staden och slottet ökades genom att den förstnämnda flyttades. Under 1600-talet utvecklades även genom expansionen av bergsbruket en livlig handel i de landskap som gränsade till nuvarande Norge. I syfte att skydda de västsvenska järnframställningsplatserna kom gränsövergångar mot väster att befästas.

Mot slutet av 1600-talet hade Sverige, bland annat genom framgångarna i trettioåriga kriget och i framgångsrika krig mot Danmark, blivit en militär stormakt. Förutom Finland omfattade landets territorium även stora delar av Baltikum och områden i nuvarande norra Tyskland. Östersjön blev därmed ett innanhav mellan rikets olika delar. Flottan var den svenska centralmaktens främsta redskap för att kontrollera sina nya landområden. I sam-

Göteborg:
Skansen Kronan,
Skansen Lejonet,
Nya Älvsborgs fästning

Carlstens fästning, Kungälv
Landskrona citadell/Gråen,
Landskrona
Varbergs fästning, Varberg
Bohus fästning, Kungälv
Hovdala slott, Hässleholm
Grimskärs skans, Kalmar
Eda skans, Charlottenberg

Skokloster, Håbo

Skeppsholmen, Stockholm
Kronobageriet
Stumholmen
Drottningsskärs kastell
Lindholmen
Marinbasen, Karlskrona
Repslagarbanan, Karlskrona

Varbergs fästning

BENGT NORDGREN

Kungsholms fort, Karlskrona

INGELA ANDERSSON

Köhalningsbron, Karlskrona

Hjälms hult ryttmästare-/majorsboställe, Helsingborg
Lillö majorsboställe, Kristianstad
Landsberga översteboställe, Enköping
Frövi översteboställe, Västerås
Herrsäter majorsboställe, Åtvidaberg

band med att den svenska flottan, huvudsakligen förlagd till Skeppsholmen i Stockholm, hade frusit inne under kriget med Danmark 1675–1679 beslöts att flottans huvudbas skulle flyttas till Karlskrona. Örlogsbasen här skulle fungera som kungamaktens förlängda arm och underlätta försvenskningen av de nyttillkomna södra landskapen. Dessutom hade Karlskrona den fördelen att det var isfritt längre period än Stockholm. Karlskrona uppfördes i enlighet med dåtidens senaste befästningsteknik och enligt en stadsplan som hade tydliga referenser till det antika Rom. Ambitionerna var alltså högt ställda och därmed kan örlogsstaden Karlskrona faktiskt betraktas som ett slags symbol för den svenska stormaktstiden.

Som en konsekvens av det danska kriget under senare delen av 1670-talet och i syfte att värna om Sveriges dåtida stormaktsposition infördes enligt radikala metoder, under Karl XI:s regeringstid, även en ny organisation för det svenska försvaret. Redan under

Gustav II Adolfs tid hade reformer rörande ovan nämnda rotesystem genomförts genom att försvaret bland annat tydligt indelats efter respektive landskap. De utländska legosoldaterna drog enorma kostnader, kostnader som bara kunde uppbäras genom fortsatta krigsframgångar, krediter och subsidier. Genom reduktionen 1680 återförde emellertid staten två tredjedelar av landets jordareal till kronan. Samtidigt övergick man från penningushållning, som starkt hade förespråkats av stormaktstidens statstjänstemän, till äldre tiders naturhushållning. Detta fick sitt tydligaste uttryck i det nya indelningsverket som lanserades vid 1682 års riksdag. Grundtanken var att överflytta de huvudsakliga fredskostnaderna för den inhemska stående armén från statens kassakista direkt till jorden. Officerarna och underofficerarna fick därvid, vid sidan av en mindre kontantlön, även en naturalön i form av de boställen de framöver skulle få nyttja. Systemet med boställen var i bruk fram till 1870-talet. Härigenom skapades en inhemsk armé av yrkeskrigare som i fredstid fungerade som jordbrukare. Denna Karl XI:s militära skapelse saknar faktiskt direkt motsvarighet i andra länder och därmed intar Sverige ur ett internationellt perspektiv en särställning på detta område.

Den ekonomiska grunden för det svenska militärväsendet var stabil vid utgången av 1600-talet. I syfte att bryta förbundet mellan Sverige och Holstein-Gottorp ingick Danmark-Norge, Sachsen-Polen och Ryssland ett an-

fallsförbund. Genom en överraskande attack på Riga i februari år 1700 inled-
des Det Stora Nordiska kriget. Efter den inledande segern vid Narva 1700
och de militära framgångarna i Polen och Sachsen vände snart krigslyck-
an för Sveriges del. Karl XII:s ryska fälttåg åren 1707–1709 blev ödesdigert.
Manspillan under krigsåren var enorm och särskilt hårt drabbades den finska
riksdelen. Bilden av Karl XII som krigarkung är motstridig. Orsakerna till de
stora förlusterna av landområden är många och fortfarande omdiskuterade.

Positionen som stormakt går förlorad – frihetstidens militära utveckling

Genom freden i Nystad 1721 förlorade Sverige definitivt sin stormaktsställ-
ning och därmed även kontrollen över Östersjön. Under frihetstiden ökade
hotet från öster genom Rysslands expansiva utrikespolitik. Ryssland flyttade
fram sina positioner i väst bland annat genom anläggandet av S:t Petersburg
som blev en kombinerad huvudstad och flottbas. Som ett direkt motdrag
uppförde därför Sverige försvarsanläggningen Sveaborg i nuvarande Finland,
vilket blev 1700-talets viktigaste militära manifestationen inom Sveriges då-
varande gränser.

Då den ryska marina krigsföringen var baserad på lätta fartyg, som kun-
de göra snabba raider längs med den svenska kusten, fanns vidare behov av
kompletterande marina insatser utöver örlogsbasen i Karlskrona. Vid Vax-
holm byggdes Fredriksborgs fästning för att hindra insegling till Stockholm,
och Skeppsholmen fick förnyad funktion, huvudsakligen som bas för arméns
så kallade skärgårdsflotta. Till 1700-talets militära byggprojekt i Stockholm
hörde uppförandet av ett nytt tyghus, det vill säga ett hus där vapen och ar-
tillerimateriel förvarades. Karlskronas värde som isfri flottbas förblev dock
intakt. Danmark betraktades långt in på 1700-talet som en huvudfiende till
Sverige. Detta kom bland annat till uttryck genom utbyggnaden av Kungs-
holmsfortet, som utgjorde försvar till en av de viktigaste infartslederna till
Karlskrona örlogsbas.

Rikets finanser var under vissa perioder av 1700-talet i kraftig obalans.
Likväl deltog Sverige även under 1700-talet i kostsamma krig. Anledningen
till att Sverige vid denna tid drogs in i krig var att landet lockades in i en al-
lianspolitik och att de styrande fortfarande hade anspråk på att återta landets
position som stormakt. Dessutom kunde ett krig vid denna tid överskugga
de inrikespolitiska problem Sverige då hade. Det svenska försvaret var emel-
lertid kraftigt försvagat och i kriget mot Ryssland 1788–1790 demonstrerade
en grupp officerare, genom Anjalaförbundet, att det fanns en opposition mot
kungen. Trots militära framgångar i kriget mot Ryssland visade förlusterna i
manskaper och krigsmateriel likväl på brister i det svenska försvaret. Två år ef-
ter kriget inrättades Kungl. Krigsakademien, som bedrev kadettutbildningen
vid Karlbergs slott. Kriget mot Ryssland hade dock gjort det uppenbart att
Sverige aldrig skulle återta sin ställning som lokal stormakt i norra Europa.

Fredriksborgs fästning, Värmdö

Artillerigården, Stockholm

Kungsholms fort, Karlskrona
Sträckningsmuren, Karlskrona
Skeppsholmen, Stockholm

Karlbergs slott, Stockholm

Modern tid

Krigsmaktens förändrade uppgifter under 1800-talet

Sverige befann sig under de första decennierna av 1800-talet i en brytnings-
tid. Genom landförlusterna efter Stora Nordiska kriget 1700–1721 och kri-

Intendenturområdet, Boden

INGELA ÅNDESSON

Havremagasinet, Boden

INGELA ÅNDESSON

Vaxholms kastell, Vaxholm
 Rindö redutt, Vaxholm
 Oscar Fredriksborgs fästning,
 Vaxholm
 Skeppsholmen, Stockholm
 Karlskrona:
 Godnatts fästningstorn
 Kurrholmens fästningstorn
 Skeppsgossekasernen
 Basareholmen
 Koholmen
 Smörasken
 Hokvinden
 Marinbasen
 Ellenabbens fort
 Karlsborgs fästning, Karlsborg

gen mot Ryssland 1741–1743 och 1808–1809 hade Sverige förlorat hälften av de landområden det ägde under stormaktstiden. Finlands förening med Tsarryssland flyttade östgränsen till det svenska kärnområdet samtidigt som det militära skyddet i öster, däribland Sveaborg, inte längre tillhörde Sverige.

Förlusten av Finland 1809 bidrog till ett kraftigt förändrat ekonomiskt och politiskt läge för landet samtidigt som Napoleonkrigen kom att få starka efterverkningar långt fram i tiden. Vidare markerar den Bernadotteska ättens tillträde till makten under 1810-talet ett uppbrott från äldre tradition. Karl XIV Johans militära insatser och diplomatiska spel gick stick i stäv mot vad som förväntades när han valdes till tronarvinge. I stället för att återerövra Finland ingick kungahuset en personalunion med Norge, vilken även inbegrep en gemensam utrikespolitik, genom freden i Kiel 1814. Detta möjliggjordes genom att Bernadotte, tillsammans med preussiska, ryska och österrikiska trupper, gick emot den franske kejsaren Napoleon som var i förbund med Danmark. Personalunionen föregicks av ett svenskt fälttåg mot Norge, något som för övrigt utgjorde den sista offensiva svenska krigsakten, före den långa period av fred som nu tog sin början. Sverige lyckades återta en ledande roll i Norden samtidigt som man etablerade ett relativt stabilt förhållande till Ryssland, trots att ett yttre hot från öst upplevdes starkt i många kretsar. Kriegen mellan Danmark och vissa tyska stater på 1840-talet samt kriget år 1870–1871 mellan Frankrike och Preussen höll frågan om den militära organisationen i landet levande. De allt starkare kraven på självständighet från Norges sida föranledde också militära överväganden mot slutet av århundradet.

Försvarets utveckling under förra delen av 1800-talet präglas starkt av den hotbild som Rysslands militära övermakt hade skapat. Detta medförde att hela östkusten och den norra landgränsen låg blottade eller tillgängliga för ryskt anfall. För att stärka landets försvar i öster gjordes stora satsningar dels på stockholmsområdet – med Vaxholm och Skeppsholmen – dels på Karlskrona. Men det utan jämförelse största militära byggnadsföretaget under 1800-talet var Karlsborgs fästning, uppförd vid Vättern åren 1819–1907. Denna fästning, uppbyggd efter den så kallade centralförsvarsplanen, förlades invid den nya kommunikationsleden Göta kanal, vars tillkomst aktualiserade den nygamla försvarsprincipen. Tack vare kanalen kunde trupper snabbt

Mönstersalsbyggnaden, Karlskrona

INGELA ANDERSSON

Malmen, Linköping

INGELA ANDERSSON

transporteras mellan landets östra och västra kuster och kungahuset, regeringen samt guldreserven hastigt sätts i säkerhet på Karlsborg, under arméns beskydd. Innanför vallarna byggdes, i likhet med vid Sveaborg, en hel stad som kunde fungera som reservhuvudstad vid ett yttre hot. Fienden tvingades därmed att rycka långt in i landet vid ett eventuellt anfall mot rikets ledning och därmed beräknades en stor del av kraften i anfallet gå förlorad på vägen. Karlsborgs fästning byggdes i en för tiden helt modern byggnadsteknik där bland annat valven och murarna gjordes bomb- och brandsäkra. Vid tidpunkten för fästningens färdigställande vid tidigt 1900-tal var centralförsvarsprincipen emellertid sedan länge övergiven och trots kompletterande anläggningar förlorade fästningen sin strategiska betydelse, men kom även framledes att tjäna som en viktig förläggningssort. Anledningen till att centralförsvarsprincipen övergavs var bland annat att järnvägens utbredning ansågs förstärka hotet mot norra Sverige där ekonomiska resurser som malm och vattenkraft nu började exploateras. I slutet av 1800-talet växte idén fram om en fästning i Boden. Förverkligandet skedde först under början av det följande århundradet. På Gotland påbörjades under 1800-talets sista år en gördelfästning i mindre skala vid Tingstäde.

Metoden att spränga ned försvarsanläggningarna under mark var en nyhet för den senare delen av 1800-talet. Byggnadstekniken var ett svar på utvecklingen inom vapenområdet. Ny ammunition och grövre artilleripjäser med starkare sprängkraft än tidigare ställde krav på nya fortifikatoriska principer. I slutet av århundradet hade fortifikationskonsten i princip hunnit i kapp vapenutvecklingen. Även om den tekniska utvecklingen gick fort var mycket sig likt i krigets vardag. Hästen skulle till exempel vara det viktigaste militära transportmedlet fram till andra världskriget. För att tillgodose krigsmaktens behov av hästar och hästkunnande inrättades på 1860-talet Arméns rid- och körskola vid Strömsholms slott där kronan sedan tidigare hade bedrivit avel och ridskola.

Den så kallade försvarsfrågan var under hela 1800-talet ett återkommande ämne i riksdagen. Huvudfrågan rörde hur den militära organisationen skulle vara strukturerad. Grunden i 1800-talets krigsmakt utgjordes alltjämt av det militära indelningsverket, men vid sidan av detta bestod krigsmakten även av

Bodens fästning, Boden

Tingstäde fästning, Gotland

Strömsholms slott, Hallstahammar
Strömsholms ridskola, Hallstahammar
Strömsholms kungsladugård, Hallstahammar

Revinge hed, Lund
F3, Malmslätt, Linköping
Skillingsarydslägren, Vaggeryd

Livgardet till häst, Kv Krubban,
Stockholm

den värvade armén. De värvade förbanden bestod av ständigt tjänstgörande manskap och befäl som åtagit sig att, mot kontantlön, kontinuerligt utföra militärtjänst. Förbanden var som regel förlagda antingen vid fästningar eller till de kaserner som började byggas i eller i anslutning till städerna under 1800-talet. En typbildande kasern var den som uppfördes för Livgardet till häst i Stockholm 1805–1818.

För att åstadkomma en förstärkning av den indelta respektive värvade armén beslöt man år 1812 att införa en så kallad beväringssinrättning. Systemet innebar att varje vapenför man, med undantag av tjänste- och ämbetsmän, skulle genomgå en grundläggande militär utbildning. Därmed hade första steget mot allmän värnplikt tagits.

Genom att Sverige lyckades hålla sig utanför krigshandlingar kunde militären under 1800-talet utöka de civila uppgifterna bland annat inom områden som kommunikation, offentligt byggande och civil administration. Dessutom ökades kraven på utbildning för inträde till den militära banan, något som har en tydlig parallell till hur den civila förvaltningen utvecklades vid samma tid.

I skuggan av krig – Sverige och neutraliteten

I samband med unionsupplösningen 1905 ivrade vissa konservativa grupperingar för att Sverige skulle tvinga kvar Norge i unionen med vapenmakt. Fredsviljan var dock starkare och unionen löstes upp efter förhandlingar i Karlstad. Men stämningarna kring unionsfrågan bidrog tillsammans med händelseutvecklingen i öst till att försvarsfrågan åter blev högst aktuell i den politiska debatten. Stora militära satsningar genomfördes. Bland annat byggdes den ovan nämnda fästningen vid Boden, konstruerad som en så kallad gördelfästning med fem fort som sprängdes ned i berggrunden. För anläggning och bemanning av den nya fästningen inrättades en garnison i Boden. Också byggnadsarbetena vid Tingstäde fortsatte.

I regementes- och garnisonsorterna uppfördes kasernområden för förläggning av de värnpliktiga soldater som genom den allmänna värnpliktens införande 1901 ställdes till krigsmaktens förfogande. Dessa kaserner, utarbetade efter typritningar, har tydliga likheter med 1800-talets institutionsbyggande och kan således kopplas samman med exempelvis de läroverks- och sjukhusbyggnader som då uppfördes. Sammanlagt uppfördes 53 kasernetablisement över hela landet. Före den stora utbyggnaden av kasernanläggningarna var soldaterna förlagda i tält i anslutning till övningshedarna när regementet tränade. Regimentenas övningar skedde inom kasernområdena men också på övningshedarna, som ibland har en flerhundraårig militär historia. I de orter där regementen var förlagda utgjorde militären ett markant inslag i det sociala livet. Regimentena bidrog också i många fall till orternas ekonomiska utveckling, inte minst i anslutning till de nyetablerade anläggningarna, så som exempelvis Boden. Deras regionalekonomiska betydelse har under de senaste decennierna åter uppmärksammats i samband med de omfattande nedläggningar som följt i spåren av försvarets nedbantning.

En allmän oro över Rysslands förmodade fientliga avsikter i kombination med att försvarsfrågan inte ansågs kunna lösas så snabbt som situationen fordrade, bidrog till den så kallade borggårdskrisen 1914. Borggårdskrisen var en konstitutionell kris mellan konservativa krafter och den sittande liberala regeringen, som senare avgick. Denna kris spädades på av den aggressiva nationalism som var ett gemensamt europeiskt fenomen under denna period. De konservativa krafterna i samhället bidrog starkt till landets ökade

Boden:
Bodens garnison,
Bodens tygstation,
Trångorsområdet

Ing2, Eksjö
Kavallerikasernen, Stockholm
Officersmäss Trianon, Eksjö
Revingehed, Lund

försvarsvilja och mobilisering i försvarsfrågan. Försvarsbeslutet 1914 innebar bland annat att Vaxholms fästning skulle byggas ut och kompletteras med en yttre befästningslinje bestående av fort och artilleribatterier – något som i praktiken var genomfört först på 1920-talet. Kort efter första världskrigets utbrott utfärdades emellertid en svensk neutralitetsförklaring. Tillsammans med de övriga nordiska länderna fick Sverige under hela kriget ständigt hävda folkrättens grundsatser samt beivra neutralitetskränkningar från de krigförande ländernas sida.

Ett beslut om nedrustning av det svenska försvaret fattades år 1925 och genomfördes två år senare. Risker för ett nytt krig i Europa bedömdes som liten. En viktig nyhet under 1920-talet var tillkomsten av flygvapnet som bildades 1926 genom en sammanslagning av arméns och marinens flyg. Därmed tillkom ett tredje försvarsgren i den svenska militärorganisationen. Permanenta hangarer började byggas redan året därefter på det gamla övningsfältet Malmen utanför Linköping. I det nu aktuella beståndet finns hangarer också vid Skillingaryd och Säve. Satsningen på flyget och utvecklingen av stridsflygstekniken var stor och under 1950- och 1960-talen var det svenska flygvapnet det fjärde största i världen.

När andra världskriget bröt ut hade landets befästningslinjer börjat förstärkas – som ett resultat av 1936 års försvarsbeslut – men var långt ifrån färdigställda. Till upprustningen under beredskapsåren hörde att fästningsbyggandet intensifierades. Forten vid Boden kompletterades med omfattande anläggningar för närstrid och värn, bland annat längs den så kallade Kalixlinjen. Kustförsvaret av Stockholm och östra Mellansverige flyttade med försvarsbeslutet ut till havsbandslinjen. Här uppfördes ett system av fasta anläggningar för närstrid, som till exempel Järflotta och 15,2-batteriet på Landsort i Stockholms södra skärgård. Förstärkningar av liknande slag genomfördes i Göteborgs- och Härnösandsområdena samt i Karlskrona och på Gotland och längs Skånes kuster. Av dessa platser är flera representerade i portföljen. I Karlskrona handlade det om ett helt nytt batteri Jutudden medan det på Gotland rörde sig om en utbyggnad av Färösunds fästning från sent 1800-tal.

Den intensifiering av fästningsbyggandet som följde med andra världskriget hade sin motsvarighet inom kasernbyggandet. 1940-talets kasernbyggande karaktäriseras av en småskalig och till terrängförhållandena anpassad arkitektur med förhållandevis civil prägel. En bakomliggande idé var att anläggningarna skulle smälta in i den omgivande bebyggelsen och därigenom bli svårare att urskilja som mål för luftangrepp. Detta skiljer 1940-talets kasernbyggande från den stora utbyggnad av kaserner som redan hade utförts i samband med den allmänna värnpliktens införande.

I sin strävan att hålla Sverige utanför andra världskriget tvingades regeringen till eftergifter åt de krigförande nationerna, vilket uppmärksammats inom ramen för den forskning som skett kring förhållandena i Sverige under andra världskriget. Inte minst transiteringstrafiken har varit omdebatterad under efterkrigstiden. Sveriges ambivalenta hållning gentemot de krigsdrabbade grannländerna och baltfrågan har också varit omdiskuterade. Exempel på bebyggelsekategorier som minner om de känsliga förhållandena under krigsåren är de lägeranläggningar som upprättades i landet under åren 1939–1943. Dessa läger var avsedda för politiska fångar i händelse av krig, men kom främst att användas för omhändertagande av flyktingar. Under en kort period existerade ett arbetskompani för ”politiskt opålitliga element”. Det var framförallt kommunister som avsågs. Uppgifterna om vilka dessa personer var baserades på in-

F3, Malmslätt, Linköping
Skillingarydslägren, Vaggeryd

Siarö fort, Österåker Järflotta
kustartilleri, Nynäshamn
Järflotta
Landsort 15,2-cm batteri,
Nynäshamn
Jutuddens batteri, Karlskrona
Aspö

Ballonghallen, Boden

INGELA ANDERSSON

formation från säkerhetspolitisk underrättelsetjänst och civil övervakning.

Under 1940- och 50-talet byggdes bilden av det neutrala folkförsvaret upp i Sverige. Sveriges industri var intakt vid andra världskrigets slut. Den starka traditionen av så kallad snilleindustri samt en väl fungerande verkstadsindustri i kombination med goda tillgångar på råvaror och energi medförde att Sverige under efterkrigstiden utvecklades till en världsledande industrination. Detta gällde inte minst produktionen av krigsmateriel, både för inhemskt bruk och för export. Försvarsindustrin var och är ännu, paradoxalt nog, en av de ekonomiskt drivande krafterna bakom den freds- och frihetsälskande bild av folkhemmet som lanserades under efterkrigstiden i Sverige.

Under det kalla kriget var atombomben det allt överskuggande hotet. För försvarets del innebar den kraftigt ökade vapenverkan att ledningscentraler, flygets och flottans baser med flera anläggningar helt eller delvis förlades till berggrum. Utvecklingen var likartad i flera europeiska länder. Unikt för Sverige var att berggrumslösningen även utnyttjades för befästningar i områden för direkt strid – något som andra länder övergav för mobila lösningar anpassade till en rörligare krigsföring. Att Sovjetunionen uppfattades som det stora hotet avspeglas i satsningen på fästningar utmed den långa östersjökusten och de norrländska älvlinjerna. Kustartillerifästningarna från kalla kriget finns av olika typer och storlekar. Exempel på bevarade anläggningar är Arholma, 1950- och 60-tals fästningarna vid Hemsön utanför Härnösand, Ersta-batteriet på Landsort i Stockholms skärgård och Nya Ellenabben på Aspö utanför Karlskrona. I anslutning till Nya Ellenabben finns också kustspaningsradarstationen Gruvan – en av trettio liknande anläggningar som

Hemsö fästning, Härnösand
Landsort Ersta batterisystem,
Nynäshamn
Nya Ellenabben, Karlskrona
Aspö

under kalla kriget byggdes utmed landets kuster. Försvaret av broarna över älvarna i Norrlands inland sköttes bland annat av Vuollerims artilleribatteri norr om Boden. Alla de nämnda fästningarna inklusive radarstationen förlades till bergrum. En annan typ av anläggningar som fick utökat skydd under kalla kriget var flygets och flottans baser. Redan i början av andra världskriget hade det blivit uppenbart att flygplan, hangarer, verkstäder med mera var mycket sårbara för anfall från luften. En i berget insprängd flyghangar anlades år 1942 vid Säve. Den nu aktuella berghangaren i Säve byggdes för F9 på 1950-talet och dimensionerades för att stå emot ett anfall med kärnvapen.

Berlinmurens fall 1989 innebar en successiv omorientering av det svenska försvaret. Från ett försvar baserat på traditionellt territoriellt invasionsförsvar har man övergått till ett insatsförsvar. Motivet till denna omorientering är det förändrade säkerhetspolitiska läget i världen och en förändrad hotbild. Försvaret av i dag är därför inte enbart inriktat på traditionella militära hot utan även i hög grad inriktat mot hot som terrorism, desinformation och organiserad brottslighet. Sveriges försvar ingår numera i ett större internationellt sammanhang, något som har bidragit till att den svenska neutraliteten har tonats ned.

Kustspaningsradarstationen
Gruvan, Karlskrona
Aspö
Bomyrberget, Jokkmokk

Säve berghangar, Göteborg

Sammanfattning och analys

De fastigheter som ingår i den här berättelsen omfattar anläggningar från stenåldern fram till kalla krigets dagar, en tidsperiod som sträcker sig över flera tusen år. Under såväl förhistorisk som historisk tid har det territoriella område vi idag kallar Sverige härjats av och deltagit i förödande krig. De materiella spåren i landskapet är tydliga. Fornborgar, pålverk, kastaler och ringmurar vittnar om lokala och regionala stridigheter och tider av politisk splittring och oro under förhistorisk tid och medeltid. Under 1500-talet skedde en successiv konsolidering av kungamakten, något som fick sitt konkreta uttryck i de befästningar som uppfördes och förstärktes vid denna tid och som hade tydlig karaktär av ett slags centralförsvar riktat både mot inre och yttre hot. Under 1600-talet vidtog en mycket expansiv utrikespolitik. Denna politik som tydligt syftade till att föra fram Sverige som en stormakt i norra Europa innebar att landet genom krig förvärvade stora landområden. Örlogsstaden Karlskrona och nyanläggandet av Göteborg, i syfte att säkra tillgången till västerhavet, är kanske de tydligaste materiella uttrycken för stormaktstidens krigs- och försvarsstrategier.

Till följd av förödande krig och påföljande ekonomisk och politisk oro kom Sverige under 1700-talet att förlora sin position som stormakt. Detta trots militära satsningar i öster – däribland det ur försvarsstrategisk synvinkel viktiga Sveaborg i Finland. Förlusten av Finland bidrog till ett helt förändrat politiskt och ekonomiskt läge för Sverige under tidigt 1800-tal. Ryssland kom därmed fortsatt att uppfattas som det i särklass största hotet mot Sverige. Denna föreställning levde vidare under stora delar av 1900-talet, i synnerhet under det kalla krigets dagar, något som har medfört att i synnerhet östersjöförsvaret kontinuerligt har byggts ut ända in i vår tid.

Sverige har inte varit inblandat i något regelrätt krig sedan tidigt 1800-tal. Sverige har, ur ett försvars- och utrikespolitiskt sammanhang, därför ofta beskrivits som ett land som har fört en konsekvent freds- och neutralitetspolitik alltsedan tidigt 1800-tal. Forskningen har emellertid under de senaste decennierna visat att denna bild är en efterkonstruktion. I samband med att konflikten mellan Schleswig-Holstein och Danmark skärptes år 1848 var till exempel Oskar I beredd att sända svenska trupper till Danmark för att i skandinavismens anda hjälpa det danska brödrasfolket. Samma önskan att komma till danskarnas undsättning uppvisades av Karl XV i samband med kriget mellan Danmark och Preussen-Österrike år 1864. Det svenska truppdeltagandet stoppades av regeringen. I båda konflikterna fanns dock ett stort deltagande av frivilliga svenskar. Vid unionskrisen år 1905 fanns konservativa grupperingar som uppvisade en stark vilja att tvinga kvar grannlandet i unionen med hjälp av vapenmakt. Slutligen visar agerandet under andra världskriget att Sverige knappast har fört en helt konsekvent freds- och neutralitetspolitik. Med ett förändrat säkerhetspolitiskt läge i världen är Sveriges officiella hållning numer att landet är militärt alliansfritt och har ett nära samarbete med Nato.

Statens fastighetsverk förvaltar i dagsläget ett antal fastigheter med militär anknytning från olika epoker. En del av dessa har sedan länge förvaltats av Statens fastighetsverk och dess föregångare, medan andra har överförts från Fortifikationsverket under senare tid. De kulturhistoriska värderingar som har uttryckts i de omfattande statliga utredningar som har föregått de senare överföringsbesluten har inte alltid beaktats fullt ut. Detta har del-

vis varit ett resultat av att inte erforderliga medel ställts till förfogande för en långsiktig förvaltning, varför inte Statens Fastighetsverk kunnat ta emot alla anläggningar som har föreslagits för överföring. Därmed saknas fastigheter som hade varit värdefulla för att på ett mer fullödigt sätt illustrera denna berättelse materiellt i det bestånd som nu varit föremål för utvärdering.

En svårighet som har uppenbarats sig vid bedömningen, och som särskilt bör uppmärksammas i samband med denna berättelse, är att komplexa miljöer eller miljöer som omfattar extremt stora försvarskomplex svårligen låter sig representeras när urvalet har skett utifrån beslutade och föreslagna statliga byggnadsminnen, som ofta utgörs av solitärer eller ett mindre urval av fastigheter i en helhetsmiljö. De tydligaste exemplen är Bodens och Karlsborgs fästningar där en stor del av de omgivande regementsbyggnaderna och de anläggningar för fortens närförsvår som har byggts i anslutning till befästningarna inte har klassats som statligt byggnadsminne. Detta innebär i praktiken att endast delar av försvarssystemet har kunnat föreslås ingå i den kulturhistoriska portföljen trots att en bedömning självfallet borde grunda sig på en totalbild av respektive anläggning med tillhörande försvarssystem och den kulturhistoriska miljön i ett vidare sammanhang. Detta har rent praktiskt fått till följd att varken Vaberget vid Karlsborgs fästning eller Kalixlinjen vid Boden idag ingår i de fastigheter som har kunnat föreslås för den kulturhistoriska portföljen.

De fastigheter med militär anknytning som har ingått i bedömningsunderlaget och som nu förvaltas av Statens fastighetsverk, tillsammans med de fastigheter som nu förvaltas av Fortifikationsverket och som i framtiden kan komma att föras över till Statens fastighetsverk, kan trots det som anförts ovan ge en tämligen god bild av landets interna och externa maktbalans från 1500-talet fram till idag. Dock bör det påpekas att fördelningen mellan 1900-talets olika vapenslag är ojämn och att andra anläggningar än befästningar är väl svagt representerade. Med detta avses exempelvis helhetsmiljöer för militär förläggning, övning och administration som kompletterat själva befästningsanläggningarna i Boden och Karlsborg. I det utvärderade beståndet finns också försvarsanläggningar från förhistorisk tid och medeltid, vilka kommer att komplettera den försvarshistoriska berättelsen bakåt i tiden.

Genom att staten sedan lång tid har varit huvudman för det svenska försvaret har det funnits såväl ekonomiska som politiska incitament för ett statligt ägande. Det stora antalet fastigheter som finns i statens ägo ger relativt goda möjligheter till att det nationella kulturarvet för denna berättelse får såväl kronologisk som geografisk spridning. Det omfattande tidsspannet bidrar till att de fastigheter som föreslås ingå i denna portfölj är av mycket varierande karaktär. Flera av fastigheterna har även varit i bruk under en mycket lång tidsperiod, något som bidrar till att flera av objekten är komplexa till sin natur. Detta betyder att fastigheterna inte enbart har haft militära syften utan även varit platser för civila verksamheter som till exempel handel, hantverk, representation och administration. Dessa fastigheter kan även ha haft diverse andra funktioner och kan till exempel ha nyttjats som fångelser, gäldstugor och tvångsarbetsinrättningar. De kan därför bidra till att belysa kriterier som klass, gender och generation.

Ändå saknar även denna fastighetsportfölj ett antal olika typer av objekt som skulle kunna bidra till en bredare bild av eventuella hotbilder och svensk försvarspolitik, i synnerhet under 1900-talet. Till denna kategori hör till exempel de läger som upprättades under åren 1939–1943. Sådana fastigheter finns i statlig ägo, men utgör idag inte statligt byggnadsminne och har därför

inte ingått i underlaget för denna översyn. Frågan om dessa platsers historia liksom Sveriges förhållande till de stridande makterna under andra världskriget är några av de politiskt känsliga ämnen som heller ännu inte har behandlats på ett balanserat och uttömmande vis av forskningen. Sådana miljöer har därför stor forskningspotential. Inlemmandet av någon av dessa platser i det nationella kulturarvet skulle kunna bidra till att illustrera en mer sammansatt och klagörande bild av Sverige under andra världskriget. Slutligen saknas även objekt från efterkrigstiden som är förknippade med den inre hotbilden och övervakning och åsiktsregistrering. Sådana historiska exempel kan direkt kopplas till den dagsaktuella diskussionen och skulle kunna nyansera bilden av Sverige som ett land där åsiktsfrihet är en okränkbar rättighet.

Fastigheter som uppfyller urvalskriterierna och ingår i denna berättelse

FÖRHISTORISK TID	Keberget, Sotenäs, Uleberg 2:142 Ismantorps borg, Borgholm, Ismantorps fornborg 1:1 Eketorps borg, Mörbylånga, Össby 49:1, 1:10 Bårby borg, Mörbylånga, Rösslösa 10:1, Rösslösatakten 1:1, Södra Bårby 26:1
MEDELTID	Näs slottsruin, Jönköping, Näs 1:12 Källa gamla kyrka, Borgholm, Källa 2:1 Örebro slott, Örebro, Nikolai 3:5 Kalmar slott, Kalmar, Slottet 1 Nyköpingshus, Nyköping, Nyköpingshus 1 Visby ringmur, Gotland, Visby innerstaden 1:1 Visborgs slott, Gotland, Visby slottet 1 Dalmanska tornet, Gotland, Visby innerstaden 1:49 Glimmingehus, Simrishamn, Glimminge 39:44, 39:6
TIDIGMODERN TID	Gripsholms slott, Strängnäs, Gripsholms slott 1:1 Gripsholms kungsladugård, Strängnäs, Gripsholm 4:109 Vadstena slott, Vadstena, Slottet 1 Kalmar slott, Kalmar, Slottet 1 Borgholms slottsruin, Borgholm, Borgholm 8:16 Kronobergs slottsruin, Växjö, Kronoberg 2:3 Landskrona citadell/Gräen, Landskrona, Citadellstaden 2:1, Lundåkra 10:2 Varbergs fästning, Varberg, Getakärr 3:62 Bohus fästning, Kungälv, Gamla staden 1:10 Skepps- och Kastellholmarna (Skeppsholmen), Stockholm, Flaggmannen 1, Skeppsholmen 1:1,3 Kvarteret Västertorn = Birger Jarls Torn, Stockholm, Gråmunkeholmen 3. Kronobageriet, Stockholm, Kusen 2 Stumholmen, Karlskrona, Karlskrona 2:22 Drottningkärs kastell, Karlskrona, Drottningkärr 1:2 Marinbas Syd, Karlskrona Lindholmen, Karlskrona, Karlskrona 4:20 Repslagarbanan Marinbas, Karlskrona, Karlskrona 4:20 Sträckningsmuren Marinbas, Karlskrona

Kungsholms fort, Karlskrona, Karlskrona 2:30
Godnatts fästningstorn, Karlskrona 2:24
Kurrholmens fästningstorn, Karlskrona 2:41
Skeppsgossekasernen Marinbas syd, Karlskrona, Anckarstierna 58
Basareholmen, Karlskrona, Karlskrona 2:27
Koholmen, Karlskrona 2:28
Smörasken, Karlskrona 7:1
Hokvinden, Karlskrona, 4:20
Marinbas 41 B, Karlskrona, Karlskrona 4:17, 2:29, Anckarstierna 1, von Gerdtén 38, Liewén 6
Kölnhållningsbro, Kranspelsskjul, Spikkran, Marinbas, Karlskrona, Karlskrona 4:20
Ellenabbens fort, Karlskrona, Aspö 6:40
Skansen Kronan, Göteborg, Haga 715:2
Skansen Lejonet, Göteborg, Gullbergsvass 703:4
Nya Älvsborgs fästning, Göteborg, Älvsborg 855:752
Carlstens fästning, Kungälv, Marstrand 5:6
Hovdala slott, Hässleholm, Hovdala 1:3
Grimskärs skans, Kalmar, Kvarnholmen 2:14
Eda skans, Charlottenberg, Edaskans 1:1
Skokloster slott, Håbo, Skokloster 2:4
Hjälmskult ryttmästar- och majorsboställe, Helsingborg, Hjälmskult 1:2
Lillö kungsgård = Lillö majorsboställe, Kristianstad, Lillö 50:2
Landsberga före detta översteboställe, Enköping, Landsberga 1:1
Frövi översteboställe, Västerås, Frövi 4:2
Herrsäter majorsboställe, Åtvidaberg, Herrsäter 1:1
Oskar Fredriksborgs fästning, Vaxholm, Rindö 3:311
Fredriksborgs fästning, Värmdö, Myttinge 1:44
Artillerigården, Stockholm, Läderkanonen 1
Karlbergs slott, Solna, Huvudsta 4:15
Officersmännen Trianon, Eksjö, Lunnagård 1:1

MODERN TID

Tingstäde fästning, skans 1, Gotland, Tingstäde Fjurbärs 1:17
Strömsholms slott, Hallstahammar, Strömsholm 8:52
Ridskolan Strömsholm, Hallstammar, Strömsholm 8:53
Strömsholms kungsladugård, Hallstahammar, Strömsholm 1:57
Siarö fort, Österåker, Kyrkogårdsön 1:1
Rindö redutt, Vaxholm, Rindö 2: 263
Vaxholms kastell; Vaxholm, Vaxön 1:12
Revinge hed, Lund, Silvåkra 1:34, Revinge 1:2
Skillingarydslägren, Vaggeryd, Lägret 1:1
Karlsborgs fästning, Karlsborg, Vanäs 1:9
Bodens fästning, Boden, Heden 3:282
Bodens garnison, Intendenturområdet, Kommendantsbyggnaden, Ballonghallen, Boden, Boden 57:11, 5:98, 57:8
Före detta tygstationen i Trångforsområdet, Boden, Boden 2:124
Kvarteret Krubban = Livgardet till häst, Stockholm, Krubban 18
F3, Malmslätt, Linköping, Malmen 2:7
Järflotta kustartilleri, Nynäshamn, Järflotta
Landsort 12/70 ERSTA, Landsort 15,2 batteri, Nynäshamn, Landsort 1:1
Jutuddens batteri, Karlskrona, Aspö 4:75, 4:76, 5:62
Arholma kustartilleri, Norrtälje, Arholma 1:76
Ing2, Eksjö och Eksjö garnison, Lunnagård 1:1
Kavallerikasernen, Stockholm, Kavalleristen 2

Hemsö fästning, Hämösand, Havsto 1:1
Nya Ellenabben, Karlskrona, Aspö 6:40
Kustspaningsradarstation Gruvan, Karlskrona, Aspö 6:87, 3:35
Bomyrberget, Jokkmokk, Vuollerim 37:1
Säve berghangar, Göteborg, Alleby 9:2
Skyddsrumsanläggning på Riddarholmen, Stockholm, Gråmunkeholmen 3

Fastigheter som inte uppfyller urvalskriterierna eller ingår i berättelsen

Ådö före detta kaptensboställe, Flen, Ådö 1:1
Tommarp kungsgård, Åstorp, Tommarp 1:1
Kasernetablisementet P 4, Skövde, Skövde 5:259
Oskar II:s fort, Göteborg, Älvsborg 855:800
Fårösunds fästning, Gotland, Bunge Bungenäs 1:5, 6
Södra strandverket, Kungälv, Marstrand 5:7
Johannisborgs slottsruin, Norrköping, Slottshagen 1:2
Dalarö skans, Haninge, Västertorp 2:1

Motiveringar till fastigheter som inte uppfyller urvalskriterierna eller ingår i berättelsen

Ådö före detta kaptensboställe,
Flen, Ådö 1:1

Ådö före detta kaptensboställe i Södermanland är uppfört år 1746 och äger en ur kulturhistorisk synvinkel intressant historia. Sätessgården har anor från medeltiden, men i dagsläget finns endast en portalsten från 1600-talet som vittnar om de storslagna slottsplaner som fanns för denna fastighet. Utifrån sin funktion som militärt boställe och utifrån föreliggande dokumentation har den emellertid inte en lika enhetlig och tydlig historia som till exempel ovan nämnda Hjälmskult ryttmästarboställe från samma tid. Ådö kaptensboställe kan därför, ur en typologisk aspekt och utifrån kriterierna i denna berättelsemodell (i synnerhet geografiskt kriterium), betraktas som mindre betydelsefull än Hjälmskult. Fastigheten är inte heller väsentlig för att illustrera någon annan berättelse varför den inte bör ingå i portföljen.

Tommarps kungsgård,
Åstorp, Tommarp 1:1

Tommarps kungsgård i Skåne har anor långt tillbaka i medeltiden. Redan omkring år 1300 uppfördes här ett försvarstorn och detta torn ingår i dag i det nuvarande byggnadskomplexets norra länga. Under 1600-talet tillkom ytterligare bostadslängor som byggdes kring en gård i syfte att skapa en sluten gårdsanläggning. Under 1700-talet genomgick byggnaden en kraftig interiör ombyggnad och i dag dominerar därför denna epok samt tillskott från 1800-talet tydligt i byggnadernas interiör. Tommarps kungsgård fungerade som militärt boställe för högre officerare vid den indelta armén under perioden 1691–1869. Utifrån de motiveringar som har styrts urvalet av militära boställen, som har redovisats ovan och som alltså utgår ifrån typologi, faller Tommarp utanför dessa ramar. Den har alltså inte uppförts eller byggts om utifrån någon militär typritning och blir därmed heller inte betydelsefull utifrån dessa kriterier. Som exempel på hur de högre militära sätessgårdarna kunde se ut har i denna berättelse i stället Skokloster valts som illustrativt exempel.

- Kasernetablissemnet P 4,** Skövde, Skövde 5:259
Kasernerna vid pansarregementet P:4 i Skövde har vägts mot Ing 2:s kasernområde i Eksjö. Dessa områden har båda en representativ historia och kasernområdena har bebyggelse-mässigt bedömts som någorlunda likvärdiga. Eksjö har emellertid även en statligt byggnadsminnes-klassad officersmäss, Trianon, samt ett anslutande övningsfält, Ränneslätt, med kulturhistoriskt värdefull bebyggelse vilket har nyttjats under flera hundra år. Detta gör sammantaget att Eksjö har bedömts ha en mer enhetlig miljö av större kulturhistoriskt värde än P 4:s kaserner. Även regementets förhållande till Eksjö stad, som starkt har präglats av den militära närvaron, har beaktats i bedömningen. Samma enhetliga och illustrativa miljö verkar utifrån det befintliga utredningsunderlaget saknas i Skövde, och därför föreslås P 4:s kaserner inte ingå i den kulturhistoriska portföljen.
- Oskar II:s fort,** Göteborg, Älvsborg 855:800
Bergsfortet Oskar II:s fort är uppfört år 1899–1907 i syfte att skydda inloppet till Göteborg. Fortet ersatte då Nya Älvsborgs fästning vars äldsta delar är från 1600-talet. Motivet till att fortet inte har föreslagits ingå i den kulturhistoriska portföljen är att Karlsborgs fästning och Bodens fästning sammantaget väl har ansetts kunna illustrera såväl fästningsbyggandets som den krigstekniska utvecklingen i landet under senare delen av 1800-talet och tidigt 1900-tal. Göteborg och Västsverige representeras i stället i portföljen av en hög andel befästningar från 1600-talet eftersom denna epok, ur krigs- och försvarshistorisk synvinkel, kan anses väga tyngre i historieskrivningen för denna region av landet.
- Fårösunds fästning,** Gotland, Bunge Bungenäs 1:5,6
Fårösunds fästning har inte ansetts vara en pedagogisk representant för berättelsen om maktbalansen eftersom dess karaktär numer är förändrad. Fårösunds mellersta del, Skans 1, är nämligen ombyggt till hotell. Det närbelägna Tingstäde 1 är en liknande anläggning från samma tid som har mer av sin ursprungliga karaktär och därför en större autenticitet och pedagogisk potential än Fårösunds fästning. Därmed bör Fårösunds fästning inte ingå i portföljen.
- Södra strandverket,** Kungälv, Marstrand 5:7
Södra strandverket uppfördes år 1851–55 för att säkra inloppet till Marstrand och Carlstens fästning, som huvudsakligen är uppförd under 1600-talet. Byggnaden har inte ansetts vara betydelsefull för att illustrera berättelsen om försvaret under 1800-talet, som i portföljen representeras av Carlstens fästning.
- Johannisborgs slottsruin,** Norrköping, Slottshagen 1:2
Slottsruinen Johannisborg ligger utanför Norrköping. Ruinen från 1600-talet kan inte tydligt manifesteras något centralt utvecklingskede i den här aktuella berättelsen som inte belyses av andra fastigheter i den kulturhistoriska portföljen. Den tillför heller inte någon ytterligare dimension.
- Dalarö skans,** Haninge, Västertorp 2:1
Dalarö skans är uppförd under 1600-talet och utgör en solitär i Stockholms skärgård. Den har inte bedömts vara central för denna berättelse eftersom till exempel Karlskrona utgör en mer enhetlig miljö, där likartade exempel från 1600-talet finns representerade.

Den socialmedicinska utvecklingen i Sverige

En grundläggande uppgift för i stort sett varje samhälle eller kultur oavsett tid, religion eller geografisk belägenhet har varit att lösa frågan rörande behovet av vård och omsorg för svagare grupper i samhället. Formerna för hur man har löst denna basala fråga har varierat. I Sverige liksom i stora delar av övriga Europa vilade i äldre tid ansvaret för detta område ofta på den privata eller sakrala sektorn, där inslaget av allmosor var påtagligt. Under 1700- och 1800-talen, och i synnerhet under 1900-talet, kom emellertid vård- och omsorgsfrågorna i allt högre utsträckning att tillhöra den statliga eller kommunala sfären, alternativt landstingen, i syfte att garantera medborgarna en mer fullgod omsorg. Aktuell debatt har pekat på att trots stora resurssatsningar inom denna sektor kan inte garantier ges för att svagaste och mest behövande grupperna i samhället kommer i åtnjutande av adekvat omsorg. Under de senaste decennierna kan man emellertid konstatera att landstingen och staten ingalunda agerar ensamma på denna arena då de privata initiativen påtagligt har ökat. Det har skapat en ökad valmöjlighet för den enskilde individen.

Ett undantag från denna senaste utveckling rör emellertid omsorgen om de institutionaliserade vårdtagarna, till exempel de psykiskt sjuka och de intagna inom fångvården, där staten sedan länge utgör huvudman. Dessa omhändertogs i äldre tid av det lokala samhället, men i syfte att skydda medborgarna kom dessa kategorier av vårdtagare att successivt institutionaliseras. Inslaget av repression, som var högst påtagligt under 1600- och 1700-talen, kom under 1800-talet att ersättas av mer humana värderingar där inte minst botgöring ansågs vara ett viktigt led till bättring för de intagna inom den då reformerade vården för kriminella. Det sena 1900-talets och det tidiga 2000-talets reformer inom psykiatri och fångvård visar en tydlig strävan bort från den institutionaliserade vården. Den tidigare slutna vården har i stället ersatts av viljan att socialisera och återanpassa denna kategori vårdtagare, något som inte är helt okontroversiellt och som ställer höga krav på samhällets ansvar i denna fråga.

Förhistorisk tid

Trepanering och kirurgiska ingrepp

Vi har i dag relativt begränsad kunskap om hur vård har bedrivits i äldre tid inom Sveriges nuvarande gränser. Vid Alvastra påbyggnad i Östergötland har emellertid arkeologer hittat fynd av människoskallar där man utfört kirurgiska ingrepp, i form av så kallad trepanering, daterade till såväl stenåldern (ca 3000 f.Kr.) som järnåldern (500 f.Kr.–1050 e.Kr.) Ur nordeuropeiskt perspektiv har ett relativt unikt fyndmaterial från järnåldern påträffats vid utgrävningar på Helgö. I samband med arkeologiska undersökningar har skalpell och liknande kirurgiska redskap hittats, vilket påvisar att det troligtvis redan vid denna tid fanns en insikt i och bedrevs en viss kirurgisk verksamhet.

(Alvastra påbyggnad/Dags mosse, Ödeshög)

(Helgö, Ekerö)

Medeltid

Barmhärtighet och allmosor

Under 1200-talet etablerades i Norden ett slags självförsörjande barmhärtighetsinrättningar, benämnda helgeandshus (heliga andens hus), av en från kontinenten invandrad orden kallad helgeandsorden. Helgeandshuset fick viktiga ekonomiska tillskott via allmosor och donationer. Under medeltiden uppgick antalet helgeandshus i Sverige, Norge och Danmark till ett 70-tal. Helgeandshuset var verksamma fram till reformationen på 1500-talet för att därefter helt upphöra med sin verksamhet. I sammanhanget bör nämnas att vård för spetälska bedrevs vid särskilda hospital, som på grund av smittorisker var förlagda till tomter utanför städerna. Även klostren bedrev under medeltiden vård för dem som var verksamma inom klostrets murar. Klostren kunde även, i enstaka fall, driva så kallade "infirmarius" som fungerade som ett slags sjukstuga för präster, pilgrimer och andra vägfarande. Genom att klostren drogs in till staten i samband med reformationen upphörde emellertid även denna vårdverksamhet. Staten äger i dag flera kloster och klosterruiner såsom till exempel Roma kloster på Gotland, Alvastra och Vadstena kloster i Östergötland (se berättelsen Tro och religion...).

Helge Ands ruin, Gotland

S:t Görans spetälskehospital, Gotland

(Roma kloster, Gotland)
(Alvastra kloster, Ödeshög)
(Vadstena kloster, Vadstena)

Tidigmodern tid

Förskjutning i ansvarsfrågan rörande svagare grupper i samhället

Genom reformationen kom vården av sjuka och fattiga att huvudsakligen bli en fråga för respektive socken. Fattigvården skildes under 1500-talet från den övriga sjukvården och kom ofta att behandlas högst godtyckligt. Socknarnas fattighus och de i städerna, i synnerhet från 1800-talet, etablerade försörjningsinrättningarna omvandlades under 1900-talet till mer utpräglade vårdinstitutioner i form av ålderdomshem. Under 1500-talet inrättades vidare ett slags tidiga statliga sjukvårdsanstalter, så kallade kronohospital, vilka fick visst ekonomiskt bidrag från staten. Vid 1500-talets slut räknades Danviks hospital i Stockholm, tätt följt av Vadstena hospital, som landets största hos-

Helge Andshuset, Gotland

Vadstena hospital, Vadstena

Helgeandshuset, Visby

SOPHIE MALMROS

pitalsinrättningar. Generellt kan man dock konstatera att vård- och omsorgsområdet under 1500- och 1600-talen inte var något prioriterat område varken för staten eller enskilda organisationer. Under 1600-talet etablerades, ofta genom privat initiativ, bruket att ”dricka brunn” för att bota sjukdomar och krämpor. Medevi brunn, som startade sin verksamhet 1678, är Nordens äldsta hälsobrunn och kom senare att följas av andra såsom till exempel Ramlösa, Loka och Sättra brunn. En senare parallell till dessa institutioner var de under 1800-talet etablerade kurorterna vid västkusten, till exempel i Varberg, Lysekil och Gustafsberg.

De kriminella elementen omhändertogs vid denna tid också ofta av det lokala samhället. Brottslingar kunde inom ramen för församlingens gemenskap till exempel dömas till så kallad kyrkoplikt, vilket var en form av straff. Kyrkoplikten bestod i att brottslingen erkände sin skuld och därefter öppet eller enskilt bad Gud och församling om förlåtelse varefter den dömda utlovade bot och bättring. Som så kallat skamstraff kvarstod kyrkoplikt i lagstiftningen ända fram till 1855. Andra påföljder för de som inte följde lagen var till exempel tvångsarbeten vid kronobruk. Sådana typer av straffarbeten blev än mer vanligt under modern tid då såväl kriminella som krigsfångar arbetade med tvångsarbeten vid till exempel fästningsbyggen och liknande.

Modern tid

Statens utvidgade engagemang inom det socialmedicinska området

Landets första lasarett var det år 1752 inrättade Serafimerlasarettet i Stockholm. Serafimerlasarettet mottog patienter från hela landet, men ganska snart efter att det öppnats ökade kraven i landsorten på att få mer närliggande regionala sjukhus. Kraven resulterade i ett kungligt brev utfärdat 1765, vilket

Gamla dårhuset och Mårten skinnares hus, Vadstena hospital

CREA

förklarade att de stift, län eller landsortsstäder som kunde bekosta ett lasarett, för detta ändamål skulle få behålla de penninginsamlingar och kollekter som tidigare annars hade tillfallit Serafimerlasarettet i Stockholm. Detta lade grunden för ett mer ordnat sjukhusväsende i Sverige och inom de närmaste åren inrättades flera nya så kallade länslasarett på olika platser i landet. Vid denna tid etablerades även en rad nya typer av vårdinrättningar såsom krigsmanshus för soldater samt barn-, tuktt- och spinnhus för kvinnor.

Serafimerordensgillet var den instans som från 1773 var ålagd att utöva tillsyn över landets lasarett, hospital och barnhus. Grunden för en central styrelse för landets sjukvårdsanstalter hade emellertid redan lagts 1626 i samband med stiftandet av Kongl. Kanslikollegium som tillsammans med Collegium medicum, privilegierat 1663, verkade för hög standard inom läkarkåren. År 1813 omvandlades Collegium medicum till ett statligt ämbetsverk för sjukvårdsfrågor, benämnt Sundhetskollegium, och detta i sin tur omvandlades 1877 till Medicinalstyrelsen, sedermera Socialstyrelsen. Genom en kunglig förordning om inrättandet av landsting 1862 övergick stora delar av hälso- och sjukvårdens ärenden till landstingen. Nämnda förordning jämte 1864 års lasarettstadga fastslog att sjukvården fortsättningsvis skulle vara en uppgift för de enskilda länen i stället för staten och denna organisation blev en bas för den moderna sjukvårdens fortsatta administration. År 1861 fanns 47 lasarett och mindre sjukvårdsinrättningar i landet, tjugo år senare hade denna siffra stigit till 113 stycken. I sammanhanget bör nämnas att det från 1800-talets mitt utformades specifika krav hur lasarettbyggnaderna i landet skulle vara utformade, något som medförde att 1800-talets stora sjukhuskomplex tidigare än några andra typer av offentliga byggnader i Sverige följde en programmatisk utformning.

Karantänsanstalten på Stora Känsö utgör en relativt okänd del av svensk socialmedicinsk historia. Det är en helt unik miljö som speglar 1800-talets syn på sjukdomar och smittspridning. Genom vetenskapliga framsteg inom den medicinska forskningen fick man under 1700-talet en allt större kun-

Karantänsanstalten Stora Känsö, Styrö

Cellfängelset, Umeå

DUNCAN

skap om smittspridningen av epidemiska sjukdomar. Karantänsplatsen på Stora Käsö i Göteborgs skärgård tillkom just i samband med pestens härjningar i Europa på 1770-talet. Hit fördes varor och fartygsbesättningar som var karantänspliktiga och i detta syfte uppfördes en rad nya byggnader på ön. Byggnaderna på Stora Käsö, uppförda omväxlande i tegel och trä under 1700-, 1800- och 1900-talen, har i vissa fall byggts på stenkar ute i vattnet, ett byggnadssätt som är helt unikt även ur ett internationellt perspektiv.

Samhällsutvecklingen i Sverige accelererade kraftigt från mitten av 1800-talet tack vare landets då tilltagande industrialisering och förbättrade samhällsekonomi. De ekonomiska strukturerna utsattes för en mer kritisk granskning än tidigare och ett tilltagande intresse för politiska frågor resulterade i successiva demokratiska reformer. Väckelserörelsen som gick hand i hand med nykterhetsrörelsen hade fått folket att öppna ögonen för några av de viktigaste sociala problemen. Detta i kombination med det ökande ekonomiska välståndet och en större samhällspolitisk medvetenhet bidrog till reformer inom en rad av samhällets mest basala sektorer. Såväl fängvården som sjuk- och fattigvården sattes under lupp och blev föremål för en allmänkritisk debatt som utmynnade i en rad förbättringar inom dessa områden. Staten kom, genom den centrala byggnadsmyndigheten benämnd Överintendentsämbetet, att spela en viktig roll inom flera av dessa områden genom att företräda en ny banbrytande och kvalitetsmässigt god arkitektur i samband med uppförandet av nya och moderna institutionsbyggnader. Likväl kännetecknas även dessa ”moderna” institutionsbyggnader av en tydlig vilja att skilja ut sådana grupper som kunde anses vara farliga för samhället.

Det som Michel Foucault har benämnt ”den stora inspärningen”, där de så kallade oförnuftiga skulle avskiljas från de övriga i samhället i syfte att uppfostras, ersattes under 1700- och det tidiga 1800-talet av en ny syn på den psykiskt sjuke. Denne liknades då vid den själsligt sjuke där övervakning, strikta rutiner och moraliska föresatser skulle leda till botgöring. Hospitalen, en benämning som från 1800-talet omfattade anstalter där enbart psykiskt

Svartsjö slott, Ekerö

PETER STEEN

sjuka patienter vårdades, hade huvudsakligen staten som huvudman. Enligt riksdagsbeslut 1823 skulle vården för de psykiskt sjuka reformeras. Den äldre hospitalsvården, där inte sällan helt olika kategorier av vårdtagare hade sammanförts, skulle ersättas av en mer progressiv vård vid större så kallade centralhospital runt om i landet där staten skulle agera huvudman. Utvecklingen av psykiatrivården har liknats vid att man gick från ett ”mindre antal fastkedjade dårar” till ett ”större antal inlästa patienter”. Samtidigt är det viktigt att understryka att utvecklingen under 1800-talet, trots syftet att disciplinera, faktiskt även speglar en ökad omsorg och humanitet.

I slutet av 1800-talet, då såväl lungtuberkulosen som spanska sjukan skördade många offer, etablerades ett stort antal sanatorier och epidemisjukhus i landet. Sanatorieterapin, där ren och frisk luft skulle bota tuberkulosen, lanserades i Tyskland och spreds vidare till övriga Europa. Sanatorierna kom därmed även i Sverige att lokaliseras till högt belägna platser och byggnadernas arkitektoniska utformning speglade tydligt det tidiga 1900-talets syn på sjukdomar och smittspridning. Det antiseptiska tänkandet om steril miljö, som hade fått fotfäste på 1890-talet, bidrog till en kliniskt förbättrad sjukhusmiljö. Såväl sanatorierna som epidemisjukhusen upphörde emellertid under efterkrigstiden med sin verksamhet då denna form av vård i stället överfördes till sjukhusens infektionskliniker.

Den svenska fängsvården hade sedan förra delen av 1800-talet varit starkt ifrågasatt och omdebatterad då förhållandena vid de svenska fängelserna tidvis varit undermåliga. År 1840 utkom kronprins Oskar med skriften Om straff och straffanstalter som var ett debattinlägg skrivet tillsammans med dåvarande fängsvårdschefen Claes Livijn. Författarna propagerade för en mer human vård för de intagna bland annat genom att förespråka bruket av ensamceller i stället för de ålderdomliga inrättningar där alla typer av fångar blandades i gemensamma salar. Skriften fick stort genomslag i den allmänna debatten och vid riksdagen 1840–1841 avsattes extra statsanslag till förbättring av fängsvården. Samtidigt utfärdades nya direktiv för tillämpning av fängelse-

(Carlstens fästning på Marstrand, Kungälv)
(Varbergs fästning, Varberg)
(Kalmar slott, Kalmar)
(Se även Galgbacken vid Bårby borg, Mörbylånga)

Cellfängelset i Umeå, Umeå Svartsjö slott, Ekerö (Varbergs fästning, Varberg) (Kalmar slott, Kalmar)

system enligt det så kallade philadelphiasystemet.

År 1800 fanns cirka 35 fångelser i Sverige, varav knappt hälften var specialutformade ändamålsenliga fångelsebyggnader, medan flertalet ännu var inrymda i före detta fästningar och slott eller i residens- och rådhusbyggnader. Såväl delar av Carlstens fästning som Varbergs fästning och Kalmar slott, som ägs av staten, har ännu i dag utrymmen bevarade från tiden då de fungerade som fångelser och straffanstalter (se berättelsen Maktbalans...). I samband med 1841 års fångvårdsreform blev fångvården emellertid föremål för ett slags omorganisation där en statlig styrelse utsågs till samlad ledning över detta område. Samtidigt infördes bestämmelser att samtliga ritningar skulle granskas av Överintendentsämbetet, vilket tillförde ett viktigt byggnadstekniskt moment för att säkra de arkitektoniska kraven rörande funktion och form. Reformen innebar vidare ett viktigt arbete med om- och nybyggnader av fångelser i landet. Under perioden 1846–1880 uppfördes 45 nya cellfångelser i Sverige. Merparten av dessa byggdes enligt philadelphiasystemets principer där cellflyglarna anordnades med rader av celler längs de båda ytterväggarna. På kontinenten uppfördes cellfångelserna inte sällan efter den panoptiska principen där cellflyglarna, likt en solfjäder, löpte ut som strålar från en gemensam punkt för att underlätta effektiv övervakning. De största fångelserna var benämnda centralfångelser, vilka var belägna i landets större städer, medan de något mindre länsfångelserna var förlagda till residensstäderna.

Den offentliga vården byggdes ut kraftigt under 1900-talet, inte minst vad gäller socialförsäkringssystemen. Under tidigt 1930-tal godkände staten till exempel sjukkasssystemet och 1955 fattades beslut om att samtliga medborgare skulle omfattas av ett socialförsäkringssystem, administrerat via försäkringskassorna. Denna ur socialhistoriskt perspektiv genomgripande förändring tog sig ett tydligt fysiskt uttryck genom uppförandet av för ändamålet särskilda försäkringskassebyggnader. Dessa kom ofta att utgöra ett relativt dominerande inslag i stadsbebyggelsen. Införandet av ett allmänt socialförsäkringssystem har starkt bidragit till att vi i dag knappast reflekterar över att frågor rörande adekvat och fullgod vård inte alltid har varit en medborgerlig rättighet. Likväl omfattar detta system inte alla som lever i Sverige i dag, något som påvisar att nuvarande system inte riktigt är anpassat till dagens globaliserade samhälle.

Sammanfattning och analys

Denna starkt förenklade framställning av landets socialmedicinska utveckling, visar att ansvaret för svagare grupper i samhället huvudsakligen har delats mellan kyrka, stat och det privata. Utvecklingen visar emellertid att ansvaret för denna sektor från 1500-talet och framåt huvudsakligen kom att fördelas mellan det privata och kronan. Genom inrättandet av landsting och kommuner under 1800-talet kom även dessa att agera som viktiga huvudmän inom denna sektor. Fortfarande idag ligger ansvaret för de svagare grupperna i samhället i första hand på landsting och kommun, men detta ansvar har i modern tid successivt i allt större omfattning fasats över på den privata sektorn. Ändå har staten ett fortsatt övergripande ansvar på detta område.

Genom de fastigheter som Riksantikvarieämbetet, Statens fastighetsverk och Fortifikationsverket idag förvaltar finns det möjlighet till spridda nedslag

i den socialmedicinska historien, från stenåldern fram till 1800-talet. Ändå saknas det idag ännu några byggnader/fastigheter som ur ett nationellt historiskt perspektiv faktiskt skulle kunna bidra till en mer nyanserad och mångfacetterad bild av landets socialmedicinska utveckling. Till de institutioner som inte finns representerade i den statliga fastighetsportföljen räknas till exempel hälsobrunnarna som hade sin glansperiod under 1600- och 1700-talet. Hälsobrunnarna behandlade inte endast patienter från det övre sociala skiktet utan tog faktiskt emot patienter från dåtidens samtliga samhällsklasser. Dessa brunnar utgör därmed ett viktigt inslag i vårt lands socialmedicinska historia eftersom de tydligt demonstrerar hur samtiden då såg på sjukdomar och läkekonsten.

Dessutom saknas idag fastigheter eller byggnader som tydligt visar förekomsten av barn-, tuktt-, kur- och spinnhus samt fattighus. Kvinnor och barn, som i stort antal var representerade vid dessa institutioner, får därmed inte någon tydlig roll eller något särskilt genomslag i denna berättelse. För att om möjligt råda bot på detta skulle det kunna vara av vikt att faktiskt försöka inlemma ett exempel på någon av ovanstående institutioner i det statliga fastighetsinnehavet. Detta skulle bidra till ett något tydligare genus- och åldersperspektiv inom denna berättelse.

För att kunna beskriva vårdreformernas storhetstid under 1800- och 1900-talet saknas idag också viktiga fastigheter. Till denna kategori räknas till exempel lasaretten, hospitalen och sanatorierna. Dessa moderna sjukhuskomplex som uppfördes efter särskilda program, utformade i nära samarbete mellan arkitekter och sakkunniga från det medicinska facket, var revolutionerande för sin tid. Lasaretten och sanatorierna uppfördes till exempel efter höga krav på antiseptiskt tänkande. Vidare utformades hospitalen inte sällan efter liknande principer där inte minst de slottsliknande fasaderna starkt kontrasterade mot den verksamhet som bedrevs inom byggnadernas väggar. Ett exempel är Konradsbergs hospital i Stockholm, uppfört år 1855–1861, som var Nordens mest moderna sjukvårdsinrättning då det byggdes.

Den arkitekturhistoriska forskningen har konstaterat att hospitalen ofta inte har tillmätts särskilt stora kulturhistoriska värden till skillnad mot till exempel militära byggnader. Där de militära kasernerna representerar makt, disciplin och ordning representerar hospitalen snarare utanförskap och skam, något som alltså kan ha påverkat vår samtids kulturhistoriska bedömning av denna kategori byggnader. Av denna anledning och inte minst genom att detta område idag i allt högre grad intresserar de humanistiska och samhällsvetenskapliga disciplinerna skulle det vara motiverat att någon hospitals- eller lasarettbyggnad och någon sanatorieanläggning skulle kunna ingå i det "nationella kulturarvet". Slutligen kan man konstatera att det statliga fastighetsinnehavet inte heller särskilt tydligt speglar något av 1900-talets övriga socialmedicinska historia. Till denna period räknas till exempel moderna inrättningar som uppfostrings-, ungdoms- och alkoholistanstalter. Vidare tillhör även statens fastighetsbestånd för försäkringskassorna den samtida socialhistorien, något som skulle motivera att någon av försäkringskassornas byggnader därför fortsatt bör ägas av staten.

Några av ovan nämnda institutioner har alltså sedan länge tillhört staten medan andra institutioner sedan 1700- och 1800-talet har kommit att övergå till landstingen eller har uppgått i den kommunala sfären. I diskussionen om vad staten framöver ska äga bör man emellertid även beakta några av de fastigheter som i dagsläget inte ägs av staten men som faktiskt är av nationell betydelse för berättelsen om den socialmedicinska utvecklingen i landet.

Motivet till att eventuellt inkludera ytterligare ett fåtal fastigheter bottnar framförallt i att berättelsen om den socialhistoriska utvecklingen i vårt land annars tenderar att bli ofullständig. Samhällets svaga grupper skulle ur ett historiskt perspektiv därigenom marginaliseras utifrån det faktum att alltför få byggnader i denna berättelse ingår i det nationella kulturarvet.

Fastigheter som uppfyller urvalskriterierna och ingår i denna berättelse:

MEDELTID	Helge Andshuset och Helge And's ruin i Visby, Gotland, Helge And 1, 2. S:t Görans kyrkogård och spetälskehospital i Visby, Gotland, S:t Göran 1:2.
TIDIGMODERN TID	Vadstena hospital, Vadstena, Maria 1, (före detta Birgitta 2). Helge Andshuset 2, Gotland, Helge And 1, 2.
MODERN TID	Stora Känsö karantänsanstalt, Göteborg, Känsö 1:1. Svartsjö slott och kungsgård, Ekerö, Svartsjö 1:11. 2:1, 3:1 Cellfängelset i Umeå, Umeå, Cellfängelset 1.

Fastigheter som inte uppfyller urvalskriterierna eller ingår i denna berättelse och motiveringar

Gävle länsfängelse, Gävle, Söder 6:4	Länsfängelset är byggt år 1847 efter samma principer som cellfängelset i Umeå och används i dag av kulturförvaltningen i Gävle genom kulturföreningen Lättings. Vidare nyttjas byggnaden av Sveriges Fängelsemuseum och en del av fastigheten upplåts därmed till museal verksamhet. Byggnaden äger ett stort kulturhistoriskt värde, men genom berättelsemodellens krav på geografisk spridning bör Umeå länsfängelse, utifrån detta perspektiv, prioriteras och ingå i den kulturhistoriska portföljen.
Nummerlotteriet, Stockholm, Cephalus 2, 3	Fastighetens historia är dokumenterad tillbaka till 1700-talet, men byggnaderna uppfördes sannolikt redan under 1600-talet. Kungl. Nummerlotteriet, det svenska statslotteri som grundats 1771, inköpte de två husen 1780, respektive 1799. Här fanns bland annat Nummerlotteriets huvudförsäljningskontor. När Nummerlotteriet upplöstes 1841 övergick husen till Sundhetskollegiet, från 1877 ombildat till Medicinalstyrelsen. I samband med Sundhetskollegiets inflyttning byggdes fastigheten om och de två husen fick en gemensam fasad mot Svartmannagatan. Medicinalstyrelsen lämnade fastigheten 1923 och in flyttade Kontrollstyrelsen. Att fastigheten sedan sedan 1700-talet använts av statliga institutioner är intressant, men de materiella spåren av denna verksamhet är inte av den karaktären att det motiverar att den bör ingå i portföljen. Fastigheten har inte betraktats ha en avgörande betydelse för möjligheten att illustrera berättelsen.

Litteraturlista för berättelser

- Andersson, Henrik O, Bedoire, Fredric: Bankbyggnad i Sverige, Stockholm 1980.
- Andersson, Hans, Carlsson, Kristina och Vretemark, Maria (red.), 2001. Kungahälla, problem och forskning kring stadens äldsta historia. Bohusläns museum och Bohusläns hembygdsförbund, 70 och Lund studies in medieval archaeology, 28. Uddevalla.
- Andrén, Anders, Jennbert, Kristina, & Raudvere, Catharina, 2004. Ordning mot kaos: studier av nordisk förkristen kosmologi. Vägar till Midgård, 4. Lund.
- , 2006. Old Norse religion in long-term perspectives: origins, changes and interactions. An international conference in Lund, Sweden, June 3-7, 2004. Vägar till Midgård, 8. Lund.
- Arbman, Holger, 1939. Birka. Sveriges äldsta handelsstad. Från forntid och medeltid, 1. Stockholm.
- Aronsson, Peter: Bönder gör politik, Det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar, 1680–1850.
- Bedoire, Fredric: Guldålder, Slott och politik i 1600-talets Sverige
- , Svenska slott och herrgårdar, En historisk reseguide, Stockholm 2006.
- Biörnstad, Margareta, Bohrn, Erik, Lundberg, Erik m fl: Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademiens fastigheter, Stockholm 1960.
- Birka studies 1992- Birka studies, (red. Ambrosiani, Björn, Clark, Helena m.fl.). Volym 1– . Birka Project, Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer.
- Blomkvist, Nils, 2005. The discovery of the Baltic: the reception of a Catholic world-system in the European north (AD 1075-1225). The northern world, 15. Boston.
- Bratt, Peter, 2008. Makt uttryckt i jord och sten: stora högar och maktstrukturer i Mälardalen under järnåldern. Stockholm studies in archaeology, 46. Stockholm. Diss.
- Browall, Hans, 2003. Det forntida Alvastra. Monographs – Museum of National Antiquities, 6. Stockholm.
- Burenhult, Göran, (redaktör) 1999–2000. Arkeologi i Norden. Volym 1–3. Stockholm
- Dahlgren, Stellan, Florén, Anders och Karlsson, Åsa (red), Makt och vardag, Hur man styrde, levde och tänkte under svensk stormaktstid, Stockholm 1993.
- Eriksson, Bo: Sverige i krig 1400–1800, Stockholm 2006.
- Ersgård, Lars, (redaktör), 2006. Helgonets boning: studier från forskningsprojektet ”Det medeltida Alvastra”. Lund Studies in Historical Archaeology, 5. Lund.
- Fabech, Charlotte och Ringtved, Jytte, 1991. Samfundsorganisation og regional variation: Norden i romersk jernalder og folkevandringstid: beretning fra 1. Nordiske jernaldersymposium på Sandbjerg Slot 11-15 april 1989. Jysk Arkæologisk Selskab skrifter, 27. Højbjerg.
- Frängsmyr, Tore: Svensk idéhistoria. Bildning och vetenskap under tusen år, D 1-2, Stockholm 2000.
- Furuhaugen, Birgitta (red): Äventyret Sverige, en ekonomisk och social historia, Stockholm 1993
- Geijer, Mia: Ett nationellt kulturarv, Utvecklingen av en professionell vård och förvaltning av statliga byggnadsminnen, Stockholm 2004.
- Goldhahn, Joakim, 2005. Från Sagaholm till Breda-rör - hållbildsstudier 2000-2004. GOTARC. Serie C, Arkeologiska skrifter, 62. Göteborg.
- Göthberg, Hans, 2008. Bosättning och kyrkogård vid Gamla Uppsala kyrka: arkeologisk undersökning 2005, fornlämning 226, 635, Uppsala socken, Uppland. Upplandsmuseets rapporter, 2008:07.
- Hadenius, Stig: Riksdagen, En svensk historia, Stockholm 1994.
- Hadenius, Stig, Nilsson, Torbrjörn, Åselius, Gunnar: Guide till Sveriges historia, Stockholm 1999.
- Heckscher, Eli F: svenskt arbete och liv, Stockholm 1941
- Herschend, Frands, 1997. Livet i hallen: tre fallstudier i den yngre järnålderns aristokrati. Occasional papers in archaeology, 14. Uppsala.
- Isacson, Maths & Magnusson, Lars (red). 1989. Proto-industrialisering : saluslöjden och Sveriges industrialisering Bebyggelsehistorisk tidskrift, nr 16.
- Isacson, Maths, & Larsson, Bo (red.). 1997. Landsbygdens småindustrier. Bebyggelsehistorisk tidskrift, nr 50.
- Kristiansen, Kristian, 1998. Europe before history. New studies in archaeology. Cambridge.
- Kungsgårdar. Kulturmiljövård 1997:2. RAÄ. Stockholm.
- Lindroth: Sten: Svensk lärdomshistoria, D 1-4, Stockholm 1975, 1978, 1981.
- Lundström, Bo: Officeren som arkitekt och konstnär i det svenska 1800-talet, Uppsala 1999.
- Lamm, Kristina, 1999. Helgö (in english). Reallexikon der germanischen altertumskunde. Bd 14: 286-291. Berlin

- Lindkvist, Thomas, 1990. Plundring, skatter och den feodala statens framväxt: organisatoriska tendenser i Sverige under övergången från vikingatid till tidig medeltid. Andra omarbetade upplagan. *Opuscula historica Upsaliensia*, 1. Uppsala.
- Lindkvist, Thomas och Myrdal, Janken (redaktörer) 2003. Trälar: ofria i agrarsamhället från vikingatid till medeltid. *Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria*, 17. Stockholm
- Lovén, Christian: Borgar och befästningar i det medeltida Sverige, Stockholm 1996.
- Magnusson, Lars: Sveriges ekonomiska historia, Stockholm 1997.
- Melin, Jan, Johansson, Alf W, Hedenborg, Susanna: Sveriges historia, 1997, 3:e uppl 2003.
- Montelius, Jan-Olof (red). 2000. Vägar och vägmiljöer. *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, nr 39.
- Nilsson, Roddy: Kontroll, makt och omsorg, Sociala problem och socialpolitik i Sverige 1780–1940. Lund 2003.
- Mellander, Cathrine: Arkitektoniska visioner under statligt förmynderskap. En studie av Överintendentsämbetets verksamhet och organisation 1818-1917, Stockholm 2008.
- Myrdal, Janken, (huvudredaktör) 1998–2003. *Det svenska jordbrukets historia*. Volym 1–5. Stockholm.
- Nilsson, Staffan: Svenska residens, Stockholm 2000.
- Norman, Peter, 1995 Sjöfart och fiske. De kustbundna näringarnas lämningar. *Fornlämningar i Sverige* 3. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Nordin, Urban. 2001. Sjöfart och bebyggelse. *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, nr 41.
- Olausson, Michael, 1995. Det inneslutna rummet: om kultiska hägnader, fornborgar och befästa gårdar i Uppland från 1300 f.Kr. till Kristi födelse. *Studier från UV Stockholm och Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar*, 9. Stockholm. Diss.
- Olausson, Michael (red.), 2001. Birkas krigare. Borgar och befästningsverk i Mellansverige 400-1100 e. Kr. (BMS), 5. Arkeologiska forskningslaboratoriet, Stockholms universitet.
- Rosenius-Högman, Ruth: Helgeandshus, hospital och lasarett i Västmanland 1345-1900, Västerås 1953.
- Rudstedt, Staffan: I fängelset, Den svenska fångvårdens historia, Stockholm 1994.
- Runnberg, Bertil (red): Fortifikationen 350 år, 1635–1985, Stockholm 1986.
- Svensson, Eva, 1998. Människor i utmark. *Lund studies in medieval archaeology*, 21. Diss.
- Stenroth, Ingmar: Sveriges rötter, En nations födelse, Stockholm 2005
- Sörlin, Sverker: Europas idéhistoria, 1492-1918, D 1-2, Stockholm 2004.
- Tegborg, Lennart, (huvudredaktör) 1998-2005. *Sveriges kyrkohistoria*. Volym 1–8. Stockholm.
- Thedeen, Susanne, 2004. Gränser i livet – gränser i landskapet. *Generationsrelationer och rituell praktik i södermanländska brånsålderslandskap*. *Stockholm studies in archaeology*, 33. Stockholm. Diss.
- Törnquist, Leif: Svenska borgar och fästningar, En historisk reseguide, Stockholm 2007
- Wawrinsky, Richard: Sveriges lasarettsväsende förr och nu. *Ett stycke svensk kulturhistoria*, Stockholm 1906.
- Westlund, Hans, 1998. Infrastruktur i Sverige under tusen år. *Studier till kulturmiljöprogram för Sverige*. Riksantikvarieämbetet. Falköping
- Victor, Helena, 2002. Med graven som granne: om bronsålderns kulthus. *Aun* 30. Uppsala. Diss.
- Wieselgren, Sigfrid: Sveriges fängelser och fångvård från äldsta tider till våra dagar: ett bidrag till svensk kulturhistoria, Stockholm 1895, Norstedt.
- Zachrisson, Inger, 1997. Möten i gränsland: samer och germaner i Mellanskandinavien. *Monographs – Museum of National Antiquities*, 4. Stockholm.
- Zachrisson, Torun, 2004. The holiness of Helgö. *Excavations at Helgö*. 16, Exotic and sacral finds from Helgö, s. 143–175.
- Åman, Anders: Om den offentliga vården: byggnader och verksamheter vid svenska vårdinstitutioner under 1800- och 1900-talen: en arkitekturhistorisk undersökning, Sthlm 1976.

Tradition i utveckling. Vi har många kulturhistoriskt värdefulla byggnader och miljöer i vårt land. De är en del av vår gemensamma historia och framtid.

Statens fastighetsverk vill göra svenska folket stolt över statens egendomar, våra nationalbyggnader och fria marker; slott och kungsgårdar, teatrar, museer, ambassader och en sjundedel av Sveriges mark. Vi äger allt detta tillsammans och SFV:s uppgift är att förvalta det på bästa sätt.

Vi ska också se till att bevara byggnadernas själ och karaktär, men samtidigt anpassa dem efter dagens behov och användning till nytta och glädje för både hyresgäst och allmänhet. Lika viktigt som att förmedla historien bakom dagens byggnader är att skapa ny byggnadshistoria för morgondagen. På uppdrag av Sveriges regering driver vi därför även nya byggprojekt som på olika sätt representerar vårt land.

SFV förvaltar också statens skog och mark. Det gör vi på ett långsiktigt hållbart sätt, så att biologisk mångfald bevaras och renbetesland kan brukas även i framtiden.

